

XXV. évf.

1. szám

A.D. MMXXIV

Szerkesztőbizottság / Editorial Board¹

Szerkesztőbizottság

Tiszteletbeli elnök: Molnár Antal,

Tagok: Ács Pál, Balogh Margit, Bitskey István, Csepregi Zoltán, Erdődy Gábor, Fazakas Gergely Tamás, Fedeles Tamás, Fekete Csaba, Forgó András, Gárdonyi Máté, Horn Ildikó, Horváth Emőke, Kovács Ábrahám, Kónya Annamária, Kósa László, Köbel Szilvia, Kőszeghy Miklós, Kunt Gergely, Lakatos Andor, Medgyesy S. Norbert, Miklós Péter, Molnár Antal, Óze Sándor, Pap József, +Péter Katalin, Pintér Márta Zsuzsanna, Rajki Zoltán, Romhányi Beatrix, Sarnyai Csaba Máté, Soós Viktor Attila, Szabadi István, Szabó András, Szabó Csaba, Szatmári Judit, +Szigeti Jenő, Szlávik Gábor, Tengely Adrienn, Thoroczky Gábor, Tóth Árpád, Tóth Zsombor, Tusor Péter, Ugrai János, Viskolcz Noémi, Zakar Péter

Külföldi tagok

Buzogány Dezső (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia), Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (Padovai Egyetem, Olaszország), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Hollandia), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Írország), Joanna Kulska (University of Opole, Lengyelország), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Szlovákia), Luka Ilic (IEG, Mainz, Németország), Maciej Ptaszyński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Lengyelország), Peter Šoltés, Slovak Academy of Sciences, Szlovákia

¹ A szerkesztőbizottság tagjainak affiliációja megtalálható az Egyháztörténeli Szemle honlapján / Affiliations of members of the editorial board can be found on the Church History Review website <https://egyhaztorteniszemle.hu/ojs/index.php/e/about/editorialTeam>

Rüsz-Fogarasi Enikő (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Románia), Sipos Gábor (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Románia), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Editorial board

Honorary chairman: Antal Molnár,

Members: Pál Ács, Margit Balogh, István Bitskey, Zoltán Csepregi, Gábor Erdődy, Gergely Tamás Fazakas, Tamás Fedeles, Csaba Fekete, András Forgó, Máté Gárdonyi, Ildikó Horn, Emőke Horváth, Ábrahám Kovács, Annamária Kónya, László Kósa, Szilvia Köbel, Miklós Kőszeghy, Gergely Kunt, Andor Lakatos, S. Norbert Medgyesy, Péter Miklós, Antal Molnár, Sándor Őze, + Katalin Péter, Márta Zsuzsanna Pintér, Zoltán Rajki, Beatrix Romhányi, Csaba Máté Sarnyai, Viktor Attila Soós, István Szabadi, András Szabó, Csaba Szabó, Judit Szatmári, + Jenő Szigeti, Gábor Szilávik, Adrienn Tengely, Gábor Thoroczkay, Árpád Tóth, Zsombor Tóth, Péter Tusor, János Ugrai, Noémi Viskolcz, Péter Zakar

Foreign members

Dezső Buzogány (Babeş-Bolyai University, Romania)
Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (University of Padua, Italy), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Netherlands), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Ireland), Joanna Kulska (University of Opole, Poland), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Slovakia), Luka Ilic (Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, Germany), Maciej Ptasiński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Poland), Peter Šoltés (Slovak Academy of Sciences, Slovakia), Enikő Rüsz-Fogarasi (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Gábor Sipos (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

Skarica Máté élete és munkássága (A 450 éve született ráckevei reformátor emlékezete) The life and work of Máté Skarica (In memory of the reformer from Ráckeve born 450 years ago)	
† Miskei Antal	7
Harsányi Pál a reformkori egyházpolitikában Pál Harsányi in Church Policy of the Hungarian 'Reform Era'	
Fazekas Csaba	37
A piarista uradalom története 1806 és 1848 között History of the Piarist estate between 1806 and 1848	
Balla János	54
Reformáció Itáliában a 16. században Reformation in Italy in the 16th century	
Hajnóczi Kristóf	72
A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1940-es évek első felében The public education policy of the Transdanubian Reformed Church District in the first half of the 1940s	
Rébay Magdolna.....	99
Evangelikus teológusképzés Eperjesen Lutheran theological education in Eperjes	
Kónya Péter	121

Recenziók / Reviews

Hagyomány – Identitás – Történelem 2022. Szerk.: Kiss Réka – Lányi Gábor, Reformáció Öröksége (10) Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, Egyháztörténeti Kutatóintézet	
„Hagyomány – Identitás – Történelem 2022.” [Heritage – Identity – History 2022.] Ed.: Réka Kiss – Gábor Lányi. Reformáció Öröksége (10). Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, Egyháztörténeti Kutatóintézet	
(ism.: Bíró Endre)	151
E számunk szerzői / The authors of this issue	162

Kegyelettel emlékezünk Miskei Antal kollégánkra (1967-2024), az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem habilitált docensére, aki az utóbbi években több tanulmányával is megtisztelt minket. Ezt az írását már nagybetegesen küldte el nekünk. Sajnos nem érthette meg a megjelenését. A szerkesztőség köszönettel és hálával tiszteleg fiatalon távozott kollégánk emléke előtt.

We remember our colleague Antal Miskei (1967-2024), associate professor with habilitation at the Eszterházy Károly Catholic University, who has honored us with several studies in recent years. He sent us this study when he was already very ill. Unfortunately, he did not live to see it published. The editorial team pays tribute to the memory of our colleague who passed away at such a young age.

SKARICA MÁTÉ ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

(A 450 éve született ráckevei reformátor emlékezete)

THE LIFE AND WORK OF MÁTÉ SKARICA

(In memory of the reformer from Ráckeve born 450 years ago)

† Miskei Antal

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Szegedi Kis István legközelebbi tanítványának és munkatársának, Ráckeve református lelkipásztorának, Skarica Máténak állít emléket, amely a prédikátor

születésének 450. évfordulójára készült el, áttekintve a téma és a korszak releváns szakirodalmát. A prédikátor életrajzában a családja és a családi kapcsolatrendszer mellett Ráckeve korabeli története, Skarica Szegedi Kishez fűződő viszonya éppen úgy megjelenik, mind peregrinációja, református kapcsolatrendszere és utazásai.

ABSTRACT

The study pays tribute to Máté Skarica, the Reformed pastor of Ráckeve, the closest student and colleague of István Szegedi Kis. It was prepared for the 450th anniversary of the preacher's birth, and it provides a review of the relevant literature on the subject and the period. In the biography of the preacher, in addition to the family tree and the family network, the study presents the contemporary history of Ráckeve, Skarica's relationship with Szegedi Kis, Skarica's peregrination, as well as his Reformed contacts and travels.

Kulcsszavak: Skarica Máté, reformáció, Ráckeve, kálvinizmus, prédikátor

Keywords: Máté Skarica, Reformation, Ráckeve, Calvinism, preacher

Szegedi Kis István halála után – feltehetően az oszmánok beleegyezésével – Skarica Máté (1544–1591) lett a ráckevei protestáns egyházközség lelkésze. Az apai ágon horvát, anyai ágon magyar ősökkel büszkélkedhető prédikátor neve a horvát *škare* („kis olló”, „ollócska”) szóval hozható összefüggésbe.¹ Az eredetileg talán szabászattal foglalkozó Skarica – más néven: ratkóci Lubuncic vagy Lubunić – familia² Szlavóniából („Tótországból”) származhatott. A család ősi birtokai Zágráb és Varasd vármegyékben feküdtek. Kisebb erősségként funkcionáló nemesi udvarházuk Krapinán épült fel. Pereiket és különféle jogügyleteiket a báni törvényszéken bonyolították le, amelynek végzéseit a zágrábi és a csázmai káptalan foglalta írásba.³

Máté egyik őse, Skarica Mátyás a 15. század jeles uralkodója, Hunyadi Mátyás király (1458–1490) hadiflottáján szolgált.⁴ Nem zárható ki, hogy

¹ *Mészáros László*: „Mindezeket írták böjt más hónapban...” Skarica Máté 400 éves históriás verse. In: Honismeret, 1981. IX. évf. 4. sz. 11. p.

² A Skarica család tagjait az egykorú hivatalos iratokban a „Scaricaeus”, „Scariceus” tulajdonnév jelöli, ezért a vezetéknev „cz”-vel írt változata indokolatlan. Ez utóbbi forma valószínűleg egy régi szokás alapján terjedt el a szakirodalomban (*Klaniczay Tibor*: A régi magyar családnevek helyesírása. In: Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp., 1976. 267. p.).

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 201. Collectio Kukuljevicsiana. Fasc. 6. Nr. 25., 35–44., 51., 57., 60. Fasc. 7. Nr. 30–31., 37., 42. stb.

⁴ *Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Bp., 1982. 166. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. 144.

családja számára ő szerezte a nemesi címet, bár ezt a feltételezést egyelőre semmiféle bizonyíték nem támasztja alá.⁵

Skarica apját Benedeknek, apai nagyapját Péternek hívták. Ismeretlen nevű édesanyját gyermekkorában veszíthette el a tudós reformátor. Atyai nagybátyja, Skarica György 1512 és 1520 között gyulai várnagyként szolgált Brandenburgi György mellett; 1525-ben a királyi lovassereg egyik parancsnokaként, udvari huszárként említik a források, az 1560-as években pedig Erdődi Péter egykori horvát bán krapinai birtokát kormányozta jószágigazgatóként.⁶ Szolgálatainak jutalmaként I. Ferdinánd király (1526–1564) 1564. január 17-én régi nemességét megerősítette és egyben címerét is megújította. A Bécsben kiadott armális szerint a katonai pajzsot középen egy átlós fehér vonal osztja két részre, melynek egyik (jobb oldali) mezeje bíbor, a másik (bal oldali) piros színű. Lent az alsó szélen egy hármás domb van felfestve, tetején egy álló pelikán alakjával. Felül egy ordító és harcos oroslán látható keresztbe tett hátsó lábakkal és felemelt farokkal, amelyek jobb lábával kihúzott kardot vagy kétélű tört ráz, baljában török fejet tart. Az ábra utal mindazokra az érdemekre, amelyeket a diplomanyerő fél 1541-ben Wilhelm von Roggendorf császári generális oldalán Buda ostromakor, valamint 1543-ban Varkocs György kapitány parancsnoksága alatt Székesfehérvár védelmében szerzett.⁷

Skarica György halála után fiai, Mihály, Pál és János 1582-ben felosztották egymás között a ratkóci birtokot.⁸ A legidősebb testvér hamarosan eltávozott az élők sorából. Árván maradt kiskorú gyermekei, János és Anna 1593-ban kapták vissza Varasd megyei ingatlanjaikat.⁹

p. (Humanizmus és reformáció 23.); *Ács Pál*: Skaricza Máté Ráckeve tudós reformátora. In: *Protestáns hősök. Fél száz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből*. 2. Szerk.: Faggyas Sándor. Bp., 2017. 18. p.

⁵ Nagy Iván a Skarica család nemességét 1564-ből származtatta (*Nagy Iván*: Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. kötet. Pest, 1863. 241. p.). Ezt az adatot Kempelen Béla is elfogadta, aki szerint Skaricák eredeti neve „Lubwnychy”-nak hangzott (*Magyar nemesi családok*. IX. kötet. Írta: *Kempelen Béla*. Bp., 1915. 389. p.).

⁶ *Horváth Lajos*: Ráckeve és Skaricza Máté históriás verse. In: *Tanulmányok Ráckeve múltjából*. Ráckeve–Szentendre, 1986. 56–57. p.; *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 166–167. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 144–145. p.

⁷ MNL OL R 64. 1526 utáni gyűjtemény. Jelzet: 2 0079. A címer leírása kiadva: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek*. 2. kötet. 1092–1600. Leírta: *Áldásy Antal*. Bp., 1923. 145. p. Nr. 197.

⁸ MNL OL E 201. Fasc. 7. Nr. 49.

⁹ MNL OL E 201. Fasc. 6. Nr. 87.

1. Ábra: A Skarica család leszármazása

Máté apja, Skarica Benedek Egerből települt át Ráckeve-re, s itt halt meg 1571-ben. Neve ebben a formában nem szerepel egyetlen török kori összeírásban sem. Lehetséges, hogy a hódítók valamilyen okból felmentették az adófizetés terhe alól,¹⁰ de sokkal valószínűbbnek tűnik az a feltevés, miszerint Tód/Tót Benedekként regisztrálták az írnokok, jelezve szlavóniai (horvát) származását.¹¹ Idősebbik fiának, Mártonnak a leszármazottjai Egerben éltek, míg lányát a jómódú ráckevei kereskedő, Bogdán István vette feleségül.¹²

¹⁰ Horváth L.: Ráckeve és Skaricza Máté i. m. 56. p.

¹¹ Az 1546. és az 1559. évi defter személynevei között Tód Benedek nős, fia, Márton nőtlen férfiként szerepel (*Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]. Ankara, 1971. 85. p. [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177]; *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 261. p. [Pest megye múltjából 3.]). Az 1562. évi összeírásban két Tót Benedek név fordul elő (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 93–94. p.), de hogy azok közül melyik vonatkozik Skarica Máté apjára, azt egyelőre nem lehet megmondani.

¹² Elképzelhető, hogy Bogdán István egyik őse az a Bogdán György kisbíró volt, aki 1536-ban Karácsony János, azaz Jovan Božić főbíróval állt a ráckevei magisztrátus élén (*Magdics István*: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 68. p. Nr. XXXVII.; Ráczevei okmánytár. Oklevelek és iratok [15–17. század]. Az iratokat fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta: *Miskei Antal*. Ráckeve, 2015. 93. és 96. p. Nr. 33.; 98. és 100. p. Nr. 34. [Ráczevei Múzeumi Füzetek 7. sz.]). Horváth Lajos úgy vélte, hogy Bogdán István magyar származású személy lehetett (*Horváth Lajos*: Az aldunai Kevétől a Csepel-szigeti Ráckeveig. In: Vera [nemcsak] a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen, 1995. 72. p. [Rendi társadalom – polgári társadalom.

Maga Skarica Máté 1544-ben született Ráckeven.¹³ Gyermekkoráról semmilyen adattal nem rendelkezünk. Csupán feltételezhető, hogy az elemi ismereteket a Csepel-szigeti hászváros híres iskolájában szerezte meg, ahová a bécsi polgárok is beírátták gyermekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett.¹⁴ Az 1550-es évektől működő, humanista képzést biztosító középfokú tanintézetben külföldi egyetemeken végzett tanárok oktatták a két klasszikus nyelvet, az ógörögöt és a latint (*grammatika*), valamint az ékeszsólás (*retorika*) és a gondolatok logikus kifejtésének tudományát (*dialektika*). Az írást, olvasást, számolást a helyi iskolamesterektől sajátíthatták el a tanulók.¹⁵

Supplementum. Szerk.: Á. Varga László.]; *Horváth L.*: Ráckeve és Skaricza Máté i. m. 20. p.)

- ¹³ *Barla Jenő*: Skaricza Máté élete és zsoldárköltészete. In: *Protestáns Szemle*, 1901. XIII. évf. I–X. füzet. 592. p.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XII. kötet. Bp., 1908. 1181. p.; *Veszprémy Fejes György*: A ráckevei református egyház és község története. Tahitótfalu, 1927. 51. p.; *Mészáros László*: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckevei prédikátor-költő élete. In: *Theológiai Szemle*, 1972. XV. évf. 9–10. sz. 308. p.; *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 547. p.
- ¹⁴ *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 220. p. Bod Péter még úgy tudta, hogy Skarica Tolnán végezte iskoláit (*Bod Péter*: Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ erre botsátott íráások által esmértekesekké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok. [Szeben], 1766. 241. p.).
- ¹⁵ *Kovács József László*: Szegedi Kis István és Skaricza Máté ráckevei iskolája (1563–1591). In: Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti–irodalomtörténeti tanulmány. Zsámbék, 1984. 62. p. (Főiskolai Füzetek 3.); *Kovács József László*: Mezővárosi irodalom és művelődés a hódoltság peremén (Ráckeve XVI–XVII. század). In: *Studia Comitatus* 19. Irodalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Péter és Novák László. Szentendre, 1989. 14. p.; *Rábay Magdolna*: Református iskolák a Dunamelléken. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. A katalógust szerkesztette: Farbak Péter – Kiss Réka. Bp., 2009. 76. p. Fenyvesi (Mészáros) László szerint a ráckevei iskola Sztárai Mihály ösztönzésére jött létre (*Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 307. p.). A 16. századi hódoltsági protestáns iskolákról jó áttekintést nyújt: *Péter Katalin*: Reformáció és művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686. 3/1. kötet* Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 549–555. p. (Magyarország története tíz kötetben) (Ráckeve említése: 554. p.)

1. Táblázat: A ráckevei iskola igazgatói (1563–1572)¹⁶

	Az iskola igazgatójának neve	Az iskola vezetésének ideje
1.	Barbatulus István	?–1563
2.	Szebeni János	1564–1567
3.	Kaploni (Kaplyáni) Tamás	1567–1568
4.	Skarica Máté	1568–1569
5.	Pesti Anthemius János	1572

Az iskola rektora 1563-ban Barbatulus (Szakáll?) István volt. Szegedi megérkezése után – pontosabban: 1564-ben – a humán tudományokban otthonosan mozgó, zeneértő Szebeni János került a helyére. Ő, továbbá Veresmarty Illés hercegszöllősi, Szováti Gáspár budai és Bakonyi Albert ceglédi lelkész alkalomadtán összejöttek a főpásztor szállásán, hogy együtt énekeljenek, beszélgessenek és megvitassák a legfontosabb hittudományi kérdéseket.¹⁷

Skarica tizenkilenc éves korában ismerkedett meg Szegedi Kis Istvánval, aki leendő tanítványát egy évre a pesti tanodába küldte rektornak. A városban akkor Bellyei Tamás lelkészkedett.¹⁸

A ráckevei fiatalember egy év múlva, 1564-ben otthagyta Pestet, s hazatérve két évig segédtanítóként oktatta a rábizott gyermekeket, hogy a református egyház még több hitbuzgó tagot tudjon a sorai között. Közben segített Szegedi Kis kéziratos műveinek letisztázásában. Sőt, kezűgyességének fitogtatásaképpen még egy hatalmas ponty képét is felrajzolta mestere házának bejárati falára. A vidámságot némiképpen beárnyékolta, hogy egy-

¹⁶ Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. Közli: *Faragó Balint*. In: A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről. Szerk.: Borsos Károly. Mezőtúr, 1906. 42., 45., 49., 52. és 66. p.; *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 104–105., 107–108., 114–115., 132–133., 135–136. és 143. p. (Humanizmus és reformáció 4.); *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 308. p.; *Kovács J. L.*: Szegedi Kis István i. m. 61–62. p.

¹⁷ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42–45. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104–105. és 132–133. p.

¹⁸ *Fraknoi (Frankl) Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 139. p. Bellyei Tamás 1567-ben Pestről Jászberénybe távozott. A megüresedett pesti lelkészi állást – vélhetően Szegedi Kis István javaslatára – Csanaki János foglalta el (*Ritók Zsigmondné*: Csanaki János pesti pap levele. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 924. p. [Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.]; *Balázs László*: Csanaki János pesti református lelkész és utódainak története. In: Theologiai Szemle, 1996. Új folyam XXXIX. 6. sz. 363–364. p.).

házi előjárója azon év nyarán majdnem a Dunába fulladt, mivel a szekerét húzó lovak Háros és Csepel között megbokrosodtak és a folyóba rohantak. Életrajzírója az isteni gondviselés megnyilvánulását látta a halál torkából való megmenekülésben.¹⁹

Skarica 1565-ben végighallgatta Seraphinus Panthanus és Szegedi Kis István hitvitáját. A következő évben megfordult Decsen, s az 1566. évi nagy tűzvészkor ő vitte át mestere bútorait Keszi Gergely bolthajtásos házába. Azzal is óriási szolgálatot tett az egyházközségnek, hogy a Dunában fürdőző, kicsit testes szuperintendens életét megmentette a vízbefulladásától. „*Meglátogatták őt akkor a polgárok számosan, de leginkább Szabó Kelemen és Literatus Pál, kik közül aztán emez tréfásan azt jegyezte meg, hogy engem már Szegedi atyjának fognak tartani az ő kimentése miatt...*” – büszkélkedett a derék fiatalember, aki hősi tettéről kétsoros epigrammában is megemlékezett.²⁰

Az oszmánok 1566. évi hadjáratának befejeztével Skarica – mestere unszolására – Kolozsvárra ment, hogy Károlyi Péter rektornál készüljön fel a lelkészi hivatásra.²¹ Itt alkalma nyílt rá, hogy elmélyüljön az arisztotelészi filozófia rejtelmeiben és megkedvelje Janus Pannonius költészetét. A poétika iránti vonzalmának jeleként 1567-ben egy hosszabb latin nyelvű verset is írt kolozsvári tanára prozodiájához.²²

¹⁹ Faragó B.: Szegedi István i. m. 43. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104–105. és 132–133. p.

²⁰ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 135. p. Skarica latin nyelven írt epigrammája így hangzik: „*Gurgitis ex medio pastor rediuvive redisti: Dum pede, vix positus littore, tangis humum.*” (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 107. p.). Magyar fordítása: „*Vízbe halástól új életre kerülve megint élsz Pásztorom! Ám lábbal járy te szilárd talajon.*” (Faragó B.: Szegedi István i. m. 48. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 135. p.).

²¹ Károlyi Péter 1563–1564-ben Wittenbergben tanult. A kolozsvári iskolát 1566-tól igazgatta. 1567 első felében már a váradi iskola rektori tisztségét töltötte be, majd rövidesen a település lelkésze lett. Görög grammatikája és poétikatankönyve nagy népszerűségnek örvendett (*Keveházi Katalin*: Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig [Adalékok Melanchton magyarországi recepciójának első évszázadához]. Szeged, 1986. 26–28. p. és 53. p. 83. jegyzet [Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Artilla József nominatae 10.]; *Lux Etelka*: Károlyi Péter. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor. V. kötet. Főszerk.: Kószeghy Péter. Bp., 2006. 127. p.; *Szabó András*: Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. Bp., 2017. 165–166. p. [Humanizmus és reformáció 37.]).

²² Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1660. Az Akadémia könyvtörténeti munkabizottságának irányítása alatt Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Első kötet. Bp., 1971. 260. p. Nr. 236. (Magyar Tudományos Akadémia Országos Széchényi Könyvtár); *Bán Imre*: Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány. In: Bán Imre: Eszmék és stílusok.

Tanulmányai befejeztével körbeutazta Erdélyt, s megismerkedett Lukás Kötzerrel, az „arianizmussal gyanús” besztercei diákkal, akivel később Bázelen futott össze.²³ Szegedi Kis nem véletlenül féltette tanítványát az antitrinitárius eszmék hatásától. Skarica végül egyházi előljárója kérésére sietve hazatért, s Váradról magával hozta a költészet és az ógörög nyelv kiváló tanárát, Kaploni (Kaplyáni) Tamást. Utazásáról pár évvel később a következőképpen számolt be: *„Várad és Túr közt még garázdálkodó tatárok maradványai miatt csaknem három hétig a Tisza menti Inoka faluban vontam meg magamat, honnan azután Túron és Váradon keresztül novemberben érkeztem meg Kolozsvárra, hol egy évet az igen megbízható és nagy tudományú Károlyi Péter tanítósága alatt töltöttem. Majd Szegedi és szülővárosom levele által hazahívtam. De nem tértem haza addig, míg Erdélynek és a Székelyföldnek minden nevezetes városát le egészen Moldvágig be nem jártam és Kaplyáni Tamást Váradról magammal nem vittem szülővárosom iskolájának igazgatására. Ő akkor Sásvári Gergely alatt főleg a görög nyelvben és a költészetben képezte magát.”*²⁴

Skarica mindössze néhány hónapot töltött szerettei körében, amikor újból vándorbotot ragadt, s meglátogatta Pozsonyban és Egerben élő rokonait: *„Így mikor hosszú út után Pozsonyban a Mihály-napi országgyűlésen rátaláltam Skarica Györgyre...ennek a mostanáig életerős aggastyánnak elmondtam, hogy az én atyám, Skarica Benedek, az ő nagybátyjának, Skarica Péternek a fia Keviben még él... Ezen Györgytől tisztességesen megajándékozva Egerbe is elmentem, ahol ezen hely polgárának, Archius Györgynek, atyám egykori szolgálójának révén megismerkedtem az én elsőszülött testvéremnek, Mártonnak életben levő gyermekeivel. Őt még gyermekkoromban láttam egykor, mikor a mi meglátogatásunkra Kevibe jött.”*²⁵ Archius/Árky Györgyöt, a Skarica család hajdani szolgáját, aki Eger központjában, a Piac utcában lakott, 1560-ban a település bírójává választották.²⁶

Bellyei Tamás meghívására Skarica 1567-ben hat hónapra elvállalta a jászberényi iskola vezetését. Ott fejezte be 1568-ban mestere két évvel korábban elkezdett portréjának vázlatát. Ez alapján készült el később az a bázeli fameszet, amely Szegedi Kis fő műve, a *Loci communes* címlevelének hátlapjára került. Ennek a képnek létezik egy keret nélküli változata

Irodalmi tanulmányok. Bp., 1976. 40. p.; *Tóth István*: Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája. Bp., 1996. 83. p.

²³ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 59. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 111. és 140. p.

²⁴ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 135. p.

²⁵ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 136. p.

²⁶ *Sugár István*: Eger város első négy urbárium (1475–77, 1551, 1557, 1567). In: *Agria*. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve XXIII. Szerk.: Bodó István és Petercsák Tivadar. Eger, 1987. 477. és 481. p. (illetve 481. p. 49. jegyzet); *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 145. p.

is, amelyet az eredeti rajz alapján 1583 táján készített Tobias Stimmler.²⁷ A portré a főpásztornak ajánlott időmértékes verssel zárult. A költemény magyar fordítása így hangzik:

„Csak tűnő képet jelez a tükör és ha odébb állsz,
Még nyoma sem marad ott, amit elébb mutatott.
Éppen ezért vélem, Szegedink! te szerinted is illő,
Hogy tartós képen lásd alakod magad is.
Am, ki halálod után tudakolja (mit adjon az ég is),
Milyen testben volt annyi nemes tudomány:
Annak okulásul megfestém fűrge kezemmel,
Milyen volt arcod s milyenek a szemeid.
Így e képmásod meg lesz még holtod után is
Testre kicsiny alakú, ám nagy eszű Szegedink!
Aki gyakorlatlan kezeim művét lebírálná,
Jusson eszébe: <<elég merni is a nagyot>>. – Éljl!”²⁸

Kaploni távozását követően Skarica 1568 őszétől 1569 tavaszáig – immár rektorként – ismét Ráckeven tanítóskodott, majd miután megkapta hivatali elődje levelét, kevés holmijával elindult Bécsbe, hogy onnan Itáliába utazzon tovább. A 25. életévét taposó fiatalember áprilisban hagyta el otthonát. Külföldi peregrinációjára a ráckevei polgároktól több mint 50, Szegedi Kistól 35 forintot kapott. Hogy a hosszú út magányától megkímélje, Dezső Bálint gyalogosan elkísérte Győrig. Ott lovat vásárolt, s kocsival

²⁷ Sörös Béla: A magyar liturgia története. I. kötet. A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig. Bp., 1904. 308. p.; Bucsay Mihály: Szegedi Kis István Speculuma – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformatori polémiában. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 164. p. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négy százéves jubileum alkalmából III.); Galavics Géza: Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista-portré: Mossóczy Zakariás arcképe. In: Collectanea Tuburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. 405. p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.); Szigeti Jenő: Skaricza Máté a rajzoló reformátor. In: Confessio, 1994. XVIII. évf. 4. sz. 34. p.; Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Herausgegeben von Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearbeitet von Attila Verók und György Rózsa. Tübingen, 2003. 200–203. p. A kötetre Verók Attila hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is köszönöm.

²⁸ Faragó B.: Szegedi István i. m. 51–52. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 136. p.; Szigeti J.: Skaricza Máté i. m. 34. p. A vers latin nyelvű változata: Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 108. p.

utazott Ausztriába.²⁹

Bécsben a megbeszélte időpontban Kaploni Tamás és Kendi Farkas fogadta. Közös útjuk Karintián, Stájerországon és Lombardián át Padováig vezetett. Az ottani egyetemen Skarica 1569 áprilisában a sienai filozófiatanár, Francesco Piccolomini és az arisztotelészi metafizika professzora, Calabriai Martialis előadásait hallgatta szívesen.³⁰ Itt kapta kézhez Szegedi Kis István, Literátus Pál és Bogdán István levelét, amelyben az érintettek arra figyelmeztették: ne töltsön hosszú időt a római katolikus szellemiséget sugárzó Itáliában, hanem sürgősen keljen át az Alpokon, és Franciaországban, illetve német területen folytassa tanulmányait.

Tizennyolc hónapos itáliai tartózkodása során Skarica egyrészt elmélyítette a kevei iskolában szerzett humanista műveltségét, másrészt bejárta az antik római civilizáció és a reneszánsz művészet hazáját. Tanulmányozta az „olasz” nyelvet, a matematikát, valamint az arisztotelészi és a platóni bölcseletet, s szinte minden jelentősebb városban megfordult. Szétnézett Velencében – ahol végül nem sikerült kitanulnia a nyomdász-mesterséget –, Chioggiában, Veronában, Mantovában, Ferrarában, Bolognában, Firenzében, Rómában, Viterbóban, Sienában, Pisában, Luccában, Livornóban, Genovában, Boscóban, Alessandriában, Tortonában, Padovában, Milánóban, majd Genf felé vette az irányt. Útja közben elég sok kellemetlenség érte. Elfogyott a pénze, ráadásul néhány jegyzetétől is meg kellett válnia, nehogy a kutakodó inkvizítorok pápaellenes röpcédulákra bukkanjanak nála.³¹

Genfben, amelynek egyetemén szintén a filozófiai előadások kötöttek le a figyelmét, 1570 végén közel hat napot töltött el Théodore de Bèze házában. Ez idő alatt nagy öröme szolgált, hogy anyanyelvükön beszélgetett a hitük miatt üldözött római, velencei, firenzei és genovai fiatalokkal, s vendéglátójának – aki élénken érdeklődött Melius Juhász Péter, Szikszai Hellopaeus Bálint, Paksi Mihály, Thúri Mátyás és Thúri Jakab felől – átadta elolvasás végett Szegedi Kis István *Assertatio vera de trinitate* című munkáját. Béza végigolvasta a művet, és olyan jónak találta, hogy 1573-

²⁹ Faragó B.: Szegedi István i. m. 53. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 109. és 137. p.

³⁰ *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium (1264–1864)*. A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264–1864. *Collegit et edidit dr. Andreas Veress*. Bp., 1915. 75. p. (Fontes rerum Hungaricarum. Magyar történelmi források. Tomus I.); *Szlavikovszky Beáta*: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. rész 1526–1918. Bp., 2007. 46. p. Nr. 226. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.)

³¹ Faragó B.: Szegedi István i. m. 54–56. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 109–110. és 137–138. p.

ban megjelentette nyomtatásban. A szerzőhöz intézett ajánlásában a kiadó bevallotta, hogy a kéziratot hozó magyar diák nevét elfelejtette.³²

Miután Béza vezetésével megtekintette Kálvin egyszerű, sima gyep alá helyezett jeltelen sírját, Skarica elhagyta Genfét és Bernbe indult, ahol a költségeit Benedictus Aretius, Abraham Musculus, Johannes Vetminger és Johannes Haller fedezte. Ezenkívül Aretius ajánlólevelet is írt számára Zürichbe Johannes Cholerushoz és Caspar Wolfhoz. Zürichben tizenkét napig vendégeskedett Heinrich Bullingernél, majd Bázélbe látogatott, ahol Martin Bucer veje, Carolus Gleser biztosított neki szállást.³³ Innen küldte el 1570. december 23-án azt a levelet, amelyben a betegeskedő Bullingernek megköszönte jótéteményeit, mielőbbi felgyógyulást kívánt neki, s egyúttal általa üdvözölte zürichi ismerőseit.³⁴

A mai Svájc északnyugati részén fekvő településen találkozott beszercei ismerősével, Lukás Kötzerrel is, akivel közösen felidéztek erdélyi emlékeiket. A bázeli egyetemen oktatói közül Sebastianus Lepusculus, Simon Sulcerus és Theodorus Zwinger gyakorolt nagy hatást a héber nyelv alapjait elsajátító kevei ifjúra.³⁵

Skarica 1571 márciusában Bázélből Strasbourgon, Heidelbergben, Frankfurton, Eisenachon, Erfurton, Freiburgon, Hallén és Kembergen keresztül Lukás Kötzerrel Wittenbergbe érkezett, ahol Kaploni fogadta.³⁶ Heidelbergben a népszerű hebraista nyelvésznel, Immanuel Tremellusnál

³² Faragó B.: Szegedi István i. m. 57. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 110–111. és 139. p.

³³ Faragó B.: Szegedi István i. m. 58–59. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 111. és 139–140. p.

³⁴ *Zsindely Endre*: Magyarok levelei a zürichi egyházhhoz. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 966–967. p. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.)

³⁵ Skaricát a héber nyelvet kitűnően ismerő Szegedi Kis István ösztönözhetette a Biblia szent nyelvének tanulására (*Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 33. p. [Humanizmus és reformáció 2.]).

³⁶ Kaploni (Kaplyáni) Tamás 1570. szeptember 24-én lett a wittenbergi egyetem hallgatója (*Thury Etele*: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555–1608. In: Iskolatörténeti adattár. II. kötet. Szerk.: Thury Etele. Pápa, 1908. 20. és 34. p.; *Szabó Géza*: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle, 1941. 46. és 137. p.; 17. és 46. p. [Bibliothek des protestantismus in mittleren Donauraum. Band II.]; *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. Bp., 2011. 280. p. Nr. 3295. [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.]; *Fraknói V.*: A hazai és külföldi i. m. 309. p.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 159. p.).

tette tiszteletét. Strasbourgban Johannes Sturmot és Matthias Illyricus Flaciust rögtönzött beszéddel köszöntötte. Útközben Paksi Cormaeus Mihály és Thúri Mátyás csatlakozott hozzá. Thúri Mátyás Frankfurtban elvált a társaságtól, visszatért Magyarországra, s barátja levelét átadta Szegedi Kis Istvánnak.³⁷

A magyarok által „Wittenbergának” nevezett településről Skarica – Pesti Anthemius Jánossal – újabb levelet küldött mesteréhez,³⁸ majd április 24-én beiratkozott a város egyetemére, hogy teológiát tanuljon. Az univerzitás anyakönyvébe április 29-én került be a neve.³⁹ Wittenbergi tartózkodását megerősíti kortársa, Laskói Csókás Péter „Az emberről” c. könyvének előszava is.⁴⁰

Skarica egy hónap múlva az 1555-ben alapított, s belső szabályzatát 1571-ben megerősítő magyar diákközösségnek (*coetus*) is tagja lett.⁴¹ Júliusban Tasnádi András meghozta Szegedi Kis válaszlevelét, amelyben a főpásztor értesítette őt apja, az idős Skarica Benedek haláláról, és egyben sürgette, hogy mihamarabb térjen haza. Ő azonban Dézsi Tamással és Udvardi Andrással keresztül–kasul bebarangolta a Német-római Császárság tartományait. Marburgban 1571. szeptember 2-án belépett az egyetem hallgatói közé,⁴² majd a Gent–Amiens–Clermont útvonalon haladva

³⁷ Faragó B.: Szegedi István i. m. 59–60. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 111–112. és 140. p. Paksi Cormaeus Mihály és Thúri Mátyás 1566-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre (*Földváry László*: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. kötet. Bp., 1898. 45. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 55., 56., 78., 95. és 135. p.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 207. és 264. p.).

³⁸ Pesti Anthemius János 1569-ben lett a wittenbergi egyetem hallgatója (*Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 50. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 41., 46., 77. és 136. p.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 213. p.).

³⁹ *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 50–51. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 17. és 46. p.; *Szőgi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 281. p. Nr. 3323.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 221. p.

⁴⁰ *Balázs László*: Laskói Csókás Péter „De homine” című művének előszavából. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 1020. p. (Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négy százéves jubileum alkalmából III.); *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 311. p.

⁴¹ *Szabó András*: Magyarok Wittenbergben (1555–1592). In: Szabó András: Republica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Bp., 1999. 79. p. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2.); *Thury E.*: A wittenbergi akadémián i. m. 20. és 34. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 17. és 46. p.; *Szőgi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 281. p. Nr. 3323.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 221. p.

⁴² *Szőgi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 213. p. Nr. 2113.

felkereste Párizst, amely több mint 30 000 fős lakosságával és épületeinek pazar látványával messze kiemelkedett Európa metropoliszai közül.

Franciaországot elhagyva a három jó barát a La Manche csatornán áthajózott a szigetországba. Londonban és Cambridge-ben megcsodálták a város nevezetességeit, és ha csak futólag is, de szót váltottak olyan kiváló protestáns teológusokkal, mint például Rudolphus Cavallerius, Johannes Foxius és Eduard Dering.⁴³ Érdekes módon a Vita Stephani Szegedini szövegében még csak utalás sem történik arra, hogy Skarica 1571 őszén a cambridge-i egyetemen is hallgatott teológiai témájú előadásokat.⁴⁴

A három fiatalember Angliában úgy döntött, hogy útjukat megszakítva vitorlással térnek vissza a kontinensre. Hamburgból Lübeck és Magdeburg érintésével Wittenbergbe utaztak, ahol négy hónapot töltöttek el.⁴⁵

2. Táblázat: Skarica Máté egyetemjárása (1569–1571)⁴⁶

	Az egyetem neve	A beiratkozás időpontja	Tanulmányok folytatása
1.	Padova	1569. április	filozófia
2.	Genf	1570	filozófia
3.	Bázel	1570/1571	héber nyelv
4.	Wittenberg	1571. április 24.	teológia

⁴³ *Trócsányi Berta*: Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. In: Yolland emlékkönyv. Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. Szerk.: Fest Sándor, Országh László, Szentkirályi József. Bp., 1944. 137. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 62. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 113. és 141. p.

⁴⁴ *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Bp., 2005. 63. p. Nr. 151. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.)

⁴⁵ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 63. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 113. és 142. p.

⁴⁶ *Hegyí Ádám*: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). Bp., 2003. 46. p. Nr. 12. és 85. p. Nr. 531. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.); *Fraknoi V.*: A hazai és külföldi i. m. 309. p.; *Barla J.*: Skaricza Máté élete i. m. 660–665. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 54–62. p.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete i. m. XII. 1182. p.; *Thury E.*: A wittenbergi akadémián i. m. 20. és 34. p.; *Véress E.*: A páduai egyetem i. m. 75. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 17. és 46. p.; *Trócsányi B.*: Református teológusok i. m. 137. p.; *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 310–311. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 109–113. és 137–141. p.; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 547. p.; *Keveházi K.*: Melancton és a Wittenbergben i. m. 53. p. 86. jegyzet; *Gömöri Gy.*: Magyarországi diákok angol i. m. 63. p. Nr. 151.; *Szlavikovszky B.*: Magyarországi diákok itáliai i. m. 46. p. Nr. 226.; *Szögi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 213. p. Nr. 2113. és 281. p. Nr. 3323.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 221–222. p.

5.	Marburg	1571. szeptember 2.	teológia
6.	Cambridge	1571 ősze	teológia

Skarica három évig tartó tanulmányútjáról – széles körű ismerettel, európai tapasztalatokkal, kiterjedt kapcsolatrendszerrel és számos bekötött könyvvel – 1572 tavaszán érkezett haza. Bécsből Pozsony, Komárom, Esztergom, Buda és Pest érintésével hajón tette meg az utat a Csepel-sziget központjába. Tolnán néhány napra felkereste Tasnádi Andrást, hogy segítséget nyújtson neki, így viszonzva a wittenbergi találkozást. Hasonló hivatalos látogatást tett még Gyöngyösön és más településen is. Április 20-ától viszont a már gyengélkedő Szegedi Kis István mellett tartózkodott a parókián. Öt nappal később, amikor mentora gyengélkedni kezdett, kihívta hozzá a Literatus Pálnál elszállásolt György nevű kirurgust. A jó szándékú, de kevés szakmai ismerettel rendelkező pesti orvos Szegedi Kis rosszullétét álmatlanságnak tulajdonította, és olyan gyógyszert kevert ki neki, amely a beteg halálát okozta.⁴⁷

Az oszmán hatóságok engedélyét megszerezve Skarica 1572. május 2-án Paksi Imre bíró, Abstemius (Bornemisza) András, Dezső Bálint, Literatus Pál és több protestáns hívő társaságában elkíserte utolsó útjára a dunamelléki református egyházkerület szuperintendensét. Sírjára olyan disztichonos feliratot vésettek tisztelői, amelyek az elhunytat Krisztus igaz követőjeként tünteti fel:

*„Eloquio rarus, mira gravitate verendus,
Ingenio felix, et pietate sacer.
Heu iacet eximius parvus sub cespite Doctor,
Hic Stephanus requiem qui Szegedinus habet.
Hunc iuvenem vidit schola bis peregrina disertum
Dogma Luthere tuum, teque Philippe, sequi.
Post varios casus, et multa pericula vitae,
Dum petit, aut dotes spargit ubique suas.*

*Sensit ad extremum plebs sacra Kevina docentem.
Admirans senio multa notare gravi.
Unde quidem Christi cultor non fictus honoris
Hunc sua non aegre per monumenta colet.²⁴⁸*

⁴⁷ Faragó B.: Szegedi István i. m. 63–67. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 113–115. és 142–144. p.

⁴⁸ Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogja et censuras ordine alphabetico exhibens. Francofurti-Lipsiae, 1711. 365–366. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 115–116. p.

Magyar fordítása:

„Eragadó szónok, tisztelt s csodaritka tekintély,
 A lángész, aki szent és kegyes életet élt.
 A termetre kicsiny, de jeles tudós pihen itt lent
 E sír csendes ölen: István, a Szegedi.
 Mint jeles ifjú járt külföldön kétszer is, izzón
 Vágyván hallani még Luthert meg Fülöpöt.
 Míg tör előre, meg amíg buzgón hinti az új tant,
 Túre sokat békén s szenvedé kínokat is.
 Végre szelíd nyugtot Kevi népe adott vala neki
 És épült az öreg bölcs tanítása nyomán.
 A Krisztusnak igaz követője megőrzi híven
 Emléked, te serény s hű katonája neki!”⁴⁹

Szegedi Kis halála után Skarica Máté került a protestáns gyülekezet élére. Mivel a szuperintendensi méltóságot nem sikerült elnyernie, az újdonsült lelkész életének hátralévő szakaszában jórészt a ráckevei egyházközség irányításával foglalkozott: csecsemőket keresztelt, fiatal párokat esketett, halottakat temetett, tanított a helyi iskolában, prédikált az istentiszteleteken és egyéb egyházi szertartásokat végzett. Missziós munkájának híre távolabbi vidékekre is eljutott.

A hódolt övezetben Veresmarti Illés „baranyai” szuperintendens székelyhelyén, Hercegszöllősen 1576. augusztus 16–17-én tartották soros összejövetelüket a helyvét irányzat követői. A nevezetes egyházi eseményen az alsó-dunamelléki egyházkerület szinte valamennyi lelkésze – kb. 40 fő – megjelent, beleértve Skaricát is. A korabeli feljegyzések a 10. helyen említik a nevét: „*Matthaeus Scaricaeus, Past. R.-Keviensis in insula Danubii infra Budam, vir longe celeberrimus et doctissimus, successor Szegedini Doct.*” (Skarica Máté, a Buda alatti Duna-sziget ráckevei lelkipásztora, messze híres és igen művelt férfiú, a tudós Szegedi utóda.)⁵⁰

A tanácskozáson a házigazda Veresmarti elnökölt. A zsinat 47 kánonja a Szegedi Kis István által szerkesztett „baranyai kánonok” és az 1567. évi debreceni zsinat törvénykönyvének útmutatása alapján született meg. Az

⁴⁹ Barla J.: Skarica Máté élete i. m. 667–668. p.; Faragó B.: Szegedi István i. m. 68. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 144. p.

⁵⁰ A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Szerkesztette, a latin szövegüket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte: Kiss Áron. Bp., 1881. 674–676. p. (A Magyarországi Protestánsok kiadványai. XIX-dik kötet.) (Protestáns Theologiai könyvtár. XV.); A hercegszöllősi kánonok. Más egyházi kánonokkal egybeveté Mokos Gyula. Bp., 1901. 56. p.; A magyar honi protestáns egyház története. Szerk.: Zsilinszky Mihály. Közreműködött: Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József. Bp., 1907. 96–97. p.; Földváry L.: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 64. p.; Barla J.: Skaricza Máté élete i. m. 668–669. p.

eredeti latin szöveget Siklósi Miklós fordította magyarra. A színóduson eltörölték a fülbegyónást, a vasárnap mellett kötelező ünneppé tették a karácsonyt, az újév napját, a nagypénteket, a húsvétot, az áldozócsüörtörtöt és a pünkösdot. Elrendelték a kereszteleési anyakönyvek vezetését és az évenként egyszeri egyházlátogatás megtartását. Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a lelkészavatást a szuperintendens végezze el. A keresztségi szentségét kizárólag a lelkész szolgáltathatta ki, még hozzá a templomban, ellenkező esetben érvényét veszítette a szertartás. Az úrvacsorán az ostya helyett közönséges (kovászos) kenyeret és bort kellett használni. Megtiltották továbbá a vasárnapi és a hétfői esküvők tartását. Kiközösítés alkalmazására csak egyházfegyelmi ügyek és paráznság büntetésekor nyílt lehetőség. A lelkészi hivatal betöltésekor előfeltételként szabták meg a latin nyelv ismeretét. A prédikátoroknak a vasárnapi kétszeri és a hétköznapi háromszori igehirdetés mellett a gyermekek hitoktatását is irányítaniuk kellett.⁵¹

A véglegesen elfogadott törvényeket Skarica lemásolta és mind a latin, mind a magyar szöveget elküldte Huszár Dávidnak, aki azokat 1577-ben – a latin változatot neki, mint a kánonokat átdolgozó egyházi férfiúnak ajánlva – Pápán kinyomtatta. A dedikáció magyar nyelven így hangzik:

„A tudós és jámbor úrra, a kevi Skarica Mátéra, Jézus Krisztus evangéliumának leghűségesebb hirdetőjére a pannóniai Huszár Dávid, a pápai egyház lelkipásztora a Szentlélek áldását és kegyelmét kéri. Kedves Skarica! Egyházaitok minap általad hozzám küldött eme kánonjait igen hálásan és előzékenyen vettem, amelyeket, midőn átolvastam (minthogy láttam, hogy azok – miként mondtam – rendkívül fontos dolgokról szóltak és írtak, kiváltképpen eme végső veszedelmes napokban, amikor a Sátán halált hozó zsarnoksága nyomorultul üldöz és gonosz mérgével majdnem megfertőz), mindjárt helyesltem és méltónak tartottam azokat nyomdánkba juttatni. És mivel először tőled, őszinte és igen kedves testvértől s barátától fogadtam, úgy gondoltam, nagyon is illő, hogy neked ajánljam, kiváló neved alatt nyilvánosságra hozzam és megjelentessem azokat. Midőn így cselekedtem, irántad

⁵¹ *Bucsay Mihály*: A reformáció százada 1528–1600. In: A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor és Szilágyi István. Az előszót írta: Révész Imre. Bp., 1949. 72. p.; *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp., 1953. 336–337. p.; *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 74. p.; *Benda Kálmán*: Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. In: Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat, 1991. IV. évf. 1–2. sz. 91. p.; *Botta István*: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). Bp., 1991. 334–335. p. (Humanizmus és reformáció 18.); *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 51. és 75. p.; *Barla J.*: Skaricza Máté élete i. m. 668–670. p.; Régi magyarországi nyomtatványok i. m. I. 388–389. p. Nr. 393–394.; *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 312. p.; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 48. és 252. p. Lehetséges, hogy az egyházi anyakönyvezés bevezetését elrendelő 23. cikkely valamilyen módon kötődik Skarica Máté munkásságához (*Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 312–313. p.).

*való érzésemet kívántam bizonyítani, minthogy te ismeretlenként engem, az ismeretlent már korábban arra kértél, hogy kössünk barátságot. Szeretném továbbá, ha éreznéd tiszta, állandó vagy [eme] kicsiny munkában irántad megnyilvánuló hűségemet. Végül pedig, minthogy Krisztus egyházának ily módon kell összetartania serény híveit a vallási köteleken belül, [a gyülekezet] lássa, mennyire elkötelezettek és igyekvők vagyunk hivatali kötelezettségünk teljesítésében. Isten veled! S minket, ahogy sajátjaiddal szoktad: szeress!*⁵²

Skarica 1581-ben írta meg szülővárosa történetét Kevi városáról való szép história címmel. A 85 versszakból álló, 340 soros, másolatban fennmaradt akrosztikonos költemény versszakainak kezdőbetűi sorrendbe téve a KEVJIEK VARASAROL SCÁRICEVS MATHE IRA ES ENEKLE MATHIAS DEAKNAK MINT IAMBOR BISOT VRANAK KED-VEJÉRT mondatot adják.⁵³ A históriás ének címzettjének kilétét megle-

⁵² Az ajánlás latin szövege: *Doctissimo ac pio viro domino Matthaeo Scarizaeo Keuino, Evangelij Iej[su] Chris[ti] Praeconis Fidelis[simo] Daudid Huszar Pan(n)onijs, Pastor Eccle[siae] Papens[is] omnem foelicitatem ac gratiam Sancti Spiritus precatur. Missos per te nuper hos mihi articulos Ecclesiarum vestrarum, mi Scarizae, fronte gratissima ac potius obuia arripui: quos cum perlegissem (quia de rebus vebementer necessarijs collata esse ac conscripta vidi, praesertim his postremis imo dixerim corruptissimis diebus, Tyranideque lethifera Sathanae miserabiliter exagitatis ac pene atro venaeno infectis (illico assensi, dignosque putavi nostro subijcere praelo: Et quia primum omnium a te Fratre ac amico syncero ac dulcissimo acceperim, eosdem tibi dicare, tuoque sub optimo nomine in lucem edere ac euolsse non indignos existimaui: quo quidem facto cum erga te meum animum declarare volui, vt qui antehac ignotus, me ignotum infoedus amicitiae ineundae prouocasti, iam deinceps et tu perspectam ac stabilem vel in in tantillo opere fidem erga te meam sentias velim: tum vero vt Ecclesia Christi hoc modo operarios fideles intra meam religionis continendo, cernat nos non ingratos ac securos in nostris esse officijs. Vale, nosque vt soles cum tuis ama.* (Mokos Gy.: A herczegszöllösi kánonok i. m. 23. p.). A szöveg magyar fordítását Barla Jenő nyomán jömagunk végeztük el. Botta István szerint Skarica a Heidelbergi káté latin szövegét is elküldte Huszár Dávidnak (*Botta I.: Huszár Gál élete i. m. 334. p.*).

⁵³ Skarica Máté költeményét először Magdics István jelentette meg nyomtatásban (*Magdics I.: Diplomatarium Ráczeviense i. m. 83–93. p.*). A vers kritikai kiadása: Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. 11. kötet. 1579–1588. Sajtó alá rendezte: *Ács Pál.* Bp., 1999. 239–248. p. Legrégőbbi kézírata 1700-ból származik, szövegét Kunszabadszállási Mihály ráckevei jegyző másolta le (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: OSzKK]. Fol. Hung. 2904. Skarica Máté históriás verse Ráckevéről 2–5. fol.). A „széphistória” kézirat-másolatait és azok egymáshoz való viszonyát Fenyvesi (Mészáros) László tisztázta (*Mészáros László: Skarica Máté 1581-es históriás versének másolatai. Kézirat a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában* (a továbbiakban: MNL PML). Krónikák levéltári gyűjteménye. Fond: XXXII. 5. Leltári szám: 146/106. 2–16. p.). További irodalom: Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d’erreurs dans la base de données. Tomus I. Direction: Iván Horváth assisté par Gabriella H. Hubert. Paris, 1992. 338–339. p. Nr. 754.

hetősen nehéz meghatározni. A kérdéses személy az 1562. évi defterben említett Mátyás deák⁵⁴ vagy Veresmarti Mátyás – Veresmarti Illés református szuperintendens rokona – lehetett, akit az uralkodó 1608-ban nevezett ki a Csepel-sziget és a Szentendrei-sziget prefektusának.⁵⁵ Mindazonáltal nem zárható ki egy harmadik megoldás lehetősége sem.

Kicsit megtévesztő a költemény műfaja is: a széphistória ugyanis a 16. században még nem feltétlenül szórakoztató, világi témájú éneket jelölt, hanem afféle „hasznos”, „tanulságos” irodalmi alkotást jelentett.⁵⁶ Skarica írása azonban így is felbecsülhetetlen értékű. A kor szemléletmódjának megfelelően a költő először rövid áttekintést nyújt a régmúlt eseményeiről, egészen Szent István király megkoronázásáig. Történelmi hitvallásának lényegét a negyedik versszakban foglalta össze:

*„Jeles dolog mindent számon tudni,
Mert az nem hagy soha megcsaltni,
Személyt, időt s helyet kell notálni,
Ha akarunk bizony dolgot írni.”⁵⁷*

A 36. strófától Ráckeve alapításának és 16. századi állapotának ismertetése következik. A szerző elsősorban a néphagyományra támaszkodott. A középkori oklevelek szövegét valószínűleg nem vagy nem eléggé alaposan tanulmányozta át, ezért adatai kritikával kezelendők. Verszerzetének központi gondolatát a történelmi folytonosság képezi, amelyben hangsúlyos elemként jelenik meg a szkíta–hun–magyar rokonság, valamint a településtörténeti és a vallási kontinuitás.⁵⁸

A „Szegedi István élete” (*Vita Stephani Szegedini*) c. latin nyelvű prózáját 1581–1582 táján fejez(het)te be Skarica. Ez az első magyar református „főpapéletrajz”, s egyben a legkorábbi igényes, humanista jellegű tudós-biográfia. A mű nemcsak végigkíséri, hanem európai összefüggésekbe ágyazva mutatja be Szegedi Kis István reformátori tevékenységét, teológiai munkásságát és szenvedéstörténetét.⁵⁹ A számos önéletrajzi elem-

⁵⁴ *Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 94. p.; *Mészáros L.*: Skarica Máté 1581-es i. m. 29. p. 35. jegyzet

⁵⁵ *Horváth L.*: Ráckeve és Skaricza Máté i. m. 60. p.

⁵⁶ *Ács Pál*: Honfoglalók Ráckeven. Protestáns patriotizmus Skaricza Máté várostörténeti költeményében. In: Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. A katalógust szerkesztette: Farbak Péter – Kiss Réka. Bp., 2009. 41. p. 8. jegyzet

⁵⁷ Régi Magyar Költők Tára i. m. XI. 239. p.

⁵⁸ A költemény elemzése: *Mészáros L.*: „Mindezeket írták böjt más hónapban...” i. m. 12–13. p.

⁵⁹ *Pintér Jenő* magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században. Bp., 1930. 182., 522. és 525. p.; *Pirnát*

mel teletűzdelt, „deák nyelven” összeállított írásból – Bod Péter szavaival élve – „sok jó és szükséges dolgokat, a’ mellyek tartoznak a’ Reformátzióra, tanúlhatunk; alig is vagy on arra enél egy nevezetesebb írás. Mellyre nézve a Groningai Akadémiának fényes Tsillaga Gerdes Dániel ezt újjolag kinyomtatatta 1760-dik eszt.”⁶⁰

Kortársaihoz hasonlóan Skarica zsoltárokat is fordított. Szilvásújfalvi Anderkó Imre debreceni lelkész 1602. évi énekeskönyvének előszava szerint egy teljes zsoltároskönyv elkészítését is tervbe vette, ám ebbéli szándéka végül nem valósult meg.⁶¹ Debreceni Ember Pál és Bod Péter kilenc psalmus fordítását tulajdonította neki.⁶²

Antal: A teológiai és tudományos irodalom. In: A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Írták: Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla. Bp., 1964. 499. p. (A magyar irodalom története I. Főszerk.: Sötér István); *Mester Béla:* Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Csilla. Debrecen, 2015. 53–62. p. (Loci memoriae Hungariae 3.). A Szegedi Kis István-életrajz kritikai kiadása: *Kathona G.:* Fejezetek a török hódoltsági i. m. 90–116. p. Magyar fordítása: *Faragó B.:* Szegedi István i. m. 9–68. p.; *Kathona G.:* Fejezetek a török hódoltsági i. m. 117–144. p. A mű alapjául szolgált Szilágyi István *Hollóidő* c., 2001-ben megjelent regényéhez is (*Mester Béla:* Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. A kötetet szerkesztette: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 476–477. p. [Egyetemi Füzetek 3.]).

⁶⁰ *Bod P.:* Magyar Athenas i. m. 242. p.

⁶¹ *Schulek Tibor:* Az első magyar bibliográfiáról. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. LXI. évf. 1–2. sz. 372–374. p.; *Klaniczay Tibor:* Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1958. LXII. évf. 2–3. sz. 159. p.; *Szakály F.:* Mezőváros és reformáció i. m. 157–158. p.

⁶² Debreceni Ember Pál az alábbi zsoltárokat tulajdonította Skarica Máténak: Erős várunk; Dávid Doég; Hogy Jeruzsálemnek; A jó hitű ember; Jer, mi kérjünk; Hiszünk mind egy; Atya Isten tarts meg; A mi életünknek közepette; Saulnak az Dávidhoz (*Lampe, Frid. Adolph [Debreceni Ember Pál]:* Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum [Utrecht], 1728. 736–743. p. A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában tanulmányozható. Jelzete: 524.814.). Bod Péter elhagyta a „Saulnak az Dávidhoz” kezdetű zsoltárt, s helyébe a „Drága dolog” kezdetű helyezte (*Bod P.:* Magyar Athenas i. m. 241–242. p.). A 20. század elejéig tehát összesen tíz zsoltár fordítását kötötték Skarica Máté személyéhez.

Barla Jenő ezt a számot ötre csökkentette.⁶³ Megállapításait Pintér Jenő és Horváth János is elfogadta.⁶⁴

A szakemberek jelenleg három egyházi éneket származtatnak Skaricától – ezek Szilvásújfalvi Imre kancionáléjában jelentek meg először nyomtatásban –, míg négy esetben valószínűségi alapon következtetnek a szerzőségére. A három hiteles mű: „Dávid Doég” (52.), „Hogy Jeruzsálemnek” (74.) és a „Saulnak az Dávidhoz” (63.). Ez utóbbiban a versfők kezdőbetűi a szerző nevét – SCARICEVS MATTHEIEE – rejtik.⁶⁵

Skarica magyarra fordította Pietro Damiani mennyországhimnuszát (*Descriptio regni coelestis*) is, amelyet kezdősora miatt sokáig Szent Ágoston alkotásának vélt a kutatás.⁶⁶ Szövegét Szenci Molnár Albert imádságos könyve (1621), a Lugossy-kódex (1629–1635) és a Nagydobszai graduál (17. század eleje – 1696) tartalmazza.⁶⁷ A „Legjobb biztatás a bírákhoz”

⁶³ Barla Jenő csak az 52. (Dávid Doég gonoszságát hogy látá), a 63. (Saul az Dávidhoz jó szerelme), a 74. (Hogy Jeruzsálemnek drága templomát), a 86. (A jó hírű ember szelid e világon) és a 147. zsoltárt (A mi életünknek közepette haláltól környül vétettünk) tekintette Skarica művének (*Barla J.: Skaricza Máté élete* i. m. 721–728. p.).

⁶⁴ *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 180. p.; *Horváth J.:* A reformáció jegyében i. m. 442–443. p.

⁶⁵ „Bízd az jövendőkre érdemed jutalmát”. Magyar Protestáns Irodalmi Szöveggyűjtemény. I. kötet (16–17. század). Szerk.: Szabó András. Bp., 1998. 49–50. p.; (Protestáns művelődés Magyarországon 5.); *Ács Pál:* „Tiszta énekek”. Újfalusi Imre: Keresztyéni énekek (1602). In: Ács Pál: „Elváltozott idők”. Irányváltások a régi magyar irodalomban. Bp., 2006. 60. és 74. p. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6.); *Botta I.:* Huszár Gál élete i. m. 407–408. p.; Répertoire de la poésie hongroise i. m. I. 109. p. Nr. 239.; 240–241. p. Nr. 549. és II. 538–539. p. Nr. 1209. Szenci Molnár Albert imádságos könyve is tartalmaz egy Skarica verset (*Balázs Mihály:* Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről. In: Balázs Mihály: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről. Kolozsvár, 2016. 265. p. [A magyar unitárius egyház kolozsvári gyűjtőlevéltárának és nagykönyvtárának kiadványai 8.]).

⁶⁶ *Földváry L.:* Adalékok a dunamelléki i. m. I. 51. p.; *Horváth J.:* A reformáció jegyében i. m. 438. és 440. p. Az akrosztikon szövegének két változata létezik. Szenci Molnár Albert imádságos könyvében: SCARICEUS MATENAK VTITARSA SZABO SARAEE, a Lugossy-kódexben és a Nagydobszai graduálban: SCARJCEUS MATENAK VTITARSA SSSZABO LASZARE. A vers legújabb kiadása és a hozzá fűzött magyarázatok megtalálhatók: Régi Magyar Költők Tára i. m. XI. 235–238. és 463–465. p. (A vonatkozó rész Ács Pál munkája.)

⁶⁷ *U. Szabó Gyula:* A Lugossy-kódex. In: Magyar Könyvszemle, 1913. XXI. kötet. III. füzet. 224–225. p.; *Mikó Árpád:* Illuminált kódexek a kora újkori Magyarországon. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. Szerk.: Mikó Árpád és Verő Mária. Bp., 2008. 78. p.; *Horváth J.:* A reformáció jegyében i. m. 440–441. p.

(*Adhortatio optima ad iudices*) című vers esetében újabban megkérdőjeleződött a szerzősége.⁶⁸

Skarica az 1580-as évek elején – 1581 és 1583 között (?) – levelet intézett gróf Batthyány Boldizsárhoz, hogy anyagi támogatást kérjen egy általa összeállított protestáns teológiai értekezés kiadásához. A nyugat-magyarországi főúr igazi bibliofil arisztokratának számított, aki korának talán legjelentősebb könyvtárát hozta létre Németújváron. A közel ezer műből álló magángyűjteményben kiemelkedő értéket képviselt a hittudományi irodalom.⁶⁹ Nyilván ez a tényező is közrejátszott abban, hogy a ráckevei prédikátor tollat ragadt, s befolyásos patrónusához fordult. A latin nyelvű misszilisből kiderül, hogy írója ismét külföldre – talán Bécs érintésével Bázélbe – távozott, hogy Szegedi Kis István irodalmi hagyatékát nyomtatásban megjelentesse:

*„Szolgálatomnak igen alázatos és hűséges ajánlása után.
Nagyságodtól, akihez nézeteim és gondolataim hajójának orrát és tatját
már eddig is igazítottam.*

I. Engedelmeivel legyen szabad megkérdezniem:

1. Vajon nem helyesen vélték-e a tőlem körös-körül buszonöt mérföldön belül lévő egyházak pásztorai, hogy az én művem korábban elképzelhetetlen rendszerű, hibetetlen munkával készült, és mérhetetlenül hasznos?

2. Vajon ha mindezek Franciaországból, Svájcból vagy Angliából és ezen felül még hajlottabb korú szerzőtől származtak volna, nem vásárolta volna-e meg sebtében mindenki, mint olyasmit, ami elé a világon még öt vagy hat könyvet lehet sorolni?

3. Vajon nincs-e valaminő cél kitűzve még akkor is, ha sok kötetet olvasunk el, amely célhoz meghatározott ösvényeken lehet eljutni? És nemde ugyanígy ezek az ösvények sort és rendet követelnek, és végül emlékezőtehetséget, hogy maguk előtt a hallgatók előtt szokásos módon és felfoghatóképpen legyen az magyarázható?

II. Bocsnatot kérve szabadjon azért folyamodnom:

1. Hogy Nagyságod az én emlékemet és munkáim emlékét, amelyeket mérhetetlen nagyságuk miatt öt vagy hat év alatt is csak alig tudok befejezni, soha ne engedje feledésbe merülni.

2. Hogy akkor, amikor más nagyságos urak, akik már látták ezeket a köteteket és azokat kinyomtatásra méltónak ítélték, kiadásukról egymás közt beszélgetni fognak, Nagyságod is segítse döntésüket, amire Paulus Florenius is – aki minden tekintetben a mi testvérünknek számít stb. – jelenlétében elkötelezte magát.

⁶⁸ Régi Magyar Költők Tára i. m. XI. 251–253. p.

⁶⁹ *Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár és a reformáció. In: Szentírás, hagyomány és reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix és Kendeffy Gábor. Bp., 2009. 243–244. p.

3. *Hogy én, a vándorúton lévő, kapjak megfelelő lehetőséget arra, hogy visszatérhessek Pápa irányában és onnan hazámba; különösképpen azért, mert már eddig is szemmel láthatóan nem csekély veszteséget szenvedtem időben is, költségben is.*

*Vagy parancsolja meg Nagyságod, hogy Nagyságodhoz menjek, azért, hogy ezekről többek előtt szólhassak, de főként azért, hogy örvendezzenek: olyan hősökre bukkantam, akiknek ítélete és tudománya hihetetlenül mélységes. Alázatos odaadó szolgálja, kevi Skarica Máté, aki Szegedi Loci Communes-ét is látni akarja, hogy az általa írt életrajzot kijavíthassa.*⁷⁰

⁷⁰ A latin nyelvű misszilis szövege így hangzik: *Post humillimam fidelemque obsequii officiosissimi commendationem. Ab illustrissima Vestra Magnificentia in qua ego jam proram puppimque meorum votorum consiliorumque posui. I. Liceat me cum venia quaerere 1. An non recte censuerint pastores ecclesiarum, ad viginti quinque milliaria mihi undique vicini, opus meum esse ordinis antea in excogitati, laboris incredibilis et utilitatis inestimabilis? 2. An non, si haec omnia a Gallia, Helvetia vel Anglia et quidem a decrepitae aetatis authore profecta essent, raptim ab omnibus emerentur, ut quibus quinque vel sex in mundo libri praeterri nequirent? 3. An non semper ut multa legantur volumina, scopus aliquis proponitur, ad quem certis tramitibus perveniatur? Num item tramites illi ordinem numerumque requirunt, et demum memoriam ad rite et perceptibiliter coram auditoribus ipsis declarandum? II. Liceat me indulgenter impetrare 1. Ut memoriam mei horumque Aquae adhuc pro sua immensitate vix ad annos quinque vel sex colophone donare potero: Vestra Magnificentia nunquam oblivioni tradere velit. 2. Ut si quando Magnifici alii Domini, qui jam hos tomos viderunt et impressione dignos judacerunt, de editione sermonem inter se instituerint, Magnificentia quoque Vestra suffragium eorum juvet, cui et Paulus Florenius frater per omnia nostras etc., coram me se obstrinxit. 3. Ut detur mihi peregrino occasio comoda revertendi Papam versus et inde in patriam: praesertim cum jam non parvam temporis et sumptuum jacturam fecisse videar. Aut iubeat me Vestra Magnificentia ad se venire, ut de his coram pluribus queam; maxime cum incidisse me in Herae iudicii ac doctrinae profundissimae incredibiliter gaudeant etc. Humillime addictus Mathaeus Scaricaeus Keuinus, qui et Locos Communes Szegedini, ut vitam ejus corrigere queat videre cupit.* (MNL OL P 1314. A Batthyány család körmendi levéltára. Missilisek. Nr. 43 424.) Az irat kiadása: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkelyei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte és a függelékét összeállította: *Herner János, Monok István.* Szeged, 1983. 555. p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.); A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte: *Szilasi László.* Szeged, 1990. 84. p. Nr. 117. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 29/1.); *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 167–168. p. Az irat magyar fordítása: *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 168–169. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 147–148. p. Szakály Ferenc fordítását egy kicsit módosítottuk, javításunk azonban a szöveg tartalmi részét érdemben nem befolyásolta. Az idézett levélnek és Skarica Máté második peregrinációjának részletes ismertetését lásd: *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 145–164. p.

A szövegben említett munka az a négykötetes kézirat (*manuscripti liberri quattuor*) lehetett, amelynek egyik példányát a 17. században Sárospatakon őrizték. Felőle érdeklődött 1629-ben – Szegedi Benedek borsodi esperes kérésére – Miskolci Csulyák István szerencsi lelkész, aki abból a műből kívánt érveket meríteni Pázmány Péter esztergomi érsek „*Hodegus. Az isteni igazságra vezérlő kalauz*” c. könyvének bírálatához. Az 1629. évi zempléni zsinati okmányok egyik bejegyzése alapján úgy tűnik, hogy Suri Orvos Mihály sárospataki lelkész kölcsönadta az igényelt köteteket, igaz, hozzátette: azokról nem mond le véglegesen, mert egyházának szüksége van rájuk.⁷¹

Tisztában vagyunk vele, hogy módszertani hiba lenne közvetlen kapcsolatot teremteni az 1580-as évek elején íródott levél és a közel ötven évvel később keletkezett dokumentum között. Sőt, ma még arra a kérdésre sem tudunk megnyugtató választ adni, hogy Skarica munkája a római katolikusok ellen íródott-e, vagy az antitrinitáriusok tanait bírálta. A szerző önbizalomtól duzzadó véleménye saját teljesítményéről mindenesetre azt sugallja, hogy mestere nyomdokain haladva ő is papírra vetett egy dogmatikai összegzést, amely kéziratban hagyományozódott át az utókorra. Ennek az oktatási segédkönyvnek további sorsát egyelőre nem áll módunkban nyomon követni. Reméljük azonban, hogy egyszer majd előkerül az ismeretlenség homályából, s feltárja titkait a kutatók előtt.

A köztisztületben álló ráckevei prédikátor 1587. február 24-én vendégül látta az Isztambulba igyekvő császári követet, Reinhold Lubenaut, és megmutatta neki a reformátusok istentiszteleti épületét: „*Der zwinglische Pfar fabret uns auch in seine Kirche; das war nur ein offen Haus; in der Mitten stundt ein Tisch mit einer einer Decken bedeckt und etliche Stule herumb mit Tepichten belegt. Sonsten wahren die Wende blos und nichts mehr drein zu sehen.*” („A zwingliánus pap elvezetett bennünket az ő templomába is; ez csak egy nyitott ház volt, középen állt egy asztal, takaróval lefedve, körülötte néhány szék szőnyegekkel letakarva. Különben üresek voltak a falak, és semmit sem lehetett benne látni.”) – jegyezte fel élményeit naplójában a sziléziai diplomata.⁷²

Nem könnyű megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy a német diplomata fogadására pontosan melyik épületben került sor. Skarica úgy tudta, hogy a református hívek nem építettek maguknak önálló templo-

⁷¹ *Zoványi Jenő*: A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolci Csulyák István esperes idejében (1629–1645). In: Történelmi Tár, 1909. Új folyam. X. évf. 2. füzet. 196–197. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 156–162. p.

⁷² *Wilhelm Sahn*: Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1. Teil. Königsberg, 1912. 87. p. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.). Tudomásunk szerint a napló fentebb idézett szövegét Kovács József László fordította le először magyarra (*Kovács József László*: „Duna vizén lefelé úsz a ladik”. Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban [Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat]. Ráckeve, 1991. 146–147. p. [Ráckevei füzetek 14.]

mot, hanem azt a „kised Ábrahám-egyházat” használták liturgikus céljaikra, amelyet az al-dunai Kevéről érkezett „rácok” 1440 és 1487 között kibővítettek, majd átengedtek nekik.⁷³ Ez az eredetileg román stílusú monostor a mai Ráckeve és Szigetszentmárton között helyezked(het)ett el. Maradványait a 18. századi térképek „*Alte Kirchen*”, „*Alte Kirchmauer*” feliratokkal jelzik.⁷⁴ Lakóinak rendi hovatartozását és az intézmény alapítását sűrű homály fedi. A szerzetesek – már amennyiben III. Ince pápa 1211. évi levelét rájuk vonatkoztatjuk – a 13. század elején tizedfizetés miatt összetűzésbe kerültek a területileg illetékes veszprémi megyéspüspökkel.⁷⁵ Hogy az ügyből lett-e per, és ha igen, az hogy végződött, arról semmilyen információval nem rendelkezünk.⁷⁶

⁷³ Skarica Máté verses várostörténetében az olvasható, hogy az al-dunai Kevéről 1440-ben érkezett „rácok” „*Illen módon öszve alkuvának, Hogy Ábrahám kised egyházának...nagyobb boltot csinálának, És egyemben ott imádkozának*” (*Magdics I.: Diplomatarium Ráczeviense i. m. 90. p.; Régi Magyar Költők Tára i. m. XI. 245. p.*). Entz Géza és Kubinyi András úgy vélte, hogy az „Ábrahám-egyház” a mai Ráckeve belterületén lévő egyik – pontosan nem lokalizálható – egyházi épületére vonatkozott (*Entz Géza: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei. II. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 15–16. p. [Magyarország műemléki topográfiaja V.]; Kubinyi András: A középkori Magyarország középleleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 48. p.*). Amennyiben Skarica hitelesen tudósított a régmúlt eseményeiről, akkor – véleményünk szerint – a „rácok” által történt templombővítés a mezővárostól északra lévő egykori, ma már romjaiban sem létező monostort érintette.

⁷⁴ Luigi Ferdinando von Marsigli metszetén (17. század vége) és Leopold Franz von Rosenfeld térképén (1728) két jól kivehető templomrajz „*alt. St. Marton*” felirattal (*Frey, Dagobert: Csepel-sziget térképe 1728-ból. In: Archaeológiai Értesítő, 1928. XLII. évf. 161. p.; C. Wilhelmb Gizella: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. In: Studia Comitatus I. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, 1972. 132. p.*), Andreas Kneidinger mérnök 1767 és 1779 között készült atlaszában „*Alte Kirchen*” (MNL OL S 11. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. Nr. 830/92. 99.; MNL OL Filmtár: 7925. doboz.), az első katonai felmérésen pedig „*Alte Kirchmauer*” felirat mutatja az egykori monostor helyét (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár [a továbbiakban: HL]. Első katonai felmérés [1783]. Coll.: XIII. Sect.: 23. Méretarány: 1:28 800).

⁷⁵ Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. Decimae episcopales 1.; MNL OL Diplomatai Fényképgyűjtemény 200 003. A diploma szövege kiadva: Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Ediderunt: Guilelmus Fraknoi – Josephus Lukcsics. I. kötet. Bp., 1896. 19–20. p. Nr. XXVI. Regesztája: *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938. 3. p. Nr. 11.; *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevéltregezták 1002–1437. Bp., 1982. 30. p. Nr. 13. (Pest megye múltjából 5.).

⁷⁶ A téma feldolgozása: *Miskei Antal*: A nagyszigeti Szent Ábrahám-monostor. In: Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. A Veszprémi Érseki Hittudományi

A sokáig elhagyatott állapotban lévő épületet 1788-ban uralkodói engedéllyel felrobbantották, s köveit felhasználták az 1611-ben emelt református templom tornyának falazásához.⁷⁷ A pusztítás során a romok teljesen megsemmisülhettek, mert azokat sem az 1839. évi Csepel-szigeti térképen, sem az 1856 és 1860 között készült második katonai felmérésen nem tüntették fel.⁷⁸

Az ortodox szerbek és görögök 1487-ben szenteltették fel késő gótikus stílusú egyházukat, az Istenanya elszenderedése templomot. Itt őrizhették több mint száz éven keresztül az 1514. évi parasztháború zászlaját.⁷⁹ A 16. század elején további bővítések történtek. Ekkor készült el a harangtorony és a templom déli oldalához csatlakozó két oldalkápolna, amelyek közül a keletinek Keresztelő Szent János, a nyugatinak Szent Kozma és Szent Damján a védőszentje. A pareklázionok boltozata és csücsíves ablakkeretei gótikus stílusúak, míg a különálló, órával felszerelt torony alsó szintje és a Keresztelő Szent János-kápolna ajtóbejárata kora reneszánsz stílusjegyeket hordoz magán. Ezt a fajta térelrendezést a gótika szimbolikája alakította ki, amely az északi részt a sötétség oldalának tekintette, ezért oda nem engedett ablakot helyezni.⁸⁰

Ráckeve harmadik nyilvános egyházi épülete a Borbás családnak köszönhette létrejöttét. A kalmárfamília tagjai 1517-ben egy lakodalmon tett ígéretüket váltották valóra, amikor az „Úr hajlékát” egyetlen kereske-

Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai. Szerk.: Karlinszky Balázs. Veszprém, 2015. 45–63. p. (A veszprémi egyházmegye múltjából 26.)

⁷⁷ *Magdics I.*: Diplomatarium Ráczeviense i. m. 94. és 144. p. A református templom 1611. évi építéséről: OSZKK. Folia Hungarica 2904. Kevi Varassarol valo Szep Historia Mellyet Scariceus Mathe itt valo Praedicatorasagában szerzett Anno 1600. Renovaltattot az Protocolummal edgyütt Szabad Szállási itt itt [sic] való Notárius által Anno 1700. 17. fol. 23. p. További adatok: *Veszprém Fejes Gy.*: A ráckevei református i. m. 32. p.; *Entz G.*: Ráckeve i. m. 17. p.

⁷⁸ MNL PML XV. 6. T 18. Vízhelyzeti térképe a Dunának és árjainak... K. Dunamérsi Intézet, 1839.; HL Térképtár. Második katonai felmérés (1856–1860). Coll.: XXXII. Sect.: 53. Méretarány: 1:28 800.

⁷⁹ *Miskei Antal*: Ráckeve és az 1514. évi parasztháború. In: Miskei Antal: A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század). Eger, 2016. 63–64. p. (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 6.)

⁸⁰ II. Ulászló király (1490–1516) uralkodása alatt itáliai mesterek jelentek meg Ráckeven, ők dolgozhattak a két oldalkápolnán és a harangtorony alsó szintjén (*Miskei Antal*: A szerb templom. The Serbian Church. Ráckeve, 2017. 17–19. p. [Ráckeve történelmi és turisztikai értékei I.]).

delmi útjuk nyereségéből építették fel. Ide járhattak szentmisére a katolikus magyarok és délszlávok (raguzai–dalmátok, horvátok).⁸¹

Az 1580-as években Skaricának egyre keményebb küzdelmet kellett vívnia a hódolt országrészbe Erdély felől beszivárgó Szentháromság-tagadókkal.⁸² A Wittenberget is megjárt Tolnai Ambrus Lukács polgári lelkészt, akivel élénk levelezést folytatott, még időben sikerült visszatértenie a helvét irányzathoz.⁸³ Ifjú tanítványa, az 1570-es években Ráckeven tanult Budai Parmenius István (1555?–1583) szintén rokonszenvezhetett az antitrinitárius eszmékkel.⁸⁴ A tehetséges fiatalember középfokú tanulmányainak befejeztével Kolozsváron keresztül Krakkóba, majd Boroszlóba utazott, ahol Dudith András révén jó nevű angol családokkal került kapcsolatba. 1579. szeptember 20-án beiratkozott a wittenbergi egyetemre. 1580-ban a bázeli és a strasbourgi felsőfokú intézményt kereste fel. 1581-ben tagja lett az oxfordi Christ Church kollégiumnak.⁸⁵ A humanista költőt hamarosan Oxford és London szellemi elitjének társaságában találjuk, ahol barátságot kötött Richard Hakluyt földrajztudóssal és Thomas Savile történétíróval. 1583-ban Sir Humphrey Gilbert vezetésével Észak-Amerikába hajózott, ahonnan sohasem tért haza. Augusztus 29-én érte utol a halál a Sable-sziget melletti zátonyon. Tudomásunk szerint ő az első magyar utazó, aki eljutott az Újvilágba. A *Paeon* című zsoltárparafraízisa,

⁸¹ Régi Magyar Költők Tára i. m. XI. 246. p.; *Miskei Antal*: A ráckevei katolikus templomok. Ráckeve, 1999. 22. és 27. p.

⁸² *Molnár Antal*: Reformáció a hódolt Magyarországon. In: *História*, 2009. XXXI. évf. 9–10. sz. 10. p.; Benda K.: Unitáriusok a hódoltság-kori i. m. 91–92. p.

⁸³ *Zoványi Jenő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 130. p. (Humanizmus és reformáció 6.); *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 83. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 145–146. p.

⁸⁴ Budai Parmenius István apja 1546 után költözött Ráckeveire. Az 1559. és az 1562. évi defter Buda(i) István néven említi (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 93. p.; *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. 266. p.). A görög eredetű Parmenius nevet Angliában vehette fel a költő (*Klaniczay Tibor*: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról [Egy kitűnő könyv margójára]. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975. LXXIX. évf. 5–6. sz. 653–654. p.), de az is elképzelhető, hogy a latin „parma” – jelentése: „kis kerek pajzs – szó szolgált a „megkülönböztető” név alapjául (*David B. Quinn*: Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. LXXVIII. évf. 2. sz. 203. p.).

⁸⁵ *Fraknói V.*: A hazai és külföldi i. m. 313. p.; *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 54. p.; *Szabó G.*: Geschichte des ungarischen i. m. 26. p.; *Trócsányi B.*: Református theológusok i. m. 116. p.; *Gömöri Gy.*: Magyarországi diákok angol i. m. 26. p. Nr. 1.; *Szőgi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 226. p. Nr. 2293. és 290. p. Nr. 3503.

amely hálaadó költemény (*epibaterium*) is egyben, valamint „A hajózásról” (*De navigatione*) című verse Londonban jelent meg 1582-ben.⁸⁶

A fordulatokban gazdag 1588. esztendő a Válaszúti Györggyel folytatott hitvita tette emlékezetessé. A humanista műveltségű, s a teológia tudományában jártas Skarica augusztus 29–30-án Pécsen, a festői környezetben elhelyezkedő Tettye dombon, a katolikusok és az antitrinitáriusok által használt Mindenszentek-templomban ismertette álláspontját a hallgatóság előtt Jézus Krisztus isteni természetéről. Óvatosságból nem bocsátkozott érdemi vitába, csupán a feltett kérdésekre válaszolt. Válaszúti ellenvéleményét írásban kérte. Az antitrinitárius egyházi író az ősz folyamán jelentette meg művét, amelyet a kutatás *Pécsi Disputa* címmel tart nyilván. A szépírói ambícióval szerkesztett emlékirat a szerző jó megfigyelőképességéről és jellembrázolásáról tanúskodik.⁸⁷

A polémia előzményei – leszámítva az egyik tolnai diáknak pécsi barátjához intézett sértő levelét – 1588 tavaszáig nyúlnak vissza, amikor nyolc pécsi kereskedő (Magasi János, Mihály István, Szabó András, Szücs András, Bernárd deák, Ferenc deák, György deák és Kis Ferenc deák) a dunaföldvári vásárra tartva Tolnán meg akart pihenni, de Kürtösi János helybéli polgár – a város prédikátorának tilalmára hivatkozva – nem adott

⁸⁶ *Kropf Lajos*: Budai Parmenius István. In: Századok, 1889. XXIII. évf. 150–154. p.; *Ács Tivadár*: Egy tengerbe veszett magyar humanista költő a XVI. században. In: Filológiai Közöny, 1962. VIII. évf. 1–2. sz. 115–118. p.; *Kovács Sándor Iván*: Budai Parmenius István, a tengerbe veszett magyar humanista költő. In: Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt. Tanulmányok, esszék, kritikák. Bp., 1978. 39–43. és 47. p.; *Gömöri György*: Adalékok és feltevések Budai Parmenius Istvánról. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1983. LXXXVII. évf. 4. sz. 368–373. p.; *Tamás Zsuzsanna*: Budai Parmenius István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Szerk.: Tamás Zsuzsanna. Bp., 2003. 470. p.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete i. m. X. 409–410. p.; *Quinn, D. B.*: Budai Parmenius István i. m. 203–210. p.; *Klaniczay T.*: Jegyzetek Budai Parmenius i. m. 650–656. p.; *Kovács J. L.*: Mezővárosi irodalom i. m. 17–19. p.

⁸⁷ *Varjas Béla*: A reformáció drámái. In: A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Írták: Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla. Bp., 1964. 359. p. (A magyar irodalom története I. Főszerk.: Sőtér István); *Dán Róbert*: A „pécsi disputa”. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1976. LXXX. évf. 1. sz. 1. p.; Válaszúti György: Pécsi disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Dán Róbert*. Sajtó alá rendezte: Németh S. Katalin. Bp., 1981. 11. p. (Régi magyar prózai emlékek 5.); *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 127. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 356. és 410. p. A „pécsi disputa” szövegének két kézirat ismert. Az egyiket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik (jelzete: OSzKK Quart. Hung. 313.), a másik pedig Kolozsvárott található (*Németh S. Katalin*: A Pécsi Disputa szövegeiről. In: Irodalomtörténeti Dolgozatok 98. Szeged, 1973. 77. p.; *Dán R.*: A „pécsi disputa” i. m. 1. és 5. p.).

nekik szállást. Erre a sértettek felkeresték Decsi Gáspárt, s javasolták neki, hogy nyilvános szópárbajban mérettesse meg magát lelkészükkel, Válaszúti Györggyel, mert sérelmesnek tartják a felebaráti szeretet figyelmen kívül hagyását és az őket ért eretnokség vádját. A bizonytalankodó Decsi a duna-földvári Péter–Pál napi sokadalomig kért haladékot. Mivel jó ideig nem kaptak választ, a gazdasági embargóval sújtott pécsiek július 15-én levelet írtak a tolnai előjárókhhoz, s a döntés mielőbbi meghozatalát sürgették. Hiába bizonygatták azonban, hogy vallásuk az apostoli hitelveken nyugszik, érveik nem találtak megértő fülekre. Eötvös Imre bíró július 27-én elutasította kérelmüket, s nem járult hozzá, hogy a település lelkésze Baranya utazzon.⁸⁸

A „gyalázatos időkre” történt hivatkozás az 1574. évi tragikus kimenetelű nagyharsányi hitvitára utalhatott, amelynek végén Veresmarti Illés református szuperintendens és két bírótársa, Kálmáncsehi Mányoki Péter és Siklósi Miklós „hamisnak és hazugnak” minősítette ellenfeleik tanait, s vitapartnereik közül az antitrinitárius Alvinci Györgyöt az oszmán béggel felakasztatták. Társának, Tolnai Ambrus Lukács siklósi lelkésznek azonban sikerült Pécsre menekülnie. A törvénytelen eljárás nagy visszhangot váltott ki a Szentháromság-tagadók körében. Trombitás János nagymarosi kereskedőt annyira felháborította az eset, hogy Veresmartit feljelentette Szokollu Musztafa budai beglerbégnél. Az oszmán főtisztviselő a budai hitvitán elhangzottak gondos mérlegelése után 1575-ben halálra ítélte a baranyai főpásztort, ám az ítéletet Válaszúti kérésére mégsem hajtották végre.⁸⁹

A megbántott mecsekaljai polgárok 1588 augusztusában Juszuf budai pasa rezidenciáján felajánlották az éppen ajándékokat hozó ráckevei küldöttség tagjainak: örömmel vennék, ha lelkipásztoruk eljönne hozzájuk és kiállna velük egy nyilvános szópárbajra, mert így végre lehetőség nyílna arra, hogy tisztázzák magukat a rágalmak alól. Miután megszerezte feljebbvalói engedélyét, Skarica igent mondott a felkérésre. A kevei prédikátor augusztus 27-én a katolikus pécsi kalmár, Ráczi János kocsián érkezett meg az „ariánusok” fellegvárába, ahol régi ismerőse, István plébános és az ottani polgárok részéről szívélyes fogadtatásban részesült. Még aznap meg egyezett vendéglátójával: amennyiben személyes biztonságát garantálják, délelőttönként templomi beszédben az egész gyülekezet előtt, délutánonként pedig magánházakban, fehér asztal melletti társalgás keretében fejt ki részletesen teológiai nézeteit. Hivatalos értelemben vett hitvitáról tehát nem beszélhetünk. A felek nézőpontjainak ütköztetése kézzelfogható

⁸⁸ *Kanyaró Ferenc*: Unitáriusok Magyarországon, különös tekintettel az unitarizmus általános történetére. Kolozsvár, 1891. 141–153. p.; *Holub József*: A tolnai reformáció történetének vázlatja. Szekszárd, 1911. 17–25. p.; *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 313. p.

⁸⁹ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 100. és 428. p.; *Benda K.*: Unitáriusok a hódoltság-kori i. m. 90. p.

eredmény nélkül zárult, mivel mindkét lelkész körömszakadtáig ragaszkodott vélt vagy valós igazához.

Az eszmecsere egyébként közös éneklés után kezdődött el. Szegedi Kis István tanítványa mestere *Assertatio vera de trinitate* c. munkáját is felhasználta érvelésében, de a Szentírást és Rotterdami Erasmus tanait egyaránt jól ismerő antitrinitárius ellenfelét nem tudta sarokba szorítani. A tolnai protestánsok és a pécsi római katolikus hívek által végighallgatott diskurzus végén a helybeliek elkísérték szekereikhez a ráckeveieket, ellátták őket étellemmel és baráti kézfogás közepette elbúcsúztak tőlük. „*Tisztelendő Máté uram! Egész város, köszönjük kegyelmednek fáradságát és kívánságunkhoz való engedelmét. Melyben való fáradságát mi kegyelmednek meg nem fizethetjük, de Isten adjon jót kegyelmednek, kívánjuk. Míg élünk, emlékezetül tarjuk közöttünk a kegyelmed cselekedetét és emberséggel való beszélgetést.*” István deák szeretetteljes szavaira Skarica hálás szívvel reagált: „*Én a kegyelmeitek emberségét igen becsülöm, és tőlem senki kegyelmeitek felől gonoszt nem hall.*”⁹⁰

A pécsi disputa azért is fontos esemény a hódoltsági reformáció történetében, mert emelkedett hangnemével és nyugodt stílusával messze kiemelkedett a 16. század személyeskedő, meglehetősen feszült légkörben rendezett, durva hangvételű polémiái közül.⁹¹

Skarica Máté földi pályafutásának végéről két kútfő tudósít. Az erőszakos halál időpontját mindkét szerző 1591-re teszi, de amíg Szegedi Lőrinc – aki a debreceni kollégiumban tanult Kevi Gáspártól, Kevi Páltól és Ráckevei Istvántól nyerte információit – az oszmánoknak tulajdonította a március 21-én bekövetkezett gyilkosságot,⁹² addig Újfalvi Imre bizonyos

⁹⁰ *Kanyaró F.*: Unitáriusok Magyarországon i. m. 184–185. p.

⁹¹ *Balogh Ferencz*: A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától jelenig. Debreczen, 1872. 117. p.; *Pokoly József*: Az unitarizmus Magyarországon. In: *Protestáns Szemle*, 1898. X. évf. 444. p.; *Szabó Gyula*: Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1964. Szerk.: Dankó Imre. Pécs, 1965. 248–252. p.; *Székely György*: Erasmus és a reformáció. In: *Századok*, 1970. 104. évf. 2. sz. 287. p.; *Nagy Imre*: Török világ a Mecsek alján. Válaszúti György és a „pécsi disputa” (Öttorony IX.). In: *Pécsi Szemle*, 2009. XII. évf. 1. sz. 31–35. p.; *Kanyaró F.*: Unitáriusok Magyarországon i. m. 184–185. p.; *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 127–128. p.; *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot” i. m. 313–314. p.; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 466. és 672. p.; *Benda K.*: Unitáriusok a hódoltság-kori i. m. 92. p.

⁹² Az 1564-ben Wittenbergben megjelent CALENDARIUM HISTORICUM egyik oldalára Szegedi Lőrinc a következő latin nyelvű mondatot jegyezte fel: *Matthaeus Scharicaeus Pastor Eccles[es]iae Keviensis (per insidias Turcarum) occisus est 21 die Martii. A[nno] 1591.* (*Herepei János*: Skarica Máté halála-ideje. In: *Protestáns Szemle*, 1936. XLV. évf. 1. sz. 19. p.). A három ráckevei diák debreceni tanulmányairól: Thury Etele: A debreceni református főiskola törvényei s az eze-

„tolvajokat” emlegetett a bűncselekmény elkövetőiként.⁹³ Mivel abban az időben „tolvajokon” általában azokat a rablókat értették, akik az utak mentén zsákmányra leselkedtek és a kedvező pillanatban lecsaptak kiszemelt áldozataikra, ezért a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy a 47 életévében járó Skaricát szülővárosa környékén kószáló banditák – és nem feltétlenül török vagy magyar végvári katonák – ölték meg.⁹⁴ A kiművelt prédikátor holttestét a 16. századi reformáció egyik szellemi központjának számító településén, Ráckeven helyezték örök nyugalomra.⁹⁵

ket aláírt tanulók névsora. In: Iskolatörténeti adattár. II. kötet. Szerk.: *Thury Etele*. Pápa, 1908. 96–97. p.

⁹³ Újfalvi Imre magyar nyelvű feljegyzése így hangzik: *Az bodog emleközetü Kevi Scaricza Mathe, ugyan ot való tanito, kit anno 1591. az Tolvajok hazából ki viven, meg ölének hallottuk, hogy ebben forgolodot* (Klaniczay T.: Újfalvi Imre i. m. 159. p.).

⁹⁴ Herepei János és Fenyvesi (Mészáros) László hitelt adott Szegedi Lőrinc tudósításának (Herepei J.: Skarica Máté i. m. 19. p.; Mészáros L.: „Elég merni is a nagyot” i. m. 314. p.). Szakály Ferenc eleinte úgy vélte, hogy a tatái német parancsnok emberei ölték meg Skaricát (Szakály F.: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 174. p.), később azonban már a keresztény végvári portyázók között kereste a tetteseket (Szakály F.: Mezőváros és reformáció i. m. 165. p.). Jómagunk Ács Pál megállapításával értünk egyet, aki szerint a ráckevei lelkész halálát közönséges magyar rablógyilkosok okozták (Ács P.: Skaricza Máté i. m. 20. p.).

⁹⁵ Ráckeve minden bizonnyal Szegedi Kis István működése idején vált a protestáns reformáció hódoltsági központjává. Minderről lásd legújabban: *Miskei Antal*: A 450 éve elhunyt Szegedi Kis István emlékezete. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2022. XXIII. évf. 1. sz. 47–55. p.

HARSÁNYI PÁL A REFORMKORI EGYHÁZPOLITIKÁBAN

PÁL HARSÁNYI IN CHURCH POLICY OF THE HUNGARIAN 'REFORM ERA'

Fazekas Csaba
Miskolci Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

Harsányi Pál pesti ügyvéd volt, az 1830–1840-es években sokoldalú közéleti tevékenységet is folytatott. Voltak szépirodalmi kísérletei, dolgozott folyóirat-szerkesztőként, több országgyűlésen is részt vett. Az ún. magyarországi „reformkor” második vonalbeli közszereplő értelmiségijének számított. Már fiatalon a liberális eszmék vonzáskörébe került, személyes kapcsolatokat épített ki az ellenzéken belül. Református családból származott, részben ezzel függ össze, hogy különös érdeklődést tanúsított a kor heves egyházpolitikai vitái iránt. A vegyes házasságok szabályozása ügyében a szabadelvű ellenzék törvénysértéssel és intoleranciával vádolta a katolikus püspököket. Harsányi Pál nyilvános beszédeiben és egy kéziratban terjedt tanulmányában határozottan kiállt az egyházak egyenjogúsága és az állam–egyház szétválasztása mellett, valamint követelte a katolikus egyház középkori kiváltságainak felszámolását. Mindenképpen feltételezhető, hogy Harsányi a Habsburg Birodalom titkosszolgálatának ügynöke volt, és bizalmas jelentéseket írt a kortársairól. A tanulmány végén az ezzel kapcsolatos hipotézisek összefoglalása olvasható.

ABSTRACT

Pál Harsányi was a lawyer in Pest, and in the 1830s and 1840s he had also many public activities. He had some experiments in literature, worked as a journal editor, and participated in several term of parliament. He was a typical 'second-line' public intellectual of the so-called 'reform era' in Hungary. He was attracted to liberal ideas from an early age and developed personal connections within the opposition. He was born in a Calvinist family; it is partly due to this that he took a special interest in the heated church political debates of the time. In the case of the regulation of mixed marriages, the liberal opposition accused the Catholic bishops of law-breaking and intolerance. Pál Harsányi in his public speeches and in a manuscript study, argued strongly for the equal rights of the churches and the separation of church and state, and called for the abolition of the medieval privileges of the Catholic Church. Meanwhile, Harsányi is believed to have been an agent of the secret police of the Habsburg Empire, writing confidential reports on his contemporaries. At the end of article, a summary of the relevant hypotheses is given.

Kulcsszavak: reformkor, egyházpolitika, vegyes házasságok, Harsányi Pál

Keywords: 'reform era', Church policy, mixed marriages, Pál Harsányi

Harsányi Pál (1806–1883) Szabolcs megyei református családból származott, tanult Sárospatakon, Lőcsén és Késmárkon, 1830-ban szerzett ügyvédi képesítést. Amellett, hogy korának egyik ismert pesti ügyvédje volt, az 1830–40-es években aktív közéleti tevékenységet is kifejtett. Alábbiakban vázlatosan próbálom bemutatni e közéleti tevékenység néhány elemét, különös tekintettel a reformkori egyházpolitikai vitákra, melyekből Harsányi Pál igyekezett kivenni a részét.

1. Harsányi Pál az 1830-as években

Rokona (unokatestvére) volt Harsányi Sámuel (1808–1885) református lelkész, később a szabadságharc idején tábori lelkészként vált ismertté,¹ az 1832–36. évi országgyűlés alatt egy ideig együtt laktak Pozsonyban.² Harsányi Pál ekkor, illetve az 1839–40. évi országgyűlésen távol lévő főrend követeként vett részt az országgyűlés munkájában. Az 1830-as években több szépirodalmi kísérlete is volt, írt verset, útirajzot, munkatársa volt a *Jelenkor* és a *Társalkodó* c. lapoknak, szerkesztette a *Mulattató* c. szépirodalmi sorozatot, Orosz József mellett társszerkesztőként vett részt a *Századunk*, illetve a *Fillértár* c. folyóiratok összeállításában is.³ Egyik első fordítója volt Molière drámájának,⁴ irodalomszervező munkája során ismertté vált a Kisfaludy Károlynak tervezett emlékmű kapcsán kritikus véleményét megfogalmazó röpiratáról, melynek kapcsán még Vörösmarty Mihály is vitriolos epigrammát intézett hozzá.⁵

Az 1832–36. évi országgyűlésen nyilvános közszerepléséről nem tudunk, viszont aktívan bekapcsolódott az ekkor szerveződő liberális ellenzék tevékenységébe. (Egy feltételezés szerint Harsányi is készített – Kossuthhoz hasonlóan – kéziratot beszámolókat az országgyűlés tárgya-

¹ *Zakar Péter*: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Bp. 1999. 14–15, 66, 133–134.; *Zakar Péter*: „Adjon Isten háborút!” Harsányi Sámuel református lelkész élete. In: Szij Rezső 90 éves. Írások az ünnepezt tiszteletére. Szerk. Csohány János. Bp. 2005. II. 682–713.

² *Harsányi Gusztáv*: Töredékek egy magyar református lelkész hányatott életéből. Debrecen, 1926. 19.

³ *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1896. IV. 478–479.; *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848. Bp., 2011. 2. 1352.

⁴ *Bayer József*: Molière „Képzelt beteg”-ének első magyar fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 6. (1896) 1. sz. 59–66.

⁵ *Harsányi Pál*: Egy kis észrevétel folyó esztendei januarius 25. napján kiadott felszólításra a magyar nemzethez. Pesten é.n. [1831] A Kisfaludy-emlékmű ügyéről részletesebben: Vörösmarty Mihály: Kisebbségi költemények, II. 1827–1839. Szerk. Horváth Károly. (Vörösmarty Mihály összes művei 2.) Bp. 1960. 477–478. Kazinczy Ferencnek az ügyben Harsányihoz írott válasza: *Halmy Gyula*: Ereklék Kazinczy Ferenc után. Sárospataki Füzetek 10. (1866) 79–82.

lásairól.⁶) A kortársak „Kossuth híveként”, a liberális eszmék elkötelezett képviselőjeként jellemezték,⁷ aki 1836-ban felajánlotta, hogy Kossuthnak a liberális katolikus Lamennais abbé könyvéről készült fordítását külföldre juttatja megjelentetés céljából.⁸ Később szerkesztőtársa, Orosz József jelentette a hatóságoknak, hogy Kossuth vallásszabadságról és a magyar országgyűlésről készült munkáját Harsányi akarja külföldre csempészni, aki borkereskedőként kért és kapott utazási engedélyt. Harsányit Salzburgban feltartóztatták, de sok egyéb kézirat mellett a keresett Kossuth-tanulmányokat nem találták meg nála.⁹ „Ultraliberálisnak” minősítették, figyelemzetést kapott, de elengedték, ekkor még úgy tervezte, hogy lefogása és meghurcolása esetéből országos botrányt kavart, mindenféle radikális lépéseken gondolkodott, ám ilyen irányú szándékáról végül lelett.¹⁰ Kossuthot a *Törvényhatósági Tudósítások* c. lapjáért 1837. május 4-e éjjelén letartóztatták és perbe fogták, az ezt követően tartott bizalmas ellenzéki értekezleten Harsányi neve is felmerült, mint aki folytathatná a folyóirat szerkesztését.¹¹

Az 1839–1840. évi országgyűlésen is távol lévő főrend követeként vett részt, ahol már rendelkezünk dokumentált hozzászólásaival az 1839. június 8-i, illetve 15-i kerületi ülésekről.¹² A reformkor egyik rendszeresen visszatérő kérdéséhez, az országgyűlési szavazatok ügyéhez szólt hozzá. (1825 után a rendi országgyűléseken a vármegyei követek szavazatait jelenként számolták, a szabad királyi városok és a káptalanok küldöttei ugyanakkor csak egy-egy kollektív szavazatot adhattak le.) Harsányi először azt hangoztatta, hogy amennyiben a fejenkénti szavazatjogot biztosítják a városok és a káptalanok küldötteinek, akkor a távol lévő főrendek követei is joggal kérhetik ugyanezt, egy héttel később ezt ismételte meg, hozzátéve, hogy igazságtalannak tartja az aktuális rendszert, amikor a szabad királyi városok követeit csak a városi tanácsok és a választott polgárság delegálja, nem pedig a városlakók közössége.

Az országgyűlés előtt, illetve alatt igyekezett az ellenzéki politikusok társaságában mutatkozni, például Wesselényi Miklós egy titkosrendőri jelentés szerint (talán éppen Harsányi jelentése szerint, ld. erről alább) Harsányinak fejtegette az 1839. évi Szabolcs vármegyei követválasztáson általa

⁶ *Pajkosy Gábor*: A reformkori Országgyűlési Tudósítások. Levéltári Közlemények 66. (1995) 1–2. sz. 121–136, 122.

⁷ *Tábori Kornél*: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták–adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bp. 1921. 281.

⁸ Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. Szerk. Barta István. (Kossuth Lajos Összes Munkái, VI.) Bp. 1966. 423.

⁹ Uo. 459.

¹⁰ A történekről részletesen: *Eduard von Wertheimer*: Eine ungedruckte Charakteristik des Baron Nikolaus Wesselenyi. Ungarische Rundschau für Historische und Soziale Wissenschaften 4. (1915) No. 1. 113–131, 115–123.

¹¹ *Tábori K.*: Titkosrendőrség és kamarilla i.m. 19.

¹² *Szerencs János*: 1839-ik évi országgyűlési jegyzetek. Bp. 1877. 13, 27–28.

támogatandó Teleki László esélyeit.¹³ Más alkalommal, amikor az ellenzéki követek előkészítő megbeszélést tartottak Deák Ferenc 1839. október 4-i köszöntésére, felmerült, hogy Harsányi mondja a második köszöntő beszédet.¹⁴

2. Az országgyűlések között, 1841–1843

2.1. Harsányi Pál röpirata a vallásszabadságról, 1841

Az 1839–40. évi országgyűlés egyik legfontosabb vitája egy új vallásügyi törvény megalkotásához kapcsolódott, mely a protestánsok két legfontosabb sérelmét (a vegyes házasságok, illetve az áttérések ügyében a katolikus egyház privilégiumait) volt hivatott orvosolni. Az 1791. évi XXVI. tc. 15. §-a azt mondta ki, hogy vegyes vallású felek csak katolikus pap előtt köthetnek érvényes házasságot, azonban ezt az egyház nem akadályozhatja, továbbá a frigyből született gyermekek katolikus apa esetén katolikusnak keresztelendők, ellenben protestáns apa esetén a fiúgyermekek „követhetik” apjuk vallását is.¹⁵ Sérelem volt továbbá, hogy katolikus papok gyakran kértek a protestáns féltől a születendő gyermekek katolikus keresztelését biztosító nyilatkozatot (reverzális) a vegyes házasság megkötésekor. 1839 márciusában Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök körlevelében tiltotta meg papjainak a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldását, erre az esetre a passiva assistentia (áldás nélküli tudomásulvétel) egyházi eljárását írta elő. Az ellenzék nyílt törvénysértést látott az ügyben (mivel a törvény szerint nem akadályozhatja a katolikus pap a vegyes házasság létrejöttét), de sem ennek orvoslására, sem a hasonló ügyeket megelőző új vallásügyi törvény megalkotására nem került sor az 1839–40. évi diétán.¹⁶ 1840 júniusában a katolikus püspöki kar – azért, hogy a következő országgyűlésre halasztott vallásügyi törvény ügyét előre meggátolja – a Lajcsák-féle rendelkezést valamennyi katolikus egyházmegyében életbe léptette. (Továbbá Lonovics József csanádi püspököt Rómába küldték, hogy XVI. Gergely pápától megszerezze az egyházi állásfoglalást a magyarországi vegyes házasságok ügyében.) A vármegyékben óriási felzúdulás támadt a püspökök előírásai nyomán, és többségük (az ellenzéki, illetve az 1791. törvény megsértését elismerő mérsékelt körök hatására) ellenlépésekre szánta el magát. 1840 augusztusában Pest vármegye volt az első,

¹³ *Takáts Sándor*: Emlékezzünk eleinkről. Bp. é.n. [1928] 529.

¹⁴ *Takáts S.*: Emlékezzünk eleinkről i.m. 559.

¹⁵ 1791. évi XXVI. tc. „a vallás ügyéről”. – Ezer év törvényei. Online: <https://net-jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (letöltés: 2023. december 21.) (a továbbiakban: Magyar Törvénytár.)

¹⁶ A vonatkozó irodalomból ld. például: *Fazekas Csaba*: Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Bp. 2008. 19–34.; *Peter Šoltés*: Confessionally mixed marriages. Legal norms and social practice in the Kingdom of Hungary up to 1848. *Historický Časopis* 63. (2015) No. 5. 813–845.

ahol úgy határoztak, hogy a vegyes házasságok egyházi megáldását megtagadó papokat perbe fogják, és az 1647. évi XIV. tc. előírása szerint súlyos pénzbüntetésre ítélik, továbbá az uralkodótól kérik a törvénytörtő püspöki körlevelek megsemmisítését, új országgyűlés összehívását.¹⁷ A vármegyék egymás után vették át az áldásmegtagadó papokkal szembeni intézkedések bevezetését, valamint az azt megalapozó érvelést (Pest mellett a legnagyobb visszhangot Zala vármegye – Deák Ferenc által inspirált – 1841. január 11-i közgyűlése váltotta ki), a püspöki kar intézkedése mellett csak Esztergom, Heves-Külső-Szolnok és Sáros vármegyék álltak ki.

Esztergom vármegye 1841. január 14-i közgyűlésén törvényesnek és jogosnak nyilvánították a papság eljárását, ilyen értelmű feliratot fogadtak el, mely széles körben ismertté tette a konzervatív-egyházi „jogvédő” érvelést.¹⁸ Esztergom vármegye örökös főispánja a mindenkori esztergomi érsek volt, de a törvényhatóság amúgy is a konzervatív, egyházi politika bástyájának számított.

Harsányi Pál Esztergom említett körlevelének olvasása nyomán jutott arra a gondolatra, hogy ízekre szedi a katolikus egyház törvénytelen és etikailag is elfogadhatatlan magatartását a vegyes házasságok ügyében, a témában született tanulmánya azonban nem jelenhetett meg nyomtatásban.¹⁹ Ismertté mindazonáltal válhatott, erre utal, hogy Nagy Pál, a katolikus egyház politikai szócsövének számító *Nemzeti Újság* szerkesztője például kötelességének érezte Kopácsy József esztergomi érseknek megküldeni a veszélyes tartalmú iromány hozzá érkezett másolatát.²⁰ (Értelemsze-

¹⁷ *Fazekas Csaba*: Kossuth Lajos házasságkötésének ügye a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában. (1840–1841) In: Kossuth és az egyházak. Tanulmányok. Szerk. Kertész Botond. Bp. 2004. 70–106.; 1647. évi XIV. tc. „azoknak a büntetéséről a kik templomokat, paplakokat, iskolákat és jövedelmeket foglaltak el és a vallás ügyében kelt más törvényeket megszegték és annak végrehajtása módjáról”. – Magyar Törvénytár.

¹⁸ A felirat önállóan is napvilágot látott: Tekintetes Esztergom vármegyének 1841-dik esztendei Boldog asszony hó 14-dik napján tartott köz gyűléséből a vegyes házasságok tárgyában az ország minden tekintetes megyéihez írtt levele. Esztergom 1841. A sajtóban számos helyen megjelent: Pesti Hírlap, 1841. január 20. 46–47; Nemzeti Újság, 1841. február 3. 37–38; Egyházi Tudósítások, 1841. február 14. 49–57; Századunk, 1841. február 25. 124–127.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 47. Benyovszky család iratai. 36. cs. 421–424. Sajtó alá rendezésére: *Fazekas Csaba*: Harsányi Pál kiadatlan röpirata a vallásügyről 1841-ben. (2024. Megjelenés előtt.)

²⁰ Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL.) Kop. Cat. 39. Mixta matronia. 1266. cs. sz.n. Nagy Pálról és szerkesztői irányvonaláról: *Dezsényi Béla*: Nemzeti Újság, 1840–1848. Nyolc év egy konzervatív hírlap történetéből. Regnum 4. (1940/1941) 313–356. 314–317; *Balázs Attila*: A Nemzeti Újság és szerkesztői. Magyar Könyvszemle 122. (2006) 2. sz. 218–237. 219–224.

rúen az ő lapja sem közölte, bár ebben az esetben ez magától értetődőnek számított.)

Harsányi Pál valóban szenvedélyes hangú publicisztikában tette elemzése tárgyává az esztergomi feliratot. A kor „hitvitáira” jellemző történeti érveléssel próbálta igazolni, hogy a katolikus egyház által képviselt vallási fanatizmus mennyire veszélyes a társadalom egészére. Ha röpiratának eszmei hátterét akarjuk megrajzolni, abban egyszerre fedezhetjük fel a protestantizmus szellemi hagyatékát (főleg, amikor a római katolikus egyház múltbeli bűneiről értekezett), valamint kora modern liberalizmusát (amikor a vallás szabad gyakorlásáról, az állam–egyház viszony új alapokra helyezéséről és a felekezetek egyenjogúságáról írt). Gondolkodásának ez a két kiindulópontja egyaránt arra a következtetésre sarkallta, hogy a katolikus egyház főpapjainak tevékenysége nem is értelmezhető vallási keretek között, az egyházi rend nem más, mint saját világi érdekei (vagyonja és társadalmi-politikai befolyása) felett szigorúan őrködő „oligarchia”, melynek célja a felvilágosodás megakadályozása, a középkori állami és társadalmi viszonyok változatlan fenntartása. A klérus céljai érdekében önkényesen értelmezi a törvényeket, valamint kiforgatja valódi jelentéséből a közélet alapjait képező kifejezéseket, például a vallás szabad gyakorlása alatt igazából saját kiváltságainak megőrzéséről beszél – vélekedett. A vegyes házasságok ügyében tanúsított törvénytelen és intoleráns magatartása mögött sem elvi vagy teológiai szempontok állnak – írta –, hanem nagyon is aktuálpolitikai megfontolások, melyek a főpapok középkori eredetű kiváltságaik elvesztése miatti aggodalmából fakadtak. Lényegében a világi hatalom megszerzésével és befolyásolásával vádolta kora katolikus egyházát, mely irányítása alatt akarta tartani az uralkodót és a politikai intézményrendszer egészét. Harsányi úgy vélte, ennek véget kell vetni, a „modern idők” az állam–egyház elválasztását, a katolikus egyház kizárólag vallási (és nem politikai-közéleti) szerepvállalását indokolják. Nagyon is előremutató gondolat volt szövegében, hogy a házasságot a társadalom alapegységét létrehozó polgári szerződésnek, és nem valamiféle vallási közösségként értelmezte.

2.2. Harsányi Pál Pest vármegye közgyűlésein, 1842–1843

Harsányi nemcsak kéziratban maradt röpirat-kísérletével, hanem nyilvános közszerepléseivel is kiállt a liberális egyházpolitika mellett általában, illetve konkrét kérdésekben is. Erre a közéleti terepet Pest vármegye közgyűlése jelentette számára, amely fő kezdeményezője volt a vegyes házassági vitákat lezáró törvényalkotásnak, illetve az azt megakadályozni hivatott papok és főpapok megbüntetésének.

Arról egyelőre nincsenek adataink, hogy 1840–1841 folyamán részt vett-e a vármegye közgyűlésein, és ott nyilvános beszédet tartott volna.²¹

²¹ Legalábbis az ezt az időszakot részletesebben dokumentáló Szűcs Miklós naplójegyzeteiben nem bukkan fel a neve: Szűcs Miklós naplója, 1839–1849. Szerk.

Feltételezhetjük, hogy ott volt viszont a vármegye 1842. január 31-i közgyűlésén, mely a katolikus egyházzal szemben további radikális döntésekre ragadtatta a „vezérmegyét”.²² Az 1842 májusában tartott vármegyei közgyűlésen viszont szóba került, hogy a központi kormányzervek határozott felszólítása ellenére Pest vármegye nem vonta vissza a büntetőeljárás javítása ügyében hozott intézkedéseit, amire Harsányi megjegyezte, hogy a királyt képviselő kancelláriának és helytartótanácsnak inkább a klérust kellene rendreutasítania a vármegyék helyett.²³

A vármegye június 8-i közgyűlésén ismét szóba került a főpapokkal szembeni jogi és politikai eljárás kérdése. (A január 31-i közgyűlés határozata folytán a vármegye hivatalosan felszólította Kopácsy érseket a vegyes házasságok ügyében kelt körlevelei visszavonására, különben kilátásba helyezték ellene az 1647. évi XIV. tc. alapján az eljárás megindítását. Az érsek nem volt hajlandó átvenni sem a vármegyei határozatot.) Így a júniusi közgyűlésen kemény felszólalások hangzottak el a klérussal szemben, egy kimutatás szerint hét határozottan liberális beszéd hangzott el, köztük – Kossuth Lajos, Eötvös József, Ráday Gedeon és Nyáry Pál mellett – Harsányi Pálé is.²⁴ Két különböző beszámolóból nagyjából hozzászólása

Kilián István. Miskolc 1981. (Documentatio Borsodiensis, 3.) 85–114.

²² Konkrétan arról volt szó, hogy XVI. Gergely pápa 1841 áprilisában apostoli brevet intézett a magyar papsághoz, amelyben elfogadhatónak tartotta a vegyes házasságok protestáns lelkész előtti megáldását, de katolikus pap előtti esketéskor ragaszkodott a reverzálishoz, valamint ennek hiányában a passiva assistentia gyakorlatához. Uralkodói jóváhagyással (placetummal) Kopácsy esztergomi érsek a pápa rendelkezését 1841 novemberében nyilvánosságra hozta – Pest vármegye súlyos törvénysértésnek minősítette a placetumot, illetve a magyar törvényekkel ellentétes egyházi nyilatkozat kihirdetését. *Vázsonyi Vilmos*: A királyi placetum a magyar alkotmányban. Bp. 1893. 86–88. Harsányi részvételével kapcsolatosan ld. 32. sz. jegyz.

²³ Almásy István jelentése Kopácsy József érseknek, 1842. május 8. – EPL. Kop. Cat. 39. 1266. cs. sz.n.; *Fazekas Csaba*: Pest vármegye közgyűlése, 1842. május. (Forrásközlés.) Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 26. (2022) 2. sz. 71–87. 77. Megjegyzés: a reformkori megyegyűlésekről különösen alapos és részletes jelentések készültek Kopácsy József esztergomi érsek részére, volt, aki önszorgalomból, volt, aki egyházi megbízottként készített tartalmas beszámolókat, értelemszerűen különösen az egyházpolitikai tárgyalásokról. Emellett ezek a jelentések beszámolnak a „közhangulatról”, háttér-megbeszélésekről, a vármegyei határozatokat előkészítő politikai akciókról is, ami e forráscsoport fontosságát tovább növeli. Vö.: *Pajkossy Gábor*: Sedlnitzky magyarországi besúgó 1848 előestéjén. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából. (1785–2011) Szerk. Csóka Ferenc. Bp. 2012. 31–41. 34.

²⁴ Majláth János jelentése Kopácsy József érseknek, 1842. június 9.– EPL. Kop. Cat. 39. 1261. cs. ad 51. sz.

is rekonstruálható. Először arról beszélt, hogy az első súlyos törvénytészt a főpapok követték el, így viselniük kell a jogi következményeket („a politikai térre vitt vallásügy, mint mindenkor, most is legkellemetlenebb. Ezt maga a klérus eszközölvén, természetes, hogy az akció reakciót szült”), ezért határozottan az esztergomi érsekkel szembeni jogi eljárás („akció”) megindítására szavazott.²⁵ A Kopácsy részére készült másik tudósítás így örököltette meg Harsányi felszólalását: „Harsány[i] prókátor [= ügyvéd] sürgetvén az 1647:14. [törvény] folyamatba tételét azon hierarchia ellen, kinek annyi századoknak alatt a kormány vala rabja, és aki garázdálkodni soha meg sem is szűnend, ha szüntelen kémélletes lesz eránta a T.R.R. [= tekintetes karok és rendek] eljárása. Ha e tárgyat vallásinak bérmálja a hierarchia, jele, hogy azt sem tudja, mi a vallás; a vallás az, melynek neve alatt a papok annyiszor garázdálkodtak, annyi visszaéléseket elkövettek, holott minden *üdüből* tudni való, hogy a papoknak legkevesebb vallásuk vala.”²⁶

1843 tavaszán nagy izgalom és előkészületek előzték meg az országgyűlést, a követválasztásokhoz és a követutasításokhoz heves közgyűlési viták társultak. Pest vármegye négynapos, 1843. márciusi közgyűlésén egy alkalommal Harsányi Pál is szót kért, arról beszélt, hogy véleménye szerint eltérő a nemesi és az egyházi birtokok jogi természete, előbbieket „az eredeti ősi nép tagosztálytól származtatá”, utóbbiak viszont „későbbi eredetűek lévén, a státus új diszpozíciója alá eshetnek”.²⁷ Ebből azt következtette, hogy az állam most is hozhat intézkedést az egyházi birtokok ügyében, „de törvény által, nem pedig egyoldalúlag a kormány által”. Hozzátette még, hogy az egyházi birtokok jövedelmeit más, közös célokra kellene fordítani. (Minden bizonnyal Borsod vármegye indítványát támogatta, ahol az egyházi birtokok felesleges jövedelmeinek népszerűvelés céljaira fordítását hozták javaslatba. A radikális egyházpolitikai javaslatot a vármegyék többsége nem támogatta.)

3. Harsányi Pál az 1843–44. évi országgyűlésen

Az 1843–44. évi országgyűlésen Harsányi Pál immár nem távollévő főrend, hanem Bakabánya szabad királyi város követeként jelent meg – igaz, csak rövid időre. Eleve az eredetileg megválasztott követ visszalépése nyomán delegálták, és küldői pár hónappal később vissza is hívták – ebben nyilvánvalóan radikális politikai nézetei játszottak döntő szerepet. 1843. május 30-tól szeptember 21-én történt lemondatásáig volt Bakabánya országgyű-

²⁵ Névtelen jelentés (valószínűleg Nagy István Pest vármegyei főjegyző) Kopácsy József érseknek, 1842. június 8. – EPL. Kop. Cat. 39. 1261. cs. ad 51. sz.

²⁶ Almássy István Kopácsy József érseknek, 1842. június 8. – EPL. Kop. Cat. 39. 1266. cs. sz.n.; röviden: *Fazekas Csaba*: Eötvös József és Kossuth Lajos Pest vármegye közgyűlésén, 1842. június 8. In: *Hat évtized a régióban. Ünnepi kötet dr. Rémiás Tibor 60. születésnapjára.* Szerk. Mohácsi Endre. Nyíregyháza 2022. 55–65. 61.

²⁷ Almássy István Kopácsy József érseknek, 1843. március 27. – EPL. Kop. Cat. 39. 1266. cs. sz.n.

lési követe (helyébe október 23-án lépett a konzervatív Domokos László), mint a kortársak sokan gondolták, azért, mert a „pecsovicsek visszahívták”.²⁸ Pozsonyi tartózkodása alatt gyakran vállalt nyilvános közszerepléseket, és mindvégig az ellenzék köreiből mutatkozott, június 11-én még bizalmas baráti kirándulásukon is részt vett.²⁹ Ha népszerűségére nem is, de ismertségére utal, hogy a korabeli országgyűlési követek között úgy jellemezték, mint „igen eszes és jó előadású, szépnyelvű városi követ”-et.³⁰

Egyházpolitikai felszólalásai még a liberálisok új vallásügyi törvényt, az állam–egyház viszony liberalizálását követelő beszédei között is határozottnak számítottak. 1843. június 10-én például történeti adatok alapján arról beszélt, hogy a házasságot mindig is polgári szerződésnek kellett tekinteni, a reverzálisokat határozottan törvényellenesnek minősítette, és úgy gondolta, az egyházpolitikai vita végső megoldását csak a polgári házasság általa már ekkor szorgalmazott intézménye fogja elhozni.³¹ Megemlítette, hogy a régi magyar törvények alapján a Rómába panasztétel céljából induló papokat „zsákba varrva a Dunába vetették”,³² rendkívül elítélő hangon szólt a katolikus papság nemzet- és haladás-ellenességéről. Említett 1841. májusi röpiratában kifejtett gondolatát ekkor is hangoztatta, mondván, súlyos következetlenség a katolikus egyház részéről, hogy II. József idején a vegyes házasságok ügyében kelt szabályozást azért ellenézték, mert azokról nem törvény született, most pedig azt akarják megakadályozni, hogy az országgyűlés törvényt alkosson. Ugyancsak hangot adott a röpi-

²⁸ *Kovács Ferenc*: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója. I–V. Bp., 1893–1894. I. 94, 116.

²⁹ *Király Zoltán*: Bónis Sámuel közéleti pályája 1849 augusztusáig. (PhD disszertáció, DE BTK Történettudományi Doktori Iskola) Debrecen, 2020. 173.

³⁰ *Vachot Imre*: Az alsótáblai terem. In: Országgyűlési almanach. Szerk. Vachot Imre. Pest, 1843. 137–162. 158.

³¹ *Kovács F.*: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. I. 292. A polgári házasság eszméjének ekkor felvetődött fontosságára: *Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora, 1815–1847. (A magyar nemzet története, 9.) Bp., 1897. 598.

³² Utóbbi elem tévedésen alapuló túlzás, a zsákba varrás és vízbe fojtás büntetése az 1595. évi XXXIV. tc. szerint nem a papokra vonatkozott, az 1495. évi XXXI. tc. („ha a külföldiek mástól, mint a királytól vagy másoktól, mint a kiknek ebben az országban kegyúri joguk van, kérnek föl egyházi javadalmakat, vízbe kell őket fullasztani”) pedig az uralkodó főkegyúri jogainak szigorú biztosításáról rendelkezett. Érdekes viszont, hogy nagyon élhetett ez az elem a kortársak kommunikációjában, mert Pest vármegye 1842. január 31-i közgyűlésén Kossuth Lajos is emlegette a magyar törvényekkel szemben a római pápától segítséget kérő magyar egyháziak elítélésére. Almássy István jelentése Kopácsy József érseknek, 1842. január 31. – EPL. Kop. Cat. 39. 1261. cs. ad 71. sz.; Kovacsóczy Mihály jelentése Kopácsy József érseknek. Pest, 1842. január 31. – EPL. Kop. Cat. 39. 1266. cs. sz.n. A zsákba varrt és vízbe dobott papokra való hivatkozás azt valószínűsíti, hogy Harsányi Pál részt vett Pest vármegye ezen közgyűlésén is.

ratában kifejtett gondolatnak, miszerint a „tökéletes, általános vallási jog-egyenlőséget” pártolta.

Harsányi egyébként nemcsak egyházpolitikai kérdésekben, hanem minden olyan, törvényhozás elé kerülő ügyben a liberális ellenzék mellett kötelezte el magát, amelyben szót kapott. 1843. július 4-én az ősiség eltörlése mellett érvelt (mondván, az összegegyeztetetlen a magántulajdon polgári fogalmával),³³ július 8-án a magyar nyelv ügyét pártolta,³⁴ utolsó országgyűlési közszereplése alkalmával, szeptember 2-án pedig – a liberálisok rendkívül modern álláspontját megelőlegezve – a halálbüntetés eltörlése mellett érvelt, mondván, a büntetés nem használható fel elrettentésre.³⁵

Legnagyobb visszhangot kiváltó közszereplésére azonban ismét egyházpolitikai kérdésben került sor. 1843. augusztus 11-i beszéde a vallásügyi törvény vitájában elkanyarodott a vallásügyi törvény konkrétan vitatás alatt álló kérdésétől (az átmenet ügyétől), és éles antiklerikális felszólalás formáját öltötte.³⁶ Először arról beszélt, hogy a katolikus papokkal érvelő vitát folytatni egyszerűen értelmetlen (a vallásügyi törvényt már a harmadik országgyűlés vitatja a papság éles ellenállása mellett), semmilyen érv vagy történeti tanulság nem győzte meg őket. („Nem kapacitálta [= nem győzte meg] a klérust a harmincéves háború, nem kapacitálta oly sok polgári vérontás és forradalom, azért igen tudom, hogy én kapacitálni képes nem vagyok.”) Harsányi egyszerűen megelégedte a katolikus papokkal folytatott vég nélküli és terméketlen vitákat, azokat egyszerűen felesleges, a fontos törvények megalkotása elől időt rabló eljárásnak minősítette: „Én részemről kénytelen vagyok kinyilatkoztatni, hogy engemet küldőim törvényt hozni küldöttek ide, nem pedig ily sok haszontalan polémiát hallgatni, melyeket már oskolás koromban hallottam, s kívül e teremben eleget olvashatok, ha tetszik. Ha az ilyenekbe az ember belemerül, soha vége-hossza nincs, s a klérusnak mindenre felelni akarni, vagy azt argumentumokkal meggyőzni igyekezni, annyi, mint hidat nem keresztül, hanem hosszában építeni akarni a Dunán.” Szenvedélyesen szólt arról, hogy „itt várja hatszáz-ezer polgár, hogy a törvényhozásba bebocsáttassék, és régi alkotmányos jogaiba visszahelyeztessék; itt várja ennek háta megett 10 millió jobbágy, hogy valahára képviselletet kapjon, és sorsa felett az ő befolyásával történjék rendelkezés”, szükség volna a gazdaság modernizációját elindító törvények megalkotására, a népnevelés és megannyi fontos ügy várja az érdemi dönté-

³³ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. I. 503. (Ez a felszólalása nagyon emlékeztetett a Pest vármegye 1843. márciusi közgyűlésén kifejtett gondolataihoz.)

³⁴ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. I. 628.

³⁵ Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. III. Szerk. Fayer László. Bp. 1900. 180–183.

³⁶ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. II. 125–127. Jelentőségéről pl.: Futó Mihály: Az 1843/44-ik évi vallásügyi tárgyalások. V. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 37. (1894) 18. sz. 277–279.

seket – miközben az országgyűlés arra pazarolja az idejét, hogy a papokkal a vallásváltoztatás szabályozásáról vitatkozik. A papság reformokat gátló vagy elodázó magatartása arra kell, hogy sarkallja az országgyűlést – fejtette Harsányi –, hogy „törvényeket hozzon, melyekkel a polgárok nyugalma és vallásos szabadságát biztosítsa”. A klérus gondolkozásmódja és cselekedetei a nemzeti közösség, a társadalom egésze számára kártékonyak, feldúlják a polgárok nyugalma, amelynek véget kell vetni – mondta. „A klérusnak tulajdonképpen nincsen a törvényhozásban helye, mint nem is látjuk azt a szabad nemzeteknél” – szögezte le, és reményét fejezte ki, hogy a jövőbeni törvényhozásban megszűnik a papság intézményes részvétele. De amíg itt van a papság – mondta Harsányi –, jobb lenne, ha kinyilatkoztatná, hogy a törvények tiszteletére fogja tanítani a híveit, de pont az ellenkezőjét teszi: „Makacs ellenszegülésbe s kemény oppozícióba teszi magát a törvényhozással, megtámadja és szenvedélyesen ostromolja ennek minden törvényjavaslatát, [...] már keletkezésében ráüti a leendő törvényre kárhóztatása bélyegét.” Figyelmeztetett, hogy az egyház jelentős társadalmi befolyása következtében sokakat indíthat a törvényekkel való szembeszegülésre, míg másokat kontraproduktív módon éppen hogy vallástalanságra – mindkét következmény veszélyes. A magyar nemzet és a katolikus egyház érdekei ellentétesek egymással – szögezte le, majd szónoki kérdésben így fogalmazott: „Miért tartja a magyar státus e klérust oly gazdagon ellátva, mikor íme nem is a nemzet vallását, hanem egy más, e nemzetétől különböző vallást követ és hirdet?”

Az elnöklő Szerencsy István személynök figyelmeztette Harsányit, hogy az egyház törvényhozásban elfoglalt helyének megkérdőjelezésével túllőtt a célon, és Jekelfalussy Vince, a pozsonyi káptalan küldötte is önértzetesen fejtette ki, hogy a „nyolcszáz éves magyar törvények” alapján van joguk részt venni az egyház képviselőinek a diétán.³⁷ Az ellenzék tekintélyes politikusaiban azonban egész sora Harsányi mellé állt: Beöthy Ödön, Perczel Mór, Vukovics Sebő, Szentkirályi Mór, Bezerédj István, Klauzál Gábor.³⁸

³⁷ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. II. 131.

³⁸ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. II. 131, 133–134, 137, 141, 143. Perczel Mór egyenesen így fogalmazott: „Még egy jelenet, mint a mai s mi készetve érzendjük magunkat oly eszközökhöz nyúlni, minőket Bakabánya érdemes követe javasolt; készetve leszünk ellenségeknek tekinteni azokat, kik nem szűnnek meg hazánk jelen kritikus állapotában a közállományt felmarcangolni; nem fogunk késni nyilván s fennhangon hirdetni, s az országban szertekürtölni, hogy azok, kik a viszálykodás magvát hintik, nem lehetnek azon mennyei igazságok tanítói, melyeket az üdvözítő az emberiség boldogítására örökségül hagyott.” Uo. 134. Érdekesnek véljük megemlíteni, hogy ezen országgyűlési vita szépirodalmi megörökítésében Harsányit a „legnyakasabb kálvinista követként” jellemezte az utókor, az esemény pedig az író szerint nagy hatást gyakorolt a jelen lévő Madách

Az állam–egyház viszony liberális alapon történő szabályozása mellett határozottan fellépő Harsányi visszahívását a kormánypárti–konzervatív oldal így nyilván megkönnyebbüléssel fogadta, és egyes kortárs utalások arról szólnak, hogy „a bakabányai kitűnő szabadelvű követ [...] helyét Domokos László, a klérus zsoldosa, pisszegések közt foglalá el”,³⁹ vagyis az új városi követ delegálásához a katolikus egyház háttér munkájának is köze lehetett. Harsányi visszahívása mögötti politikai aktivitásra utal, hogy Hont vármegye követe később ismertetett egy petíciót a diétán, miszerint Bakabánya lakosainak túlnyomó többsége Harsányit támogatta volna Domokossal szemben.⁴⁰ Szatmár vármegye ellenzéki-szabadelvű követeit (Kováts Ágostont és Újfalussy Miklóst) is ugyanakkor hívta vissza – kormányzati nyomásra – a törvényhatóságuk, a részükre tartott 1843. október 24-i fáklás ünnepségen Harsányi az ellenzék meghatározó politikusai (Teleki László, Perczel Mór, Klauzál Gábor) társaságában vett részt.⁴¹

4. Kitekintés: Harsányi Pál 1843 után

A reformkor utolsó éveiben Harsányi Pál közszerepléseiről sokkal kevesebb adatunk van. A pesti közgyűlésen, illetve az országgyűlésben radikális felszólalásaival figyelmet keltő ügyvéd aktivitása jelentősen csökkenni látszik. Életrajzi adatai szerint írt cikkeket Kossuth *Pesti Hírlapjába* és 1848-ban a *Kossuth Hírlapjába*,⁴² ezt azonban, ha igaz is, névtelenül vagy álnéven tette, mert egyelőre egyik cikkét sem sikerült azonosítani.⁴³ Bekapcsolódott viszont számos egyesület tevékenységébe, amelyek között kulturális, gazdasági, illetve kifejezetten közéleti-politikai profilúak egyaránt megtalálhatók voltak. A Nemzeti Casinonak már 1839-ben tagja lett,⁴⁴ a következő esztendőben a Pest-Budai Hangász Egyesület részvényese,⁴⁵ 1842 tavaszán pedig rendes tagja lett a Magyar Gazdasági Egyesületnek,⁴⁶ amelynek egyébként a titkári állására már 1836-ban is pályázott.⁴⁷ (Nem ő nyerte el

Imrére. *Harsányi Zsolt*: Ember küzdj!... Madách Imre életének regénye. I–III. Bp. 1932. I. 154–155.

³⁹ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. II. 649.

⁴⁰ Kovács F.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési i.m. III. 167.

⁴¹ Takáts S.: Emlékezzünk eleinkről i.m. 447–448.

⁴² Wertheimer E.: Eine ungedruckte Charakteristik i.m. 123.

⁴³ Ugyanez a helyzet a *Jelenkor* és a *Társalkodó* 1839–40. évi lapszámaival is, amelyekről egy kortárs életrajz azt írja, hogy azokban Harsányi „számosb cikkei jelentek meg”. *Ferenczy Jakab – Danielik József*: Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest, 1856. 103–104.

⁴⁴ A Nemzeti Casino részeseinek névsora, 1839. Szerk. Tasner Antal. Pesten, 1839. 47.

⁴⁵ Honművész, 1840. augusztus 9. 520.

⁴⁶ Pesti Hírlap, 1842. március 24. 209.

⁴⁷ *Vári András*: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898. Bp., 2009. 58.

a megbízatást.) 1847-ben a Kossuthhoz kötődő Iparegyesület tagnévsorában is találkozunk a nevével,⁴⁸ egyes adatok szerint az Ellenzéki Körbe is belépett, valamint tagja volt a pesti református egyházközségnek is.⁴⁹

1848-ban először jelölteni akarta magát a népképviselői országgyűlési választáson (Pest-Terézváros kerületében), de hamar visszalépett.⁵⁰ További 1848–49-es, illetve az 1850-es években viselt szerepéről nincs adatunk, minden bizonnyal elfordult a közéletől, ügyvédi praxisának élt. Ebben a politikai rendszerekkel szembeni általános bizalmatlanságának kialakulása játszhatott szerepet (ld. erről alább), viszont később tevékeny szerepet vállalt a művésztárgyaló közösségi életben. Amikor 1861-ben megalakult az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, az alakuló ülésen Harsányi Pál nagyhatású beszédet tartott,⁵¹ a következő évben az igazgató választmány elnökévé választották, tisztségét 1870-ig töltötte be.⁵² Ebben az időszakban is elhitték róla a kortársai, hogy „törül metszett lelkes hazafi és a művészet buzgó híve”, már csak azért is, mert az elsők között ismerte fel Munkácsy Mihály kivételes tehetségét, és határozottan támogatta pályakezdését.⁵³

A képzőművészeti társulat elnöki tisztségéből való távozása után Harsányi figyelme ismét a politika világa felé fordult, és egy terjedelmes kötetben foglalta össze a társadalom szerkezetével, valamint a politikai rendszerekkel kapcsolatos elemzését. Az inkább zavarosnak vagy felületesnek tűnő eszmerendszer lényege nagyjából úgy foglalható össze, hogy az időződő Harsányi Pál szembefordult általában a modernizációval, és az azt megelőző korokat és állapotokat igyekezett kívánatosabbnak feltüntetni, saját korát (vagyis már a dualizmus rendszerét) pedig valamiféle felfordult és eredeti céljaival ellentétes irányba fejlődő jelenségként értékelni. Maga is írt erről műve előszavában, amelyből az is kiderül, hogy ifjúkori heves közéleti érdeklődését hamar csalódottság és kiábrándulás váltotta fel, amit így az 1840-es évek második felére tehetünk: „Fiatal koromban én is részt vettem, rövid ideig, a közügyek tárgyalásainál, de azt kezdem látni, hogy mindenik állami létnél a látszat csal, s amaz ősi lenézett helyett, ma fennálló magasztalt rendszerben, cselekvő részvétellel, a szabadságnak használni sem

⁴⁸ Hetilap, 1847. október 15. 1331.

⁴⁹ *Pálmány B.*: A reformkori magyar országgyűlések i.m. 2. 1352. További egyesületi tagságainak adatai: A Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1839-iki évkönyve. Szerk. Kacs Kovics Lajos. Pesten, 1839. 49.; Nemzeti Almanach, 1841. Budán é.n. [1841] X. (Nemzeti Almanach Társaság)

⁵⁰ Közlöny, 1848. július 4. 99.

⁵¹ Hölgyfutár, 1861. április 16. 365.

⁵² *Szmrecsányi Miklós*: Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára. *Művészet*, 1911. 3. sz. 97–158. 121.

⁵³ Uo., 104–105. A Munkácsyval kapcsolatos emlékeit Harsányi meg is írta, bár csak jóval halála után jelent meg: *Harsányi Pál*: Visszaemlékezés Munkácsy pályakezdésére. *Műcsarnok* 3. (1900) 17. sz. 218–220.

lehet, hanem csak ártani, – azért visszavonultam. E másoknak csudálatos és különcös nézetemet nekem azóta bővebb tanulmányozásom és tapasztalásom is igazolta. A legtevékenyebb hazafiak s tiszteletre legméltóbb kormányzók nemes szándéka és jóakarata is ellenkező eredményt vont maga után, mint elérni céloztak és reménylettek. Fáradozásaik jutalma a teljesített honfíúi kötelesség tudata lőn ugyan, de a haza boldogulásában keserűen csalódtak. Téteményök csak ártott a szabadságnak, nem használt. Most pedig a parlament működése is csak káros, ámbár ahhoz vala kötve a jobblét minden reménye, s vér, vagyon és hosszú szenvedés áldozatát hozta a nemzet érette.”⁵⁴

5. Besúgó és radikális ellenzéki – Harsányi Pál reformkori közszerepléseinek dilemmái

A reformkori ellenzék, mondjuk úgy, „második vonalához” tartozó, ugyanakkor a szabadelvű politika mellett több alkalommal nyilvánosan is kiálló Harsányi Pál – jelenlegi tudásunk és adataink szerint – rendszeresen jelentéseket küldött a bécsi titkosrendőrség részére az ellenzék tagjairól, összejövetelein elhangzottakról, megbeszéléseik tartalmáról. A Joseph Sedlnitzky vezette „Polizeihofstelle” irataiban kutatva Wertheimer Ede az 1830-as években a „Hormayer”, Lábán Antal az 1840-es években a „Mihalik Pál” fedőnevű ügynökökben egyaránt Harsányi Pált azonosította,⁵⁵ és ezt megerősítették a reformkori titkosrendőrség történetével legutóbb behatóan foglalkozó Pajkossy Gábor adatai is.⁵⁶ (A kutatók által ismertetett titkosszolgálati akták szerint „Mihalik Pál” az egyik legalaposabb és legaktívabb besúgó lehetett, az 1842 novemberében Popovics Bazil munkácsi püspökről készült jelentés kapcsán is felmerült a szerzősége,⁵⁷ ismert még „Mihalik” 1845-ben Széchenyi Istvánnak az ellenzékhez való viszonyáról, és a Védegylettel kapcsolatos kritikáinak fogadtatásáról szóló beszámoló-

⁵⁴ *Harsányi Pál*: Felfordított állami lét. Bp. 1877. IV.

⁵⁵ *Wertheimer E.*: Eine ungedruckte Charakteristik i.m. 115; *Lábán Antal*: Kortörténeti titkos jelentések Bécsből a száz év előtti magyarságról. *Századok*, 1921–1922. 1–5. sz. 306–329. 306–307. Előbbi szerint Harsányi 1836 decemberében Wesselényi Miklósról adott – rendkívül negatív – jellemrajzot, utóbbi alapján 1842 februárjában az ellenzéki személyiségek baráti összejöveteléről tudósított.

⁵⁶ *Pajkossy Gábor*: Egy besúgó Pesten a reformkor közepén (1839). *Aetas* 21. (2006) 4. sz. 5–20. 17.; *Pajkossy G.*: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 38. Általában a reformkori titkosszolgálatokról alapvető a szerző összefoglalása: *Pajkossy Gábor*: A titkosrendőrség Magyarországon 1848 előtt. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2004. 338–344.

⁵⁷ *Molnár Ferenc*: A munkácsi egyházmegye az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc forgatagában. Beregszász–Ungvár, 2023. 81. (A szerző ugyanakkor úgy fogalmazott, hogy az ügynöknek Mihalik volt a valódi, Harsányi Pál az álneve.)

ja.⁵⁸) Bár elképzelhető névazonosság (vagyis, hogy a besúgó Harsányi Pál talán nem azonos a közszereplővel, a korban más ilyen nevű személyek is éltek és nyilvános működésük is ismert), az idézett tanulmányok alapossága ismeretében jelenleg mégis az tűnik valószínűbbnek, hogy ugyanarról a személyről van szó.

A legalábbis meglehetősen pontos magyarázatához – ismételve Pajkossy Gábor Toldy Ferenc kapcsán megfogalmazott konklúzióját⁵⁹ – további és alapos kutatásokra van szükség Harsányi Pál esetében is. Jelenlegi ismereteink alapján csak hipotéziseket és kérdéseket fogalmazhatunk meg. Például: Mi készítette a kortársai szemében hazafias, radikális figurát arra, hogy titokban jelentéseket készítsen, volt-e változás az évek során politikai meggyőződésében, az 1848 előtti politikai rendszerhez való viszonyában? Az eddigi ismereteink alapján ugyanis Harsányi („Mihalik Pál”) az egyik leginkább megbecsült hálózati személy lehetett. Az 1820-as évek végéről, 1830-as évek elejéről fennmaradt „ügynöklistákon” még nem szerepel a neve,⁶⁰ 1836-ban viszont már bizonyosan jelentett, és egészen az 1848-as forradalmat megelőző időkhöz „munkaviszonya” aktív, folyamatosnak tűnik. Sőt, az egyik legjobban fizetett besúgó volt (míg a díjazásban részesülő ügynökök többsége évi 100–400 forintot, Harsányi 900 forintot kapott, továbbá „költésztérítést” is élvezett, például a titkosrendőrség fizette azon egyesületek tagdíjait, ahová belépett, és amelyekről utána jelentéseket írt).⁶¹

Harsányi szerepvállalását minden bizonnyal felértékelte az udvar szemében, hogy az 1840-es években Pest iránt volt a legnagyobb az érdeklő-

⁵⁸ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, 2. Szerk. Vizota Gyula. (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp., 1930. 1037.

⁵⁹ Pajkossy Gábor: Toldy Ferenc pályaképehez. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urban Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp., 2002. 180–198. 197.

⁶⁰ Pajkossy Gábor: „Mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 335–357. 339–342.

⁶¹ Pajkossy G.: Egy besúgó Pesten i.m. 19.; Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 38. Viszonyításképpen: 1835-ben Sedlnitzky 64 informátort tartott nyilván, 1844-ben 54, 1846-ban 87 titkos informátor részesült rendszeres fizetésben (utóbbi években több tucatra becsülhető az alkalmi – de fizetésben nem részesülő – jelentéstevők száma). Lábán A.: Kortörténeti titkos jelentések i.m. 314; Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 33–34. Meg kell továbbá említeni, hogy a Sedlnitzky-féle „rendőrmisztérium” csak egy volt a bécsi udvar számára információs hálózatot működtető kormányzati szervek között (jóllehet, talán a legfontosabb), de rendszeresen kapott bizalmas jelentéseket a kancellária, vármegyei ügyészei révén a kamara, az országgyűlések alatt külön titkosrendőri hálózat működött stb. Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 31.

dés, hiszen itt működtek az értelmiségi klubok, egyesületek, a sajtó jelentős része, továbbá Harsányinak jó személyes kapcsolatai alakultak ki ellenzéki közszereplőkkel,⁶² „sokat lát, sokat hall, tehát szükség volt a szolgálataira Bécsben”.⁶³ Nincs annak nyoma (legalábbis egyelőre), hogy a kortársak tisztában lettek volna Harsányi kettős életével, úgy tűnik, igaz, hogy reformkori pályafutása alatt (és később is) képes volt megtévesztő módon „mérgezni” a közéletet,⁶⁴ sikeresen „eljutni az ellenzék belső köreihez is”, például a Nemzeti Casinóról és legalább hat egyesületről adott rendszeres jelentései ellenére.⁶⁵

A legfontosabb kérdés alighanem ebben az esetben is az, hogy mi lehetett a titkosszolgálattal való együttműködés motivációja Harsányi részéről? (A kérdés természetesen minden korszak minden besúgója kapcsán felvethető, és a válaszkísérletek előtt – a 19. század első felére vonatkozóan is – érdemes megfontolni a történész, illetve az egykori ügynökök egykori cselekedetei közötti viszony kapcsán: „Amikor a történész elítélően szól a történelmi ágens (cselekvő) együttműködéséről, [...] nyilvánvaló, hogy a történelmi idő retrospektív látószögét alkalmazza a múlt égető dilemmáinak megítélésekor. Hisz a számára oly jól ismert utótörténet fényében értékel olyan múltbeli döntéseket és magatartásformákat, amelyek ágensei akkor még nem számolhattak a múlt jövőjének az ismeretével.”⁶⁶) A Sedlnitzky-hivatalnak jelentő informátorokról jogosan írja az elemző: „Tévedés volna azonban, ha azt hinnők, hogy csupán csak közönséges spiclikről, kétes erkölcsi felfogással bíró egyénekről van szó.”⁶⁷ Pajkossy Gábor összegzései is arra utalnak, hogy nagyon is különböző társadalmi helyzetű, továbbá nyilván: eltérő személyiségű, ebből fakadóan eltérő motivációjú figuráktól gyűjtöttek Bécsben bizalmas beszámolókat.⁶⁸ Az ügynök beszerzésében már akkor is szerepet játszhatott belső meggyőződés (miszerint a jelentéseivel az állam jó céljait szolgálja, azonosul a szerepével), külső kényszer (amikor a hatóságok valamilyen zsarolással, megfélemlítéssel, például büntetés elengedésével veszik rá a jelentéstételre), egyszerű anyagi érdek (a jelentésekért adott fizetés csábítása), vagy a karrier-építés valamilyen változata (hivatali előlépés elősegítése, nemesi cím megszerzése).

Ezek közül Harsányi esetében aligha beszélhetünk karrierizmusról (nincs jele annak, hogy bármi ilyesmivel honorálták volna a szolgálatait), némi szerepet játszhatott a magas fizetés, és talán a kényszer is (az 1830-as évek közepén a Kossuth híveként tanúsított aktivitás miatti hatósági nyo-

⁶² Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 38.

⁶³ Lábán A.: Kortörténeti titkos jelentések i.m. 307.

⁶⁴ Wertheimer E.: Eine ungedruckte Charakteristik i.m. 123.

⁶⁵ Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgói i.m. 38.

⁶⁶ Gyáni Gábor: Kollaboráció és a hatalom titka. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2014. 41–52, 44.

⁶⁷ Lábán A.: Kortörténeti titkos jelentések i.m. 311–312.

⁶⁸ Pajkossy G.: Toldy Ferenc i.m. 196–197.

másyakorlás). A feltételezések sorozatának következő pontján érdemes kiindulni Pajkossy Gábor gondolatából, miszerint Sedlnitzkynél külön csoportot képezhettek a „kettős lojalitású vagy valódi lojalitását eltitkoló, alakoskodó ügynökök, akiket [...] ellenzéki körökben nem fogadtak eleve bizalmatlanul”, ide sorolta az országgyűlési ifjakat feljelentő Lapsánszky Jánost, a neves irodalomtudós, akadémikus Toldy Ferencet és Harsányi Pált.⁶⁹

Háromjuk közül azonban csak Harsányi volt, aki jelentősebb, nyilvános politikai közszerepléseket is vállalt, és radikális ellenzéki meggyőződését az 1840-es évek első felében hangoztatta. (Toldy – bár nemcsak a kulturális élet szereplőiről, hanem legalább olyan mértékben közéleti figurákról is jelentett – ilyen értelemben nem „politizált”.) Ezután már csak az a kérdés merülhet fel, hogy „kettős lojalitás” mellett Harsányi Pál esetében beszélhetünk-e „kettős személyiségről”, vagyis hogyan tudta összeegyeztetni az országgyűlésben és a Pest vármegyei közgyűléseken elmondott radikális felszólalásait azzal, hogy titokban besúgóí jelentéseket készített? Mi készítette arra, hogy azokról írjon bizalmas információkat a rendőrniszternek, akiknek a társadalmi és politikai rendszer megváltoztatását célzó eszméit a nyilvánosság előtt felvállalta? Voltak-e neki ezzel kapcsolatos etikai dilemmái? Mi lehetett a valódi meggyőződése, melyik véleménye volt az igazi és melyiket játszotta el? (Említett 1841. májusi röpirata alapján halványan arra gyanakodhatunk, hogy valóban szimpatizálhatott a protestáns hagyományokkal ötvöződő liberális egyházpolitikával.) Utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy például a vallásügyben történekről a konzervatív–egyházi oldal részéről amúgy is bőséges információkhoz juthatott a Sedlnitzky-hivatal, mert hálózatának jelentős részét – mintegy 16%-át – katolikus papok alkották, köztük még későbbi püspökök is,⁷⁰ akikben ebben az időszakban ilyen dilemma aligha merült fel, számukra a közszereplő és a titkos informátor szerepei összeegyeztethetők voltak, tekintettel az állam és a katolikus egyház közösnek vélt érdekeire.

Fentiekben Harsányi Pál közszerepléseit igyekeztünk csokorba gyűjteni, az informátori tevékenységével kapcsolatos dilemmák megválaszolása egy következő alapos kutatás tárgya lehet, a vonatkozó elemzéseknek minden bizonnyal ez az egyik leginkább „ígéretes” vonulata.⁷¹

⁶⁹ Pajkossy Gábor: Kormányzati informátorhálózatok a reformkorban. In: Kémek, ügynökök, besúgók. Az ókortól Mata Hariig. Szerk. Katona Csaba. Szombathely, 2014. 169–179, 173.

⁷⁰ Pajkossy G.: Mit welchen i.m. 340–342, 347.

⁷¹ Pajkossy G.: Sedlnitzky magyarországi besúgóí i.m. 38.

A PIARISTA URADALOM TÖRTÉNETE 1806 ÉS 1848 KÖZÖTT

HISTORY OF THE PIARIST ESTATE BETWEEN 1806 AND 1848

Balla János

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század elején súlyos anyagi nehézségekkel küszködő piarista rend I. Ferenc adományából megkapta az egyik legnagyobb múltú magyarországi nagybirtokot, a Szent István király által létrehozott székesfehérvári érkanonokság ingatlanvagyonának (kustodiátus) mintegy 50 000 holdnyi földterületét. A szerzetesek által irányított uradalom állandó jövedelmet biztosított a rendtartománynak, amit az iskolák fenntartására fordíthattak. A feudális gazdálkodásba lassan beletanuló szerzeteseknek azonban több kihívással kellett szembenéznük 1848-ig: a reformkori országgyűlések a régi gazdasági rend kereteit feszegették, megpróbálták újraszabályozni a földesúr és jobbágy kapcsolatát. Mindeközben a reformellenzék körében egy komplex társadalmi, gazdasági, politikai program bontakozott ki, ami egy polgári Magyarország megteremtését szorgalmazta. A piaristák ugyan követték a változásokat, mégis váratlanul érte őket az áprilisi törvények által teremtett új helyzet, ami – a rend szempontjából – bizonytalanságot, sőt az uradalom szempontjából több megoldhatatlannak látszó problémát vetett fel.

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, Francis I donated the Piarist order, which was experiencing serious financial difficulties, one of the historically most significant estates in Hungary, the 50,000 acres of land that was owned by the Custodiatius of the Diocese of Székesfehérvár, established by King St. Stephen. Under the supervision of the friars, the estate provided the monastery with a steady income, which they could use to maintain the schools. However, the friars, who were slowly getting used to agricultural activity under the feudal system, had to face several difficulties until 1848: the Reform Diets were challenging the framework of the old economic order, and tried to re-regulate the relationship between landlords and serfs. In the meantime, a complex social, economic and political program was emerging among the reformist opposition, calling for the creation of a bourgeois Hungary. Although the Piarists kept up with the changes, the new situation created by the April Laws caught them unawares, which – for the order – raised uncertainties and several problems regarding the estate that seemed unsolvable.

Kulcsszavak: piarista rend, 19. század, gazdaság, kustodiátus, uradalom, reformkor, 1848, feudalizmus, polgári átalakulás, jogtörténet

Keywords: piarist order, 19th century, economy, custodiatus, estate, reform era, 1848, feudalism, bourgeois transition, legal history

1. A piarista primus acquires

„Az Isten szerelmére, hová gondol provinciális atya! Az egy hatalmas és sok ezret érő birtok, azért egy szerzetesrendnek túlságos nagy és nem is elég megfelelő!”

SOMOGYI JÁNOS államtanácsos¹

A közel 50 ezer holdas dunántúli birtokkomplexum 1806. július 10-én került a piarista rend birtokába I. Ferenc magyar király jóvoltából. Miért volt szükség erre az adományra? A 19. század elején a rend anyagi helyzete csőd közeli állapotban van: a napóleoni háborúk, a növekvő infláció komoly kihívások elé állították a rendi vezetést.² A kincstártól kapott évi 32 ezer forint nem elegendő a szerzetestanárok eltartására, a rendházak komoly adósságokat halmoztak fel a mindennapi élethez szükséges dolgok beszerzésével. Ezen nehézségekhez társul az iskolák szerkezetének megváltoztatása, ami szerint a grammatikai osztályokat a gimnáziumba helyezték át, ehhez pedig több tanár szükségeltetett, amihez új, fiatal szerzetesek kellett volna. A piaristák azonban nem tudtak már több novíciust felvenni, sőt az is felmerült, hogy az egyszerű fogadalmas szerzeteseket is elbocsájtják a költségvetési hiány okozta nehézségek miatt.³

Az azonnali és hosszú távú megoldást nem a kimerülőben lévő alapítványi pénzek, vagy a II. József által létrehozott Tanulmányi Alap jelen-

¹ Somogyi János reakciója Egerváry Ignác azon kérésére, mely a piarista rend számára igényelte a mernyei uradalmat. Idézi *Szentiványi Béla*: A piarista kusztodiátus gazdaságtörténete. Bp., 1943. 21.

² A kegyes iskolákat is érintette az országot sújtó válság: az állam a háborús költségeket sem adóemeléssel, sem bel- és külföldi hitelekkel nem tudta finanszírozni, így papírpénz kibocsátásához folyamodott. A papírpénz mennyisége 1798 és 1810 között tizenhatszorosára növekedett, amit a termelés növekménye nem érhetett utol, így árufedezet hiányában megkezdődött a pénz inflálódása. Ezt tovább mélyítette az uralkodó 1811. évben kelt devalvációs pátense. Vö. Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Bp., 2003. 23–33.; *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2021. 69.; *Kőhegyi Mihály*: Pénzügyi válság az 1811-es devalvációt követően. Numizmatikai Közlöny 88–89. (1989–1990) 99–109.

³ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus i. m. 22–23.; *Bojt Lajos*: A fejevári örkanonokság (*custodiatus*) birtokának története a 17. század végétől 1833-ig. Bp., 10–11.

tette, hanem egy biztosan jövedelmező földbirtok. A rend szerencséjére ez időben üresedett meg a székesfehérvári örkanonokság (*Custodiatus*), ami kitűnő megoldásnak tűnt. Az uradalomra viszont – a kegyes atyákon kívül – többen is bejelentkeztek: először korábbi jogcímére hivatkozva maga a fehérvári káptalan szeretne volna visszaigényelni a birtokot; másodikként a székesfehérvári püspök, aki küsszemináriumának és a „nyugdijas” lelkipásztorai számára kívánta megszerezni; harmadikként a kalocsai érsek, aki egyházmegyéjének aggasztó anyagi helyzete miatt szeretett volna birtokhoz jutni; negyedikként a csanádi püspök, aki kollégiumát kívánta a mernyei birtokból támogatni. A tekintélyes aspirálók sorából miként esett az uralkodó választása a piarista rendre?⁴

Ez leginkább két embernek volt köszönhető: az 1805-ben megválasztott Egerváry Ignác (1751–1809) rendfőnöknek és Medgyesi Somogyi János (1756–1809) államtanácsosnak. A két férfi először 1806-ban Laxenburgban cserélte ki ideáit a rend megmentéséről, ahol a paptanárság vetette fel elsőként a kusstodiátus adományozását. Somogyi – megfontolva a szerzetes érveit – egyre inkább hajlott az adományozás felé, ugyanis az üres államkassza miatt a rendkívüli pénzsegély gondolata reménytelenné vált. A találkozó után nem sokkal az államtanács megtárgyalta a provinciális pénzsegélyre (80 ezer forint) vonatkozó kérvényét, amit azonban nem tudtak teljesíteni. Az ügy rendezése így az 1807. évi budai országgyűlésre halasztódott, amin maga az uralkodó, I. Ferenc is részt vett. Az agilis provinciális újra felkereste Somogyi államtanácsnokot az országgyűlésen, hogy napirenden tartsa a segélyezésre vonatkozó ügyet, majd audienciát kért a királytól.⁵

A sorsdöntő találkozóra a király és Egerváry között május 4-én került sor. A provinciális a kihallgatáson alaposan beszámolt az uralkodónak tartománya kilátástalan anyagi helyzetéről: elégtelen bevételek, adósságokban úszó rendházak, a nyomor miatt hivatásukban akadályoztatott szerzetesek, a pénzszűke miatt megrendült rendi utánpótlás. A király az audiencia után Somogyihoz és tanácsnokaihoz fordult, akik az uradalom adományozását javasolták. I. Ferenc nem emelt kifogást a donáció ellen, csupán annyi klauzulát kívánt a diplomába beleírni, hogy a rend addig használhatja a birtokot, amíg az ifjúság tanításával foglalkozik. A királyi függőpecsétes okirat 1807. augusztus 29-én érkezett meg a tartományfőnökségre.⁶

A hivatalos birtokbavételhez – a feudális jogrend szerint – szükséges volt az adományozás kihirdetése Somogy vármegyében. Egerváry a vármegyéhez írt levelében a következőket kéri:

⁴ *Bojt L.*: A fehérvári örkanonokság i. m. 10–11.

⁵ *Patonay József*: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyes tanítórend (2. rész). In: Tatai Kegyesitanítórendi Gróf Eszterházy Miklós Reálgymnázium Értesítője. Tata, 1935. 16–19.

⁶ *Bojt L.*: A fehérvári örkanonokság i. m. 12–13.

1. Hirdessék ki az adományozás tényét és olvastassák fel a királyi adományozó levelet a nagygyűlésén. Vegyék fel a rendtartomány nevében a rendfőnököt a megye földesurai közé, és adják meg neki a municipiális jogokat.

2. Jelöljék ki a gyűlésen azokat az embereket, akik őt a kusztodiátus tulajdonlásába bevezetik.

3. Hirdessék ki, hogy a provinciális Bolla Antalt bízta meg a javadalom kormányzójává, és erről állítsanak ki egy szokásos oklevelet.⁷

A beiktatásra november 7-én került sor: először a vármegyei küldöttek ismertették a tényállást, miszerint az utolsó kusztosnak halálával az uradalom megüresedett, amit az uralkodó a piarista rendnek adományozott, melynek következtében a vármegye a rendfőnököt a földbirtokba ünnepelesen beiktatja. Egerváryt bekísérték a bérlő udvarára, a jelenlevőknek bemutatták mint új tulajdonost. Az alispán a megjelent jobbágyoknak elmondta, hogy új földesurukkal szemben engedelmességgel tartoznak, a szerzetespap földesúrnak pedig, hogy legyen emberséges jobbágyaival szemben. Az eseményen jelen volt Bolla Antal „plenipotenciális” kormányzó és ügyvédje, Kacs Kovics Mihály is.⁸

2. Az uradalom területei és gazdasági adatai 1804-ben

Az 50 000 holdas birtok Közép- és Dél-Dunántúl négy megyéjében terült el. Jelentősebb része Somogy vármegyében feküdt, annak északi részén: Mernye, Szentmiklóspusztá, Vadépuszta, Balatonöszöd; keleti szélén: Gölle, Taszár, Attala, Kaposhomok, Szentivánpuszta, Heténypusztá – később Orci –, valamint a Tolnába átnyúló Várong; Dráva völgyében: Nagy- és Kisdobsza, Pettend, egy része pedig az akkor Zala vármegyéhez tartozó Balaton-felvidéken volt: Alsó- és Felsődörgicse, Balatonakali. Pontosabb képet kapunk a területi viszonyokról, ha az 1804. évi ún. királyi kamarai összeírást (*Camerális Conscriptio*) táblázatba rendezzük.

⁷ Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban: PMKL), Archivum Provinciae Hungariae Vetus (a továbbiakban APHV), Libri, Historia Provinciae Hungariae Scholarum Piarum ab Anno 1802. usque 1816 inclusive (a továbbiakban: Lib. 33.). 275–278.; *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus i. m. 27–28.

⁸ Uo. 29.

1. táblázat: A kuszodiátus területi viszonyai 1804-ben⁹

<i>Birtoktípus</i>	<i>Összes földbirtok (jugera)</i>	<i>Sessiók</i>	<i>Házasszellérek</i>	<i>Házatlan zsellérek</i>	<i>Magjorsági szántók</i>	<i>Magjorsági rét</i>	<i>Erdő</i>	<i>Cenzuális földek</i>
Település	Száma			Jugera				
Mernye	8339	56 2/4	5	4	162	40	1800	134
Öszöd	1203 3/8	15 1/4	3	-	20	17	95	-
Gölle	8145 4/8	66 2/4	11	3	439	42	180	2773
Attala	5882 6/8	53	3	1	180	31 4/8	-	485
Várong	1485	11 2/4	6	1	-	-	500	-
Héténypuszta	1200	-	-	-	-	30	50	1180
Tászár	3666 5/8	27	6	-	130	-	600	780
Fonó	2514 4/8	22	3	-	110	-	500	780
Homok	2565 4/8	9 2/4	14	-	-	-	1300	-
Nagydobsza	3135 4/8	40 2/4	3	-	41	-	800	207
Kisdobsza	2304 1/8	22 5/16	4	2	-	-	420	252
Pettend	782 1/8	12 2/4	2	-	-	-	-	91
Alsódörgicse	4122 2/8	10 10/16	24	-	54	56	2317	50
Akali	2156 4/8	7 11/16	-	-	-	-	-	-
Kékkút	1398 1/8	7 14/16	-	-	-	-	40	-
Lovas	255/8	-	8	-	-	-	-	-
Ságpuszta	1070 6/8	-	-	-	62	-	447	561
Összesen	50 000	371 3/8	91	11	1198	216 4/8	8949	7398

Az összeírás másik részét a bevételek és kiadások részletes lajstroma teszi ki, ami tovább részletezi az uradalom gazdasági állapotát:¹⁰

⁹ Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp., 1978. 11.

¹⁰ PMKL, APHV, Foruli, Rationes Provincialium, Rationis administrati subsidii regii et proventuum custodiatus 1804–1830.

2. táblázat: A kusztodiátus bevételei és kiadásai 1804-ben¹¹

<i>Település</i>	<i>Bevétel</i>	<i>Kiadások típusa</i>	<i>Kiadás</i>
Somogy megyéből	35 982 Ft	fizetések	
Mernye	5 402 Ft	uradalmi ügyvéd (<i>fiscalis dominialis</i>)	564 Ft
Vade	877 Ft	uradalmi tisztartó (<i>provisor</i>)	1216 Ft
Őszöd	1 434 Ft	uradalmi számvevő (<i>rationista</i>)	760 Ft
Gölle	10 133 Ft	göllei kasznár (<i>frumentarius</i>)	634 Ft
Attala	3 379 Ft	uradalmi ispánok	1501 Ft
Hetény	1 720 Ft	uradalmi írnok (<i>scriba dominialis</i>)	134 Ft
Taszár	3 506 Ft	hajdúk (<i>hajdonek</i>)	1375 Ft
Fonó	2 324 Ft	hajdúhelyettes	76 Ft
Homok	2 181 Ft	hetényi méhész	35 Ft
Nagydobsza	2 849 Ft	béresek	381 Ft
Kisdobsza	1 400 Ft	ökrök takarmányozása	42 Ft
Pettend	777 Ft	csaposok	65 Ft
Tolna vármegyéből	1136 Ft	kosárfonó	163 Ft
Várong	1 136 Ft	várongi szőlőpásztor	8 Ft
Zala vármegyéből	3193 Ft	dobszai gazda	50 Ft
Alsódörgicse	909 Ft	kocsis	41 Ft
Felsődörgicse	478 Ft	uradalmi sebész (<i>chirurgus</i>)	37 Ft
Akali	621 Ft	fenntartási költségek	
Kékkút	480 Ft	lovak	70 Ft
Lovas	54 Ft	épülettartozás	1740 Ft
Ság	651 Ft	kéményseprés	21 Ft
Egyházi juttatások		uradalmi segély plébánosoknak	148 Ft
		templomgondozási juttatás (székesfehérvári ferenceseknek)	91 Ft
		tizedmegváltás (pannonhalmi bencéseknek)	281 Ft
Összesen	40311 Ft	Összesen	9433 Ft

¹¹ PMKL, APHV, Custodiatus, Conscriptio, Cameralis conscriptio universorum bonorum ad vacantem Custodiatum spectantium 1804, 1–361. p. (továbbiakban Cust. For. 16. Nr. 2.)

2.1. Kisebb királyi haszonvételek (*regalia minora*)

A kisebb királyi haszonvételek a 19. század első felére gyakran összerosódtak az egyéb földesúri kiváltságokkal. Összességében a következőket értjük ezek alatt:¹²

- a) educillatio (bor-, sör- és pálinkamérés)
- b) macellatio (húskimérés és sóárulás)
- c) nundinae annuariae et hebdomadales (az országos és hetivásártartás)
- d) ius montanum (hegyvám)
- e) telonium (vámszedés és révhasználat)
- f) ius molendini (malomtartás)
- g) venatio (vadászat)
- h) piscatio (halászat)
- i) aucupium (madarászat)

A piarista uradalomban vendéglőket Attalán, Göllén, Mernyén és Nagydobszán találtak, csárdákat Aligvárin, Dábón, Hagyón, Messzilátón, Várongon és Vadén írtak össze. Ezeken a településeken a bor- és pálinkamérés kizárólagos joga a földesurat illette. A többi helységben a jobbágyok december 6-tól kezdve szabadon mérhették saját borukat. Az összeírás kitér a Balaton-parti birtokok italmérési jogára, ami ebben az időben bérleti kézen volt. Az italmérési helyek uradalmi, illetve községi tulajdonban voltak. Az uradalom nem rendelkezik vásártartási joggal, vámot sem szedhet, valamint révjog sem illeti meg. A balatoni halászatot feltételezhetően bérleménybe adták, noha ezt az összeírás nem tartalmazza. Állandóan üzemben levő mézszárséket Alsódörgicsén, Göllén és Mernyén regisztráltak az összeírók. A többi helységben húsmérés volt a jellemző.¹³

A rendnek kiemelkedő jövedelme származott a malomtartás jogából. A piaristáknak két vízimalma volt Mernyén: az egyik a község tulajdonában volt, a másik a Simon-családhoz tartozott, viszont minkét fél adót fizetett a rendnek. Göllén hasonló volt a helyzet, ahol három malmot írtak össze; ezek után is bérleti díjat szedtek. A fonói malom uradalmi volt, amelyet 600 forintért váltotta meg bérlője; Nagydobszán egy, Kisdobszán pedig három vizesmalom működött, ami után pénzt kapott a rend; Attalában községi vizesmalmot találunk, Pettenden, Várongon és Kékkúton egy-egy, Ságón két vizesmalom volt községi vagy magántulajdonban adófizetési kötelezettséggel. Két uradalmi szárazmalmot is találunk az összeírásban: az egyik Attalán, a másik Mernyén működött. Összesítve 16 vízimalmot és 2 szárazmalmot találunk az uradalom birtokában.¹⁴

¹² *Orosz István*: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben. Századok 139. (2005) 515–516.; *Törvénytudományi Múszótár*. Pest, 1847. 256.

¹³ *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 30–31.; *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus i. m. 39–40.

¹⁴ *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 30.

2.2. Allódiumok

A 19. század eleji Magyarországon a földek háromféle jogállással bírtak: allodiális, úrbéres és közös haszonvételi. A piarista rend a királyi adomány révén rendelkezett allodiális birtokkal, e felett bírt rendelkezési joggal. Ez a birtok – a törvény szerint – saját kezelésében használt vagy másoknak ideiglenes használatra átengedett tulajdona volt. Ezen a területen rendezhette be ún. majorsági üzemét, ami azt jelentette, hogy itt volt az igazgatási központ, valamint a gazdálkodásban részt vevő munkások lakóhelye. Ez a birtoklási forma – noha még megterhelt az ősiséggel és a fiskalitással – már tartalmazza az 1848. évben megfogalmazott polgári földtulajdon valamennyi lényeges elemét: átöröklés, elidegenítés, saját felhasználás.¹⁵

Az uradalom allódiuma szántókból, fölös földekből, valamint rétekből állt. Az összeírás idején majorsági gazdálkodás Alsódörgicsén, Attalán, Fonón, Göllén, Mernyén, Nagydobszán, Ószödön, Ság-pusztán, Taszáron és Vadépusztán folyt.¹⁶

2.3. Kilenced- és tizedszedés, hegyvám

Mivel az uradalom birtokai több megyét is érintettek, az adóztatás kissé összetett a korszakban az összeírás szerint. Somogy vármegyében kilencedet a földesúr birtokai minden terményéből beszed, a tized azonban a pannonhalmi bencéseknek jár egy királyi adomány alapján. 1804-től a vármegye az egész megyét és a bencéseket illető tizedet 6500 forintért váltja meg, ami azt jelenti, hogy a rend mernyei uradalmának félénként kb. 282 forintot kell fizetnie. Más volt a helyzet Zala vármegyében: itt kizárólag tizeddel, valamint hegyvámval tartoznak a földesúrnak, valamint kisebb tizedet adnak borból és gyümölcsből. Az 1804-es összeírás szerint Zala vármegyében a tized a veszprémi káptalané, Tolna vármegyében (Várong) a pécsi püspököt illeti meg. Utóbbinak a rend 36 forintot fizetett a tizedért.¹⁷

2.4. További tulajdonok és bevételi források

Juhászat: Az összeírás évtizedében három helyen van legelőgazdálkodáshoz kapcsolt állattartás: Göllén, Mernyén és Ságón. Összesen 3528 juhot, 66 gulyát és 12 ökröt regisztráltak.¹⁸

Méhészet: Mivel az uradalom területén volt virágos rét, erdő, a méhészkedés feltételei adottak voltak. 1804-ben öt méhest találunk Hetényben, Nagydobszán, Mernyén, Pettenden, valamint Taszáron.¹⁹

¹⁵ *Varga János:* A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. Történelmi Szemle 2. (1970) 378–379. Mivel itt egyházi tulajdonról van szó, így a holtkéz (*manus mortua*) szabálya miatt elidegeníteni nem volt szabad. Vö. Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna – Gosztonyi Gergely. Bp., 2020. 83–84

¹⁶ *Szentiványi B.:* A piarista kuszodiátus i. m. 38.

¹⁷ *Bojt L.:* A fejevári örkanonokság i. m. 58–59.

¹⁸ *Tóth T.:* A mernyei uradalom i. m. 52.

¹⁹ *Bojt L.:* A fejevári örkanonokság i. m. 141–142.

Szőlészet: Allodiális szőlőt Várongon találtak az összeírók. Ezenkívül Agyaglikon, Homokon és Ószödön voltak még telepítések. A kusztodiátus dézsmaszőlőkkel is rendelkezett Alsó- és Felsődörgicsén, Homokon, Kékkúton, Lovason, Mernyén, Ószödön, Pettenden, Várongon.²⁰

Erdőgazdálkodás: A birtokon az összeírás jelentős erdőséget talált: a kb. 9000 holdas összefüggő erdőtakaró volt, amit a gazdatisztek szerint nem igényelt, feltehetően nem is volt érdemes jelentősebb gondozásra. A zalai erdőket már korábban felmérték, a somogyi és tolnai erdőket viszont még nem. Az alsó- és felsődörgicsői, akali és sági erdők nincsenek elhatárolva egymástól, viszont vágásokra voltak felosztva.²¹

Rétek, kaszálók: A somogyi rétek minősítése középrendű, a zalaiaké szinte semmitérők, a Balaton-partiak pedig elnádásodtak.²²

Bányaművelés: Dörgicsén egy gyenge minőségű kőbányát talált az összeíró bizottság.²³

3. A kegyuraság (*ius patronatus*)

A kegyuraság – egyházi pártfogói hatalom – ama jogokat összegyűjtő fogalom, „illetve kiváltságok összessége, amelyek az egyház engedélyezéséből templomok, kápolnák vagy javadalmak alapítóit, illetve azok jogutódait a kérdéses javadalmak betöltésénél megilletik”. A patronatus fajtái közül a piarista rendé egyházi (*patronatus ecclesiasticus*) és dologi (*ius patronatus reale*) kegyuraság volt. Ezen jogok közül a plébános bemutatási joga minősült (*ius praesentandi*) az egyik legfontosabbnak. Voltak bizonyos tiszteleti jogok, amik megillették a kegyurat, de ami ennél is lényegesebb, hogy a javadalom felett felügyeleti joggal bírt (*cura beneficij*).²⁴

Ami a kötelezettségeit illeti, azok közül a templom és plébániaépület fenntartása és javítása volt az első helyen, valamint a plébánosok és iskolamesterek fizetésének kiegészítése. A plébánosok bevételeit ebben az időben négy kategóriára oszthatjuk:²⁵

²⁰ Szentiványi B.: A piarista kusztodiátus i. m. 46.

²¹ Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 10.

²² Szentiványi B.: A piarista kusztodiátus i. m. 39.

²³ „Itt említhetjük meg a hetényi kőbányát, melyet 1815-ben a Süllett várnak nevezett helyen fedeztek fel. Innen nagy építőkövek bőségben és könnyű munkával kivehetők. Ezeknek nagy az értékük, hisz egész Somogy megyében ilyen kövek nincsenek.” In: Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 20. Amint ez a későbbi régészeti feltárások nyomán kiderült, a kibányászott kövek jelentős része egy óriási római korai erőd (Iovia) maradványai. Vö. Tóth Endre: 4. századi erődök a Dunántúlon: Alsóhetény. In: A numizmatika és a társtudományok IV. Konferencia Esztergomban. Szerk. Torbágyi Melinda. Bp., 2002. 15–30.

²⁴ Bánk József: Kánoni jog I. Bp., 627–628.

²⁵ Ide tartozott még a székesfehérvári Szent Anna-kápolna fenntartása. Gárdonyi Máté: A piarista kegyuraság Somogyban. In: A Piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Bp., 2010. 149–154.

- a) a javadalmi föld (*fundus*),
- b) a stóla és koleda,
- c) a hívek szolgáltatásai (*lecticale*),
- d) a filiákból származó jövedelem.

A szerényebb jövedelemmel rendelkező plébánosok megélhetését a Vallásalap és a kegyúr juttatásai egészítették ki. A kusztodiátussal a rend négy kegyúri plébániát kapott Somogyban: Attalát, Göllét, Mernyét és Taszárt, amiket az uradalomból kellett finanszírozni. Az 1804. évi összeírás szerint a plébános jövedelme Attalán volt a legmagasabb, Göllén pedig a legalacsonyabb; Mernye és Taszár a kettő között helyezkedett el.²⁶

A piarista kegyuraság – ellentétben a földesúri rendszerrel – nem szűnt meg 1848-ban, hanem egészen a 20. századig, 1945-ig fennmaradt.²⁷

4. A kusztodiátus reformkora

4.1. Gazdasági és szervezeti növekedés

Szoros értelemben a piaristák a gazdálkodást 1809-ben vehették saját kézbe, miután lejárt a korábbi bérlővel megkötött szerződés. Az első és legfontosabb feladat volt, hogy újabb használható földterületeket vonjanak művelés alá, ami rendszerint a jobbágyok által használt földek rovására történt. Ezután kerülhetett sor az uradalmi kerületek kialakítására öt központtal: Mernye, Taszár, Gölle, Nagydobsza, Alsódörgicse. A kusztodiátus élén egy tartományfőnök által kinevezett teljhatalmú megbízott, ún. *plenipotenciárius*, majd egy szűkebb jogosítvánnyal rendelkező jószágkormányzó állt. Mellette szolgáltak a kerületvezető tisztek, akik a gazdasági vezetést a majorok élére helyezett segédtisztékkel egyetemben végezték.²⁸

Az uradalmi vezetés feladata a napi szintű működtetésen túl a jövedelemmel való elszámolás a rendi vezetés felé, valamint a birtokállomány fejlesztése volt. A jövedelmek kapcsán kezdetben az adóbehajtás volt a legfontosabb feladat, majd az 1820-as évektől megindul az adóztatás „fejlesztése”: a gazdatisztek egyre több, ún. cenzuális földet mérnek fel, amelyek nem úrbéres, hanem allodiális földek. Ezeket a földbirtokos pénzért, munkáért vagy terményjáradékért egy meghatározott időre a jobbágyainak átengedte.²⁹

A kusztodiátus életében mérföldkőnek számított Ugróczy Ferenc (1785–1836) jószágkormányzói kinevezése, ami 1827-től 1836-ig tartott,

²⁶ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 41–46.

²⁷ *Erdő Péter*: Az élő egyház joga. Bp., 2006. 253–254.

²⁸ *Tóth Tibor*: Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1971. 139.; *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 101.

²⁹ *Tóth Tibor*: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Bp., 1977. 9–10.; *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 17.

és az uradalom egyik sikertörténete. Kilenc évig tartó működése során a határpereket sikerült rendeznie, a vitatott területi és tulajdonjogi kérdések végére pontot tett. Az alkalmatlan és tehetetlen emberektől megszabadult, igyekezett képzett, gyakorlatias gazdatisztekkel körülvenni magát. Közgazdaságtani olvasottságát és műveltségét modern, nagyüzemi elgondolása is tükrözi.³⁰ A 19. század elején bekövetkezett terményárak zuhanásának okát a magyar gazdasági élet korszerűtlenségében látta.³¹ A kusztodiátus gabonatermelését az uradalmi szükségletek ellátására akarta csökkenteni. A szántókat nem a jobbágytelkek kárára kívánta szaporítani, hanem az allodiális földekből, hogy több takarmányt állíthassanak elő. Ehhez viszont elengedhetetlen az állattartás nagyobb arányú bővítése, ami Ugróczy szerint hosszabb távon megtérül majd. Ő lett a motorja a már fentebb említett elkülönítő eljárások lebonyolításának. Az Eszterházyak jószágigazgatójával tárgyalt és terveket készített egy korszerű vetőrendszer kialakítására, amely elmozdulás lenne a nyomásos gazdálkodástól a vetésforgó felé.³²

Ugróczy működése az 1832–1836-os országgyűlés idejére esett, ami a földesúr és jobbágyai közötti birtokrendezés kapcsán döntő fontosságúnak bizonyult 1848-ig. A következő jelentős törvények születtek a tárgyban: 1836. IV. tc. 8. §. *A jobbágytelkek átruházása a birtokrendezést nem sértheti*; V. tc. 1–2, 6–8. §. *Az úrbéres jobbágy, illetve zsellér telekállomány meghatározásáról*; 3. §. *A vissza nem váltható irtásokról*; VI. tc. 1. §. *Az irtás visszaváltásokról*; 3. §. *A legelő elkülönítéséről*; 4. §. *A faizásról*; 5. §. *A nádlásról*; 8. §. *A vadászat, halászat, madarászat tilalmáról*; VII. tc. 2. §. *Az ugarvetés, másodvetés dézsmamentességéről*; X. tc. 6–10. §.³³

Ezeket fogják majd kiegészíteni az 1839–40. évi országgyűlés törvényei: 1840. VII. tc. 3. §. *A házasszellek legelőilletményéről*; 1840. VII. tc. 14. §. *A birtokrendezési eljárás úrbéri peresútjáról*; 1840. VIII. tc. 2. §. *A jobbágyok örökösödéséről*; IX. tc. *A mezsei rendőrségről*.³⁴

³⁰ Ugróczy figyelme nemcsak a gazdasági élet szervezésére, hanem a jobbágygyermek iskoláztatására, az uradalmi épületek fejlesztésére, de még az orvosi ellátás megszervezésére is kiterjedt. Bővebben *Kanyar József*: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában 1770–1868. Bp., 1989. 144–145.; *Tóth Tibor*: Az uradalmi orvosi állás megszervezése a Somogy megyei mernyei uradalomban. In: *Orvostörténeti Közlemények*. Szerk. Antall József. Bp., 1970. 168–170.; *H. Csukás Györgyi*: A mernyei uradalom épületei a 18–19. században. In: *Dél-Dunántúl népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós – L. Imre Mária. Szentendre–Pécs, 1991. 165–171.

³¹ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 83.; Magyarország története. 5/1. Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp., 1980. 246–247.

³² Uo.

³³ Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896. 16–49.

³⁴ Uo. 92–106.

A „piarista Széchenyi” hirtelen halála után a rendi vezetés Dornay István piarista szerzetest (1802–1885) helyezte a kusztodiátus élére, aki – kisebb megszakításokkal – közel ötven esztendőn át volt jószágigazgató. Habár az ő idejére esik az 1848-as földbirtokreform, a rendi krónikások szemében – Ugróczyval összevetve – jelentősége eltörpül.³⁵ Az új igazgató gyarapította a kusztodiátust a dörgicsei zálogos birtokok és az őszödi részirtokok megvásárlásával, de tartott mindenféle reformtól, a mellé helyezett tehetséges, képzetebb szakembereket visszafogta. Ez azonban felszínes megközelítése Dornay működésének. Tóth Tibor vizsgálódásai bebizonyították, hogy az új jószágigazgató ugyan nem volt annyira innovatív, mint elődje, mégis az ő működése során az uradalom gazdasági mutatói növekedési pályára álltak.³⁶

A kusztodiátus gazdasági súlyát a juhtenyésztés és a gabonagazdaság adta, e két terület képezte a profit jelentős részét. Négy évtized alatt a gabonakereskedelemből befolyt jövedelmek csúcspontjait az 1814-es, 1834-es és 1843-as években találjuk. Természetesen mélypontok is voltak: 1814 és 1824 között közel 50%-os volt a zuhanás; 1837 és 1839 között az árbevétel több mint 30%-kal csökkent. A juhtenyésztés sokkal kiszámíthatóbb növekedéssel bírt a reformkorban, kevesebb csúcs- és mélyponttal. 1846-ban viszont egy jelentős növekmény állt elő: 1843-ban a bevétel 48 995 forint volt, 1846-ban már 82 221 forint. A juhtenyésztés ilyen arányú növekedését az is eredményezte, hogy Dornay kiemelten fontos területként kezelte. A század eleji állapotokhoz viszonyítva 1843-ra az állomány 341%-os, az árbevétel 416%-os növekedést mutatott. Ez számszerűsítve annyit tesz, hogy az 1809-es egy darab juhra eső 2,6 forintos árbevétel 1841-re 3,1 forintra növekedett.³⁷

Mire költötték az uradalomból származó bevételeket a reformkorban? Egyrészt a pesti rendi központba juttatták el, másrészt magára az uradalomra költötték beruházások formájában. Ennek tudható be, hogy a kusztodiátus pénztára meglehetősen üresnek mutatkozott, aminek rövid távú orvoslását a mindenáron való eladások értékrontó gyakorlatában látták. Számokban kifejezve: 1809-ben a kiadások a bevételeknek 46%-át, 1843-ban az 50%-át tették ki, vagyis 1809-ben 29 986 Ft-ot, 1843-ban 84 061 Ft-ot tett ki, ami 180%-os növekedést jelent. Összességében elmondhatjuk, a piarista szerzetesek által vezetett uradalom komoly növekedési utat

³⁵ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 83–84.

³⁶ *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom gabonatermés eredményei (1833–1857). *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 156–172.; *Tóth Tibor*: A nagyüzemi szerkezet és szemléletmód kialakulásának kérdései a mernyei uradalomban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 6. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1975. 95–120. *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 22–53.

³⁷ *Tóth Tibor*: A juhtartás szabályozása a mernyei uradalomban. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 13. Szerk. Dankó Imre – Mándoki László. Pécs, 1971. 245–257.; *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 81–84.

járt be 1804-től. Az út elején egy kb. másfél száz holdas majorsággal rendelkező, elmaradott, feudális birtokot láttunk, majd az 1840-es évekre egy jól megalkotott, növekedési pályán álló és fejlődő gazdasági üzemet, ami hozzájárult a rend iskolafenntartási költségeihez – I. Ferenc király szándéka szerint. A rendtartomány stabilizálódni látszólagos anyagi viszonyait egy új kihívás fogja próbára tenni: az 1848. évi alkotmányos társadalmi és gazdasági átalakulás.³⁸

4.2. A jobbágyok helyzete

Az 1804-es kamarai összeírás szerint az uradalom területén 331 telket találunk, amin 540 telkes gazda élt, valamint 64 házas zsellért. 1809-ben született meg az *Instructio Oeconomiales* nevű dokumentum, amelyben a rend a birtokigazgatást és a jobbágyokkal való kapcsolatot szabályozza. E szerint a jobbágyoknak istenfélelemben és az urasághoz való engedelmességben kell élniük. A kihágást elkövetőkkel szemben a főkormányzónak kell fellépnie az urbárium megfelelő szankcióit alkalmazva. Az instrukció azt is előírja, hogy a robotot teljesítőknek teljesítési igazolást kell adni, aminek egyik fele a jobbágyhoz, másik a számadóhoz kerül. Akiknek tartozása van az uradalom felé, ott figyeljenek arra, hogy ne csak újabb robottal törlesszenek, hanem részletfizetéssel vagy természetbeni juttatásokkal. Az 1820-as évekig különösebb probléma a kusztodiátus úrbéres viszonyaiban nem merült fel.³⁹

A reformkorban kezdődött az a gyakorlat, hogy az elszegényedett, leginkább az igaerejét veszített jobbágyoktól az uradalom elvette telküket, és azon tehetősebb jobbágyoknak a tulajdonába juttatta, akik a telekhasználattal járó terhek viselését teljesíteni tudták. Így a telküktől megfosztott jobbágyok többségét feltartóztathatatlanul a zselléresedés fenyegette, ami a községből való eltávolításukhoz, vagy a szomszédos uradalmakba való áttelepülésükhöz vezetett. A terhek növekedése, az életszínvonal csökkenése végső soron nem maradt hatástalan: az elszegényedő jobbágyok az ellenállás legkülönbözőbb fajtáival igyekeztek állapotukon jobbitani. 1822-ben a homoki zsellérek lázadoztak, az attalaiak rendszeres munkamegtagadásokkal igyekeztek felhívni a piaristák figyelmét sanyarú sorsukra. 1831-ben a dörgicsei jobbágyok a Hitelt (1830) olvasták, és nem kisebb személytől, mint magától Széchenyitől várták felszabadulásukat, miközben uradalomszerte gyűjtogattak és károkat okoztak. Az egyik dörgicsei tisztviselő jelentésében kitér a „Széchenyi-hatásra”:⁴⁰

³⁸ *Bojt L.*: A fejevári örkanonokság i. m. 143–149.; *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 84–85.

³⁹ *Tóth T.*: Az ellenőrzés és irányítás i. m. 141–145.; *Bojt L.*: A fejevári örkanonokság i. m. 78–79.

⁴⁰ Noha az egyik tartományfőnöki levél kifejezetten megfogalmazza, hogy az uradalom „a jobbágyoknak igaz atyja és védelmezője legyen és az ellenük elkövetett igazságtalanságot ne hagyja büntetlenül”. In: *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i.

„A Fő Munka ittend a sarjú takaréttás – a Béresek folyvást szántanak – nebezzen meggy minden – a Jobbágy erőtlen – meg kívántszi is, amiolta a Hitel kezükbe forog, nints Cholera mondják – az elzárás csak azért van, hogy Szét-sényi az igazságot személyesen bé nem hozhassa – már Túl a Dunán a földes Urakat, Tiszteket mind le ültette itt a Hitel mérge – mit szült ez a Könyv, amellyet még az érett ész is egekig magasztalt, ez az a könyv, – amellyet meg égetni kellett volna sajtóval – kiadójával együtt. Igen kényyessen kell bánni a’ Jobbágygal. Egy kis Cholera nem ártana.”⁴¹

A jobbágyok rendhárító tevékenységei folytatódtak: 1839-ben Dobszán 84 kocsi fát tulajdonítottak el a jobbágyok az erdőből, illetve rendszeressé vált az „ingyenes” pálinkamérés, a be nem vallott húsárulások.⁴²

5. Az 1848. évi átalakulás

5.1. Szerkezeti változások az uradalom működésében

Az 1848-as pesti káptalan, amely a rendi vezetésben is változást hozott, a kuzstodiátusban is személycserét eszközölt. Dornay István helyett rendtársa, Töttösy Elek (1797–1875) kapott megbízatást az uradalom vezetésére, aki 1846 óta szolgált Dörgicsén. Legfőbb feladatául azt kapta, hogy vizsgálja meg Dörgicse deficités működésének okait. Kétéves tevékenységét sikernek könyvelhette el a rendkormány, ugyanis 1848-ra a dörgicsei kerület újra nyereséges lett. Az ún. forradalmi káptalan Töttösyt kinevezte az uradalom igazgatójává. Ezenkívül más változtatás is történt, ami lényegében az 1847. évi határozatok foganatosítását jelentette: a testület a kuzstodiátus vezetését két rendtag – az igazgató és a számvevő – kezébe tette. Az igazgató lett a gazdatisztek közvetlen főnöke, akinek tevékenységét egy új szerv, a gazdasági kormánytanács ellenőrizte. A gyakorlatban ez annyit tett, hogy minden jelentősebb kiadásban – a tisztek alkalmazásában, a fizetések megszabásában – ez a kormánytanács döntött. Az igazgató további feladata közé tartozott a költségvetés elkészítése, amit beterjesztett a gazdasági kormánytanácsnak, aki megvizsgálja és javaslatot tesz, hogy hogyan lehetne a bevételeket növelni és a kiadásokat csökkenteni. Az igazgató feladatául rendelték azt is, hogy az egyes üzemágakról külön jövedelemkimutatást

m. 331.; *Tóth Tibor*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése a mernyei uradalomban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973. 159–188.

⁴¹ In: *Kanyar József*: A Somogyi Levéltár Berzsényi-dokumentumai. „Múzsáknak Szentelt Kies Tartomány”. Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1983. 130.

⁴² *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítás előtt. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 5. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1974. 163–164.

készítsen.⁴³

5.2. Az áprilisi törvények hatása

1848. április 11-én V. Ferdinánd szentesítette a Magyarország polgári átalakulásáról szóló 31 törvénycikket és berekesztette az utolsó rendi országgyűlést. Az áprilisi törvények legnagyobb volumenű, a lakosság többségét érintő társadalmi intézkedése az úrbéri viszonyok és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások (kilenced, robot, cenzus, tized), a földesúri igazságszolgáltatás, vagyis az úriszék megszüntetése volt. A földtulajdonosok kárpótlását a törvény úgymond a „nemzeti közbecsület védpajzsa alá” helyezte, vagyis állami kárpótlást garantált. A kárpótlás számarányát a földesúr által kiesett jövedelem (évi haszon) hússzorosában határozták meg, melynek biztosítésként állami kötvényeket utaltak ki nekik. Mindemelllett a törvények megszüntették a papi tizedet és az ősiséget is, valamint kimondatott a közteherviselés elve.⁴⁴

A parasztek és volt földesuraik közötti végső elszámolás során azokról a földterületekről is kellett határozni, amelyek a jobbágyok és a földesurak közös használatában voltak, mint pl. az erdők és legelők. Több mint 15 millió hold erdőről és 10 millió hold legelő sorsáról kellett dönten. Az osztokodás során a parasztek birtoka még gyarapodhatott a legelőelkülönözéssel, valamint a kimért erdőkkel. Ezért nem volt mindegy, hogy mennyi legelőt mértek ki a volt jobbágyoknak, s mennyi erdőterületet kaphattak a törvény alapján. Arany középútnak az 1836. évi törvény látszódott, ami elkezdte, de 1848-ra még nem fejezte be a legelőelkülönítéseket, így ezt hagyták érvényben. Az 1848-ig eltelt több mint egy évtized alatt az elkülönözés a településeknek csak 15,6%-ában történt meg, 11,49%-ában ítélet is született, azonban a végrehajtás nem ment végbe. A jobbágytelepüléseknek kb. egynegyede tudta a felszabadítás elfogadásakor, hogy a szabaddá vált szántó- és rétföldjeihez mennyi legelőt kap majd, többségük még csak a kimérés és a törvényes végrehajtás előtt állt. Problémák bőven adódtak: már a jobbágyfelszabadító törvények kihirdetése után népes és „panaszos” küldöttségek érkeztek Pozsonyba, hogy eligazítást kapjanak a felszabadítás kapcsán felmerült nehézségekre.⁴⁵

5.3. A forradalom hatása a kuszodiátus területén

Noha a jobbágykérdés volt a polgári átalakulás egyik sarokpontja, ennek megvalósulása helyi szinten nem kis feladat elé állította a rendet. Maga a

⁴³ PMKL, APHV, Historia Provinciae ab Anno 1841–1866. Tomus III., 21–32.; Emlékkönyv a Magyar Piarista Rendtartomány háromszáz éves jubileumára. Szerk. Balanyi György – Lantos Zoltán. Bp. 1943. 180–190. *Szentiványi B.*: A piarista kuszodiátus. i. m. 85.; *Tóth T.*: Az ellenőrzés és irányítás. i. m. 153–154.

⁴⁴ *Orosz István*: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. Debrecen, 2010. 70–72.

⁴⁵ Uo. 95–96.

teljes 1848 tavaszától elinduló eseménysor értelmezése sem volt probléma-mentes a kortárs szerzetesek számára: a pesti központból a rendi vezetés – szinte Kossuth Lajos szavaival egyező módon⁴⁶ – a március 15-i eseményeket egyszerű utcai zavargásnak írta le Dornay István jószágkormányzónak. Annak érdekében, hogy többet megtudjon a változások mikéntjéről, a kormányzó Kaposvárra, a megyeszékhelyre irányította Kacskovics Mihály uradalmi ügyvédet, aki március 17-én kelt levelében így fogalmazott: „Az úrbéri viszonybéli kibontakozási paragrafusban említett kármentesítésre nézve, sok szó fordult elő. Végére kimondotta a többség, hogy nem kell itten érteni a tökéletes kármentesítést, – hanem a jeleni valóságos haszonnak – ti. a robotnak, és kilencednek, amely cudar módon mi azt a jobbágytól kapjuk – aszerinti kiváltását. Emlékeztettem én a Tekintetes Karokat és Rendeket., hogy e féle jobbágyi örök megváltás magyar hazánkban nem valami új eszme; hiszen 1767-ben az úrbér behozatala alkalmával világosan meg volt állapítva, hogy amely jobbágy magát a robottól, és a kilencedtől megváltani örökre is kívánja, szabad választásában vagyon hagyva; ti. mindegyik robot napszámot 10 xr-al, a kilencedet pedig 4 forinttal, vagy 24 gyalogrobottal megváltani.”⁴⁷ Kacskovics álláspontja egyszerűsítve egyfajta Mária Terézia-féle önkéntes örökváltság volt, ami meglehetősen anakronisztikusnak mutatkozott 1848-ban. Dornay viszont egyetértett az ügyvéddel, és támogatásáról biztosította. Óvatosságból azonban felkérte Zbella Ignác uradalmi mérnököt, hogy községenként a majorságokat és a vitás területeket kezdje el felmérni. A jószágkormányzó azon szerzetesek közé tartozott, akik nem vettek részt a forradalom és szabadságharc forgatagában, sőt még az uradalmi tisztikart is sikerült neki tartózkodásra bírni. Az uradalom mérnökét, akit „akarata ellen, csak nem erőltetve választott kapitánynak, épp úgy mentesítette a nemzetőri szolgálattól, mint ahogy saját magát is töröltette az önkéntesek listájáról”.⁴⁸

Az újonnan megválasztott rendi vezetés azonban másképpen állt a rendkívüli helyzethez: júliusban egy háromtagú bizottság utazott le Pestről a kuztodiátusra, a célból, hogy a rend „az úrbéri változások által történt károsítását tudni akarja, hogy kellőleg intézkedhesek és jövőjéről gondoskodhassak”.⁴⁹ A vizsgálóbizottság működésének egyik kiindulási pontja Zbella földmérő elkészült munkája volt, ami alapján létrejött a végleges jelentés az újabb, szeptemberi káptalannak. Ezen a testületi ülésen lecserélődött a korábbi rendi vezetés, aminek következtében a konzervatív Dornayt is menesztették. Ekkor került a kormányzói székbe a már említett Töttösy Elek.⁵⁰

⁴⁶ „Egy kis pesti lármanál egyéb nem történt” – Írta feleségének Kossuth 1849. március 15-én. In: *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 2002. 446.

⁴⁷ Idézi *Tóth T.*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése i. m. 165–166.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ *Tóth T.*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése i. m. 166–167.

Az új uradalmi vezetés egyelőre a kivárás és halogatás taktikáját választotta, miközben a volt jobbágyok hozzáláttak a maguk módján a vitás kérdések egyoldalú rendezéséhez és egyfajta „tulajdonbővítéshez” is: Attalában nem akarták teljesíteni a szőlődézsma-kötelezettségüket; a homokiak – a hivatalos jelentések szerint – „azon elvből, hogy a homoki határ többé nem az előbbi birtokosé, hanem az övék”,⁵¹ az uraságnak a legelőn lévő birkáit behajtották a tisztalak udvarába; a taszáriaknak egyik folyamodványa arról tanúskodik, hogy határukból az uradalom teljes kiltitását kérték; Fonó község parasztjai a közös legelőből kialakított urasági díóskertet felsámolták, a határukbán legelő, piarista tulajdonú állatokat elkergették; akalaiak és dörgicsiek egy része egyenesen az országgyűléshez fordult földterületük védelmében: „Felséges Fejedelmünk és édes Magyar Hazánk védelmére mi is fegyvert fogni készek vagyunk, (...) az élő földeket és réteket részünkre visszaítéltetni méltán kívánhatjuk”.⁵²

A viszony tehát korántsem volt békés, ami a tanítórendet az időleges engedmények megadására vezette: az egyik jobbágyot néhány éve halálra verő Illés Antal ispánt furkósbottal kergették el Attalából; a dobszaiaknak kiküldött dorgáló levél, mely a kibontakozó szabadságharc érdekében javasolt békés megegyezést, süket fülekre talált, hiszen az irtásfoglalók éppen a szabadságra és a polgári tulajdonra hivatkozva cselekedtek. Így kerülhetett sor olyan eseményekre, mint az attalai, ahol „látván az illető uradalmi gazdatisztet a múlt 1849. évi tavaszkor a Magyar honban a forradalom terén kifejlődött körülményeket, célszerűbbnek tartotta az uraságnak a homoki határban fekvő kaposberki réjtét”⁵³ fele részben a falunak átengedni. Göllében az uradalom az őszi és tavaszi gabona kilenced részét csak úgy tudta a parasztokkal betakaríttatni – immáron robot nélkül –, hogy odaigértte a mintegy 100 holdas kulai dúlló „elajándékozását”. A fonói „legelőfoglalókkal” a piaristák kénytelenek voltak megállapodni egy status quóban, miszerint a volt jobbágyok részére 308 hold erdőt, 95 hold legelőt és 33 hold kenderföldet átengedtek.⁵⁴

Összefoglalás

A 19. század elején súlyos anyagi nehézségekkel küszködő piarista rend I. Ferenc adományából megkapta az egyik legnagyobb múltú magyarországi nagybirtokot, a Szent István király által létrehozott székesfehérvári őrkánonokság ingatlanvagyonának (kuszodiátus) mintegy 50 000 holdnyi földterületét. A szerzetesek által irányított uradalom állandó jövedelmet biztosított a rendtartománynak, amit az iskolák fenntartására fordíthattak. A feudális gazdálkodásba lassan beletanuló szerzeteseknek azonban több kihívással kellett szembenézniük 1848-ig: a reformkori országgyűlések a

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 167.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

régi gazdasági rend kereteit feszegették, megpróbálták újraszabályozni a földesúr és jobbágy kapcsolatát. Mindeközben a reformellenzék körében egy komplex társadalmi, gazdasági, politikai program bontakozott ki, ami egy polgári Magyarország megteremtését szorgalmazta. A piaristák ugyan követték a változásokat, mégis váratlanul érte őket az áprilisi törvények által teremtett új helyzet, ami – a rend szempontjából – bizonytalanságot, sőt az uradalom szempontjából több megoldhatatlannak látszó problémát vetett fel.

REFORMÁCIÓ ITÁLIÁBAN A 16. SZÁZADBAN¹

REFORMATION IN ITALY IN THE 16TH CENTURY

Hajnóczi Kristóf

Károli Gáspár Református Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk egy rövid összefoglalása a protestáns reformáció eszméi itáliai megjelenésének, elterjedésének, visszahúzódásának majd eltűnésének a 16. században. Áttekinti a kapcsolódó itáliai szellemi áramlatokat, megmutatja az érintett területeket, végighalad a vonatkozó olasz szakirodalom által követett korszakoláson, ismertet számadatokat, bemutatja a legjelentősebb érintett csoportokat és közösségeket, valamint röviden ismerteti a bibliafordításokat és a két legjelentősebb művet, melyek az itáliai protestáns reformációhoz köthetők.

ABSTRACT

The article is a brief summary of the emergence, spread, decline and disappearance of the ideas of Protestant Reformation in Italy in the 16th century. It reviews the related intellectual currents in Italy, points out the areas affected, traverses the period traced in the relevant Italian literature, presents figures, describes the most important groups and communities involved, and briefly describes the Bible translations, as well as the two most important works associated with the Protestant Reformation in Italy.

Kulcsszavak: Itália, reformáció, 16. század, spirituálisok

Keywords: Italy, Reformation, 16th century, spiritual franciscans

"Io non so a chi dispiaccia più che a me la ambizione, la avarizia e la mollizie de' preti: sì perché ognuno di questi vizi in sé è odioso, sì perché ciascuno e tutti insieme si convengono poco a chi fa professione di vita dependente da Dio, e ancora perché sono vizi sì contrari che non possono stare insieme se non in uno subietto molto strano. Nondimeno el grado che ho avuto con più pontefici, m'ha necessitato a amare per el particolare mio la grandezza loro; e se non fussi questo rispetto, arei amato Martino Luther quanto me medesimo: non per liberarmi dalle legge indotte dalla religione cristiana nel modo che è interpretata e intesa communemente, ma per vedere

¹ Ahhoz, hogy egy feszes összefoglalót tudjak adni, az alábbi cikk felépítését – és bizonyos tartalmi elemeit – vettem át: https://www.treccani.it/enciclopedia/l-italia-della-riforma-l-italia-senza-riforma_%28Cristiani-d%27Italia%29/ (a linkek utolsó meglejtés: 2023.05.08.)

ridurre questa caterva di scelerati a' termini debiti, cioè a restare o senza vizi o senza autorità.

Nem tudom, kit bánt nálam jobban a papok hatalomvágya, kapzsisága és puhánysága: egyrészt azért, mert e bűnös hajlamok önmagukban is gyűlöletesek, másrészt azért, mert ezek egyike sem illik, nemhogy mind együtt, olyan valakihez, akinek Istentől függ élete hivatása; továbbá azért, mert ezek egymással annyira ellentétes bűnök, hogy csak nagyon nehezen férnek meg együtt, hacsak nem igen furcsa egyéneknél. Mindazonáltal több pápánál elfoglalt hivatali rangom megkívánta, hogy a magam érdekében szeressem nagyságukat; és ha ez a tisztelet nem lett volna meg, akkor szerettem volna Luther Mártont, mint saját magamat: nem azért, hogy megszabaduljak a keresztény vallás révén előírt törvényektől úgy, ahogyan azt általában értik és értelmezik, hanem azért, hogy lássam ezt a rakás gazembert az őket megillető helyre kerülni, vagyis hogy vagy a bűneik, vagy a hatalmuk nélkül maradnak." (Gucciardini, Ricordi <1512-1530; 28>)

BEVEZETÉS

Ha egy, a 16. századi protestáns reformációról szóló történeti összefoglaló kézikönyvet kézbeveszünk, a reformáció tanításainak *italiai* megjelenéséről, elterjedéséről, hatásairól, illetve visszaszorulásáról alig találunk pár mondatot.² De hasonló a helyzet akkor is, ha a modern korral foglalkozó összefoglaló kézikönyveket nézzük.³ Nincs ez másként akkor sem, ha a reformátorok életrajzait vesszük kézbe.⁴

Továbbmegyek: egy bő évszázad után lényegében Olaszországon belül is nyugvópontra jutott a vita arról, hogy volt-e, illetve *kell*t volna-e lennie

² Talán a legismertebb ilyen kézikönyv Owen Chadwick: *A reformáció* c. összefoglalója (Budapest, Osiris, 1997), ebben a több mint 440 oldalas szövegben nincs is külön szó Itáliáról ebben az összefüggésben. [a továbbiakban: Chadwick] Joseph Lorz és Erwin Iserloh *Kleine Reformations-geschichte* című könyvének (Freiburg, Herder, 1969.) közel 400 oldalából 4 szól erről a kis drámáról, illetve néhány szereplő (pl. Mainardi, Ochino, Valdès, Vergerio, Vermigli) nevesítve van.

³ Alberto Tenenti: *L'età moderna* (Bologna, Il Mulino, 1980.) című könyvének 630 oldalából egy 25 oldalas fejezet szól a reformációról általában, ebben sincs szó Itáliáról ilyen megközelítésben – annál több az Itáliáért folytatott háborúkról és az ellenreformációról.

⁴ Például az általam ismert Kálvin-életrajzokban nincs megemlítve, hogy a reformátor, mielőtt végleg visszatért Genfbe, 1536 tavaszán hetekig Ercole II d'Este feleségének, XII. Lajos francia király lányának, Valois Renátának volt a vendége Ferrarában, ahol a hercegné körül egy éveken át működő evangéliumi csoport alakult. De ugyanígy alig találunk utalást Melanchthon vagy Bullinger itáliai evangéliumi hátterű személyekkel folytatott levelezésére.

Itáliában protestánk reformációnak a 16. században.⁵ Nincs itt hely ennek a történetnek az ismertetésére, csupán néhány pontot szeretnék említeni. A 19. század végén az újonnan létrejött Olaszországot evangelizáló protestáns, valdens, evangélikus, baptista belmisszió mintegy megerősítéseként összegezte a velencei majd firenzei valdens lelkész, Emilio Comba *A mi protestánsaink* című összefoglalóját,⁶ amelyben levéltári kutatásaira alapozva protestánként azonosított számos 16. századi itáliai személyt. Ezt követte az 1930-as években Delio Cantimori szintén alapvető áttekintése.⁷ Majd néhány szerző megírta egy-egy terület történetét, például Giovanni Jalla Piemontét⁸ vagy Federico Chabod Lombardiáét.⁹ Jelenleg Salvatore Caponetto *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*¹⁰ című kötete a legjobb, legalaposabb, legátfogóbb olasz nyelvű kézikönyv ebben a témában. Ennek Bevezetőjében írja Caponetto, hogy leginkább az ő nemzedéke az, amelyik a 16. század gondolkodás- és vallástörténetének szentelte kutatásait, például Carlo Ginzburg a nikodemizmusnak¹¹, Paolo Simoncelli az evangelizmusnak¹², Silvana Seidel Menchi az itáliai erazmiánusoknak¹³. Ők leginkább talán Cantimori, Chabod, illetve a többek között Juan

⁵ A talán legjobb írás a témában Giorgio Tourn: *Italiani e protestantesimo. Un incontro impossibile?* című kötete (Torino, Claudiana, 1997.). A könyvről egy rövid ismertető itt: Verbum – Analecta Neolatina 1, no. 2 (October 1, 1999.) Recensiones, 280–283.; PPKE BTK.

⁶ Emilio Comba: *I nostri protestanti 1-2* (Claudiana, Torino, 1895 (2010.))

⁷ Delio Cantimori: *Eretici italiani del Cinquecento* (Firenze, Sansoni, 1939.)

⁸ Giovanni Jalla: *Storia della Riforma in Piemonte fino alla morte di Emanuele Filiberto* (Firenze, Claudiana, 1914.)

⁹ Federico Chabod: Per la storia religiosa dello Stato di Milano durante il dominio di Carlo V [1938] in: *Lo Stato e la vita religiosa a Milano nell'epoca di Carlo V* (Torino, Einaudi, 1971.)

¹⁰ Salvatore Caponetto: *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento* (Torino, Claudiana, 1997²) [a továbbiakban Caponetto]

¹¹ Többek között Carlo Ginzburg: *I costumi di don Pietro Manelfi* (Firenze-Chicago, Sansoni-The Newberry Library, 1970.); uő.: *Due note sul profetismo cinquecentesco* (Rivista di studi italiani [RSI], LXXVIII, 1966. 184-227. old.)

¹² Többek között Paolo Simoncelli: *Inquisizione romana e Riforma in Italia* [RSI, CXX, 1988]; uő.: *Evangelismo italiano nel Cinquecento. Questione religiosa e nicodemismo politico* (Roma, Istituto Storico dell'Età moderna e contemporanea, 1979); vagy uő.: *Il caso di Reginald Pole* (Roma, ed. Storia e letteratura, 1977.)

¹³ Többek között Silvana Seidel Menchi: *Le traduzioni di Lutero nella prima metà del Cinquecento* (Rinascimento, XVII, 1977.); uő.: *Erasmus in Italia 1520-1580* (Torino, Bollati Boringhieri, 1987.); illetve uő.: *Protestantesimo a Venezia* in: *La Chiesa di Venezia fra Riforma protestante e Riforma cattolica* (szerk. G. Gullino, Venezia, Studium Cattolico Veneziano, 1990, 131-181.)

Valdès műveivel¹⁴ és a *Beneficio di Christóval* foglalkozó¹⁵ Benedetto Croce tanítványainak tekintik magukat.

Az ő kutatásaik és az azok mentén kibontakozott viták végeredményben arra jutottak, hogy

(1) a reformátorok gondolatai nem igazán érintették meg a 16. századi Itáliát,

(2) ami kialakult, azt – némiképp a magvető jézusi példázatában szereplő, a magokat felkapkodó madarakhoz hasonlóan – az inkvizíció hatékonyan elpusztította,

(3) mégis, az itáliai protestáns reformáció fontos, érdekes, érdemes tovább kutatni, egyfelől sajátos szellemi irodalmi értéke, másfelől

(4) az angolszász felvilágosodásra gyakorolt hatása miatt.

Az alábbiakban nem foglalkozom a valdensek áttéréseivel, mert bár ez egy fontos fejezete az itáliai protestáns reformációnak, sőt, a piemonti valdensek bekapcsolódása a század középső harmadában a genfi kálvinizmus világába – és így a megmaradásuk tulajdonképpen az egyetlen tartós hatása a reformáció itáliai megjelenésének –, de az ő történetük tárgyalása kimerítené a jelenlegi kereteimet.

TERMINOLÓGIA

Mint részben láthattuk, az utóbbi bő száz év általam ismert olasz nyelvű egyháztörténeti szakirodalma lényegében egyenértékű kifejezéseként használja az itt vizsgált jelenségegyüttes leírására az eretnokség, heterodoxia, protestantizmus, reformáció (vallási), egyet nem értés, mozgalom stb. kifejezéseket. Tapasztalatom szerint a kép némileg árnyalható, mert a kutatók fogalom-használatuk többször feltételez bizonyos vallási-kulturális háttérrel. Például a 19. század végén Emilio Comba (1839-1904) vagy száz évvel később Salvatore Caponetto (1915-2007) nem véletlenül beszélnek következetesen protestáns reformációról, míg mások szintén nem ok nélkül használták korábban ugyanilyen tudatossággal az eretnek, eretnokség kifejezéseket. Én elsősorban arra törekszem, hogy ne használjak a magyar fül és a magyar olvasó számára szokatlan szavakat (pl. kerülöm a 'dissenso religioso' terminust, amit az imént vallási *egyetnemértés*-ként hoztam). Ahol az eredeti inkvizíciós anyagokra hivatkozom, ott az onnan átvett kifejezéseket használom (eretnek, eretnokség, lutheránus), idézőjelben.

A terminológiához szorosan kapcsolódik a 16. századi itáliai protestáns reformációval kapcsolatos egyik fő kérdés megoldatlansága is; ugyanis a történészek egy része az általunk vizsgált jelenségegyüttest nem tekinti sem a korabeli katolicizmus, sem a protestantizmus részének, így még a katolikus reform jelenségétől is külön tárgyalják. Itt megint némileg tetten érhető egyfajta jó értelemben vett elfogultság: az előbb említett példánál maradva, Comba és Caponetto szerint, fogalmazzunk így, „érthető

¹⁴ Giovanni de Valdès: *Alfabeta cristiano* gond. Benedetto Croce, Bari, Laterza, 1938.

¹⁵ Benedetto Croce: *Il Beneficio di Cristo* in: *La Critica*, XXXVIII, 1940, 115-125.

módon” határozottabb és bátrabb az egész történetet a 16. századi európai protestáns reformáció itáliai fejezetének tekinteni, – míg mások a jelenségegyüttes sajátos itáliai elemeit kihangsúlyozva mindezt valami teljesen másnak, valamiféle harmadik útnak tekintik, korábban inkább „evangéliumi”, később többnyire „spirituális” *mozgalom*ként hivatkozva rá.

FÖLDRAJZ

A reformátori gondolatok itáliai elterjedését meglehetősen egyenlőtlen földrajzi eloszlás jellemzi.

A heterodoxia Észak-Itáliában dokumentáltan jelen volt. Északnyugaton is – például a Milánói Hercegség és a Genovai Köztársaság egyes központjaiban is tudunk csoportokról – de leginkább mégis Északkelet-Itáliában terjedt el.

A leggazdagabb és legrendszeresebb dokumentáció a Velencei Köztársaság területeire vonatkozik. Ezen kívül a Mantovai Hercegség, Modena és Ferrara területe megemlíthető.

Toscanában a Luccai és a Sienai Köztársaságban találunk heterodox csoportokat. Az Egyházi Állam területén Róma mellett Bologna és Faenza említhető.

A Nápolyi Királyságban csak a főváros és a Terra di Lavoro (Capua és Caserta), valamint különös módon Szicília vesz részt a protestáns ihletésű tevékenységben. Puglia, Lucania Calabria (az ottani valdens közösségek kivételével), vagyis Közép-Itália nagy része és Dél-Itália szinte teljesen áthatolhatatlan maradt a reformáció eszméi számára.

Politikai földrajzi szempontból a cateau-cambrésis-i béke (1559) lezárta az Itáliáért és a sajnos többnyire Itália területén közel 70 éven át zajló háborúkat, és stabilizálta Spanyolország közvetlen vagy közvetett uralmát. Ez szorosan összefügg az inkvizíció hatékonyabbá válásával és a maradék heterodox csoportok eltűnésével legkésőbb a század utolsó évtizedére.

1490-től kezdve ugyanis Itália előbb a francia, majd a (német) birodalmi, azután a – végül felülkerekedő – spanyol hegemoniáért folytatott harcok színterévé vált, és mivel Itáliában az öt, nagyjából azonos erejű középhatalomból (Milánó, Velence, Firenze, Róma, Nápoly) egyik sem tudott a többi fölét nőni, nemhogy nem alakult ki valamiféle nemzeti-nemzetállami egységnek a csírája sem, hanem ezek az államok még csak komolyabb szövetségre sem léptek egymással az „idegenek” ellen. Éppen ellenkezőleg, az „Itáliai háborúk” (ahogy a kortárs Machiavelli hívta őket) azt mutatták meg, hogy az egyik vagy a másik nagyobb erő mellett vagy ellenében szinte évente változó szövetségi rendszerek kaleidoszkópja tudott csak kialakulni. Meghirdették ugyan a „fuori i barbari” – „ki a barbárokkal” jel-szavát, amikor úgy látták, hogy az egyik hatalom (mondjuk éppen a francia) túlságosan nagyra nő, és egy hadjárat erejéig össze is fogtak ellene,¹⁶ de

¹⁶ A Cambrai-i Liga majdnem térdre kényszerítette Velencét (1509: agnadellói csata, Padova ostroma). II. Gyula pápa a szövetségnek köszönhetően visszafoglalta a

utána minden visszatért az évszázados városállamok közötti béka-egér harc mocsarába, egy adott államon belül pedig tovább folytatódott a spanyol párti és a francia párti érdekcsoportok küzdelme.¹⁷

Azt hiszem, nem kell különösebben bemutatnom a kor gondolkodóinak az ezekkel az eseményekkel kapcsolatos eszmefuttatásait, elég csak Niccolò Machiavelli (1469-1527) nevét, illetve A *fejedelem* című művét említenem (1513-1532). Az ebben a szövegben megfogalmazott, mondjuk így, modern *credo* szerint nincs kapcsolat az etika és a politika között: a vezető célja, hogy békésnek, becsületesnek, erkölcsösnek, jóságosnak, könyörületosnak, vallásosnak *tűnjön*, saját politikai túlélése azonban nem engedi meg az erényes viselkedést.

Ebben a politikai közegben a reformáció tanítása nem talált olyan pártfogóra, mint amilyen német területen például (az egyébként Szentföldre zárandókló, szenvedélyes ereklyegyűjtő és élete végéig meggyőződéses katolikus) III. (Bölcs) Frigyes (1463-1525) szász választófejedelem volt, aki politikai megfontolásból állt Luther Márton (1483-1546) mellé – hogy azután a hét birodalmi választóból még kettő (a brandenburgi és a rajna-pfalzi) és fél (a kölni érsek, aki egy ideig választott tisztviselő volt, egyszer lutheránus, egyszer katolikus) kövesse a példáját. Itáliában az ebből a szempontból talán egyedül említésre méltó Velencei Köztársaság politikája egy nagyon rövid időszakot – az említett, illetve további német vezetők császárelenes Schmalkaldeni Ligájának 1546-'47-es háborúját – leszámítva¹⁸ lényegében kimerült abban, hogy privilégiumok (külföldi

korábban Velence által megszállt romagnai területeit (1510). VIII. Károly francia király 1494 után ismét túlságosan megerősödött Itáliában: a franciák ekkorra elfoglalták Milánót, befolyásolták Genova és Firenze politikáját és túl közel kerültek az egyházi államhoz. A pápa az itáliai hatalmi egyensúly helyreállítása érdekében kiadta a fenti jelszót, a „libertas Italiae”-ra hivatkozva békejobbot nyújtott Velencének (1510), franciaellenes szövetséget szervezett (1510), majd személyesen a pápai seregek élére állva ostrommal elfoglalta a franciákkal ekkor szövetséges Ferrarához tartozó Mirandola erődjét (1510). A francia király pedig megpróbált egy egyetemes zsinatot összehívni Pisába, hogy lemondassa az államférfi és hadvezér II. Gyulát a pápai trónról, illetve legyőzte az olasz-spanyol seregeket Ravennánál (1512).

¹⁷ Érdekeség, hogy Róma 1527-es, német zsoldosok általi kifosztásakor a pápapi állam franciapárti egyházi és világi vezetői (köztük maga a pápa) nem álltak át a spanyol párti oldalra, hanem inkább elmenekültek, ugyanakkor levonták a megfelelő következtetéseket, és a továbbiakban inkább I. Ferenc és V. Károly kibékítésére törekedtek, mintsem a birodalom, pontosabban a spanyolok itáliai pozíciójának gyengítésére vagy különösen ellensúlyozására. 1530-ban Bolognában pedig Károly fejére került a monzai vaskorona, majd a pápa császárrá koronázta.

¹⁸ A Velencei Köztársaság vezetése a szövetségesegekben kétélű fegyvert látott. A mühlbergi csatáig és a szövetség azt követő széteséséig egyfelől örömmel látták a Birodalom végzetes belső megosztottságát, sőt, lépéseket tettek annak fenntartá-

kereskedőcéhek, például a velencei Fondaco dei Tedeschi szabad vallásyagkorlása), kinevezések (nuncius, püspökök, káptalanok, egyházi bíróságok, rendi előljárók) és bizonyos eljárások (többek között inkvizíciós perek) területén próbálnak, több-kevesebb sikerrel, Rómától függetlenül.¹⁹

SZÁMOK

Ott, ahol számszerűsíteni lehet a protestáns csoportokat (tehát leginkább a Velencei Köztársaság területének nagyobb és kisebb központjaiban: elsősorban magában Velence városában, valamint Udinében, az Aquileiai patriarchátus területén és Isztria nyugati, olaszajkú részén; illetve más államok területén: Modena, Bologna, Lucca stb. városaiban), a reformáció követőinek száma alacsony volt; és bár az össznépeséget illetően csak becsléseink lehetnek, arányuk nem haladhatta meg – a kutatás 2000-es évek eleji állása szerint – a teljes lakosság 3%-át.²⁰

Azokban a központokban, amelyekről a dokumentáció töredékes (Caserta, Cremona, Faenza, Feltre, Ferrara, Genova, Mantova, Nápoly,

sáért. Ugyanakkor attól tartottak, hogy a schmalkaldeniek egyesült seregei megindulnak dél felé, átkelnek az Alpokon, és nem csak a Trentóból előlük Bolognába menekített zsinatot kergetik szét, hanem Velencét is nyomás alá helyezik. A Bölcsök Tanácsában ekkor felvetődött az is, hogy a szász modellhez hasonlóan állami szinten áttérnek a reformációra, sőt, erről többek között Melanchthon is győzködte informális úton a Köztársaság egyes vezetőit. Végül a mühlbergi huszárroham és V. Károly császár győzelme a szövetség felett visszaállította a császár hatalmát és egyben feleslegessé tette az ilyen irányú tervezést, sőt, Velence megragadta az alkalmat, hogy a római inkvizíciótól függetlenül felszámolja a területén működő nem katolikus csoportokat. (Caponetto, 67-68, 131-134; Anne Jacobson Schutte *Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498-1549*, Il Velcro Editrice, Roma, 1988, 359-360.)

¹⁹ Az Ercole II. d'Este (1508-1559) ferrarai, modenai és reggioi birodalmi herceg által irányított Ferrara annyiban jelent kivételt, hogy a herceg hosszú évekig nem csupán tűrte, hanem a különböző, a pápa, illetve más hatalmak irányából érkező nyomás ellenében meg is védte az udvarában működő, a felesége, XII. Lajos francia király lánya és I. Ferenc francia király sógora, Valois Renáta (1510-1574) által nagyjából 1530 és 1560 között patronált protestáns közösséget, ahol Kálvin is több hónapot töltött 1536 tavaszán. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az Este család által irányított három állam általánosságban bármilyen mértékben a többi itáliai államtól eltérő politikát folytatott volna a protestantizmussal kapcsolatban. A herceg gyakorlatilag csak a felesége személyes biztonságát tudta mindvégig szavatolni; többek között ezért is kellett a herceg halála után az özvegynek szinte azonnal elhagynia Ferrarát (hogy azután szülőházájában végignézhesse tágabb közössége, a hugenoták megsemmisülését a francia vallásháborúban). (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-ii-d-este_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-ii-d-este_(Dizionario-Biografico)))

²⁰ A számadatok és becslések forrása: Andrea Del Col: *L'Inquisizione in Italia dal XII al XXI secolo* (Milano, Mondadori, 2006., elsősorban 490-497.)

Rovigo, Siena, Treviso, Vicenza, Verona, illetve további, kisebb központok), az ismert protestáns csoportok igen változatos – és az 1520 és 1580 közötti hatvan év különböző szakaszaiban gyorsan változó – konzisztenciával rendelkeztek: 20, 30, 40, 80, 100 fő, vagy esetenként akár ennél is nagyobb létszámú, kisebb-nagyobb rendszerességű összejövetelekről tudunk.

Ezek a számítások, illetve becslések a legtöbb esetben a helyi egyházmegyei levéltárakban őrzött inkvizíciós peranyagok *leltár*ai alapján készültek. Megjegyzem, a mai Olaszország területén 255 egyházmegye van, ami eleve egy hatalmas szám. Ezek a levéltárak, különös tekintettel a 16. századi anyagaikra, nem mindig kutathatók, de amelyek igen, az is őrizhet inkvizíciós iratcsomókat.

Amikor tehát számszerűsíteni próbálták a 16. századi protestáns reformáció itáliai elterjedését, leginkább az inkvizíciós peranyagok leltári adatai alapján próbálták megbecsülni az egyes városokban élt „eretnekek” számát, nem pedig az egyes ügyiratok alapján. Márpedig egy-egy peranyag iratcsomójának kibontása és tartalmi elemzése jelentősen eltérő számszerűsíthető adattal szolgálhat.

A peranyagok leltára alapján tehát Andrea Del Col szerint egész Itáliában 1530 és 1580 között

- mintegy 650-re tehető a „lutheránus” eretnekség miatt végrehajtott halálos ítéletek száma,

- nagyságrendileg 15.000 a reformáció tanításait elfogadó hívő és

- mintegy 40.000 ezekkel a tanításokkal legalább részben rokonszenvező került vádlottként az inkvizíció bíróságai elé.

Például a Luccában vád alá helyezett összesen mintegy 400 „eretnek” vagy a Velencében bíróság elé állított 774 „evangélikus” a korabeli lakosság 0,5%-át alkották.

Ha ezeket a számokat vesszük alapul, nemigen beszélhetünk itáliai reformációról.

Ezek a számok szoros összefüggésben vannak további számsorokkal: az olasz vagy latin nyelvű protestáns ihletésű írások viszonylag szűkös választékával, illetve ezek alacsony példányszámaival.

Ugyanakkor az inkvizíciós perek jegyzőkönyvei, de még inkább az ebben a fél évszázadban olasz nyelven megjelent írások valami egészen sajátos, itáliai ízű, reformátorok ihlette gondolkodásról árulkodnak.

Ez utóbbi értelemben mégis van értelme itáliai reformációról beszélni.

Az említett peranyagok kutatásának köszönhetően számunkra ismerős itáliai heterodox közösségekben a legtisztább vallási ihlettel találkozhatunk. A művelt, tájékozott és felkészült fogalmazóknak köszönhetően (akár nyelvjárási sajátosságokat is jól visszaadó) szó szerinti pontossággal rögzített iratok valóságghűen visszaadják a tárgyalások drámai feszültségét, láthatóvá és szinte átélhetővé teszik az egyéni sorstragédiákat, és élénk adják a fájdalomtól és a haláltól való félelmen felülkerekedő, az isteni kegyelem-

ből történő hit általi megigazolásról szóló megrendítő erejű bizonyágtételeket. Ezeket a kis csoportokat a legtermészetesebb lelki-szellemi éhség mozgatta. Ugyanaz az útkeresés hajtotta őket, ami Luther kiindulópontja is volt a Római levél olvasása során – vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan üdvözülhet az ember. Érdeklődésük, majd elköteleződésük legalább a reformáció egyes tanításai, elsősorban az *ot sola* mellett baráti és kereskedelmi kapcsolatok megszűnését, társadalmi kiközösítést, gazdasági hanyatlást, anyagi veszteségeket, menekülést vagy száműzetést, bebörtönzést és sok esetben halált is jelentettek számukra. A hangsúly a közösségi dimenzió helyett az egyénire, a késő reneszánsz, manierista evlági és emberközpontú szemlélet helyett a túlvilágira és az Isten-közpon-túra helyeződtött – vissza.

Az itáliai protestantizmus tehát, mondjuk így, inkább *minőségi*, mintsem *mennyiségi* kérdés. Az itáliai inkvizíciós peranyagok, bár mennyiségi-leg is releváns dokumentumok, mégis, számunkra fontosabbak tartalmukat illetően: maguk a hitbéli meggyőződésből fakadó hitvallások, bizonyágtételek érdekesek és értékesek.

Az inkvizíció ítélőszékei előtt megjelenő itáliai „heterodoxok” lényegében az egész társadalom metszetét adják; a teljesség igénye nélkül cipészek, kovácsok, szobafestők, takácsok, utcai árusok, gyógyszerészek, tanárok, papok, egyházi elöljárók, barátok, úrinők, mesteremberek feleségei, ékszerészek, nyomdászok, könyvkereskedők, festők, szobrászok és költők vallomásait olvashatjuk a peranyagokban. Ezek egyszerre erőteljes és szép szövegek vallásos eseményekről és élményekről (egy zarándoklat, egy fogadalom, egy szentkép előtt gyújtott gyertya), magánéletek jeleneteiről, beszélgetésekről, olvasmányokról; felidéznek a hétköznapi élet szinte minden területén: a templomban, az utcán, a piacon, a szomszédban vagy akár otthon családtagokkal vagy vendégekkel folytatott vitákat bűnvalásról, feloldozásról, tisztítóüzeről, étkezési tilalmakról, közbenjárásról, jócselekedetekről.

KRONOLÓGIA

A 16. századi itáliai heterodoxia rövid drámáját nagyjából négy szakaszra szokták felosztani: a „mozgósítás” (1518-1542), a „burjánzás” (1542-1555), az „elnyomás” (1555-1572) és végül az „eltűnés” (1572-1588) időszakára.

A mozgósítás időszaka

1. Az első szakasz kezdő dátuma 1518: ekkor jelenik meg Itáliában először nyomtatásban Luther 95 tétele, illetve a „trilógia” (Felhívás, Prelúdium, Szabadság).

Erre az időszakra két dolog jellemző. Egyrészt Itáliában is megjelennek bibliafordítások és a reformátorok szövegei.

Bibliafordítások

A 16. század előestéjén a Biblia a Vulgata, a Jeromos-féle, évezredes szövegváltozat formájában létezett. Nem volt szabadon hozzáférhető, latin nyelvre pedig nem csak a hívek, hanem az alsópapság számára is akadály lehetett. Ekkorra valószínűleg a *Bibbia Dugentista*²¹ összes példánya megsemmisült. Az 1229-es, az inkvizíció története szempontjából kiemelkedő fontosságú 12. toulouse-i zsinat francia területen megtiltotta minden nem egyházi személy számára a Biblia birtoklását, egyúttal megtiltotta a francia nyelvű fordítások használatát, míg az 1234-es tarragonai zsinat spanyol területen püspöki engedélyhez kötötte a Biblia birtoklását és elrendelte a vulgáris nyelvre fordított Bibliák elkobzását és elégetését.²² Mindkét intézkedés a valdensék által készített és használt fordítások ellen irányult. A 16. század első felében Itálián kívül keresztény humanisták elkezdték alkalmazni a Biblia szövegére is a humanista filológia új elveit. Több-kevesebb sikerrel felkutatták a legkorábbi és legépebben fennmaradt ószövetségi héber, illetve újszövetségi görög kéziratokat. A 16. századi reformáció azután, a sola Scriptura elvével szoros összefüggésben, célként tűzte ki maga elé a Szentírás lefordítását „népnyelvre”. Három, Itáliát is érintő fordítást említenék.

Antonio Brucioli (1498(?)-1566)²³ Újszövetség-fordítása 1530-ban, a teljes Bibliáé 1532-ben jelent meg Velencében. Brucioli fordítása minden

²¹ Franciából a 13. század elején toszkán vulgáris nyelvre átültetett szöveg. Nélküle elképzelhetetlen a ferences mozgalom csakúgy, mint Dante életműve. Szinte bizonyosan valdensék keze munkája. Jelenleg nem ismerünk belőle teljes példányt. (Erről bővebben: Carlo Papini: Valdo di Lione e i „poveri nello spirito”: il primo secolo del movimento valdese (1170-1270); Claudiana, Torino, 2002², 350, 366-371.)

²² A Pallas nagy lexikona, 'Biblia-tilalom' szócikk: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/biblia-tilalom-3905/> Enciclopedia Treccani 'Tolosa' szócikk: https://www.treccani.it/enciclopedia/tolosa_%28Dizionario-di-Storia%29/

²³ Brucioli filozófiában jártas görög-latin műveltségű firenzei humanista. Először a Giulio de' Medici kardinális elleni köztársaság-párti összeesküvésben való részvétel miatt menekül Velencébe. Az 1527-es sacco di Roma miatt Firenzéből elmenekülő Mediciek helyébe lépő, franciaellenes, köztársasági, piagnone kormányzattal sem bír azonban együttműködni második firenzei tartózkodása idején, és 1529-ben volt társai – többek között lutheránus eretnenség vádjával – száműzik. Ismét Velencébe költözik, ahol nyomdai korrektúrákat javít. 1538-ban Cicero Retorikájának, 1539-ben Somnum Scipionis-ának, 1543-ban az idősebb Plinius Historia naturalis-ának fordítását jelenteti meg. Az Újszövetség kísérszövegében a domonkos Ambrogio Caterino Polito Martin Bucer írásának egy részét véli azonosítani, amiért Bruciolit 1548-ban két évre száműzik a köztársaság területéről. Ferrarába menekül, ahol Ercole d'Este református felesége, a francia Renata biztosít számára menedéket. Velencébe visszatérve Cosimo de' Medici ügynökévé válik, akinek a többi Velencében élő firenzeiről ír jelentéseket. Közben Arisztotelész fordítását és

tiltás, elkobzás és elégetés ellenére az itáliai protestánsok Bibliája lett egészen Giovanni Diodati (1576-1649), 1606-os, „olasz Károli-” fordításának megjelenéséig.²⁴

Savonarola szövegeit jelenteti meg. Neve újra előkerül 1551-ben az anabaptizmusból visszatért Pietro Manelfi perében. 1555-ben 22 eretneknek nyilvánított tételt vont nyilvánosan vissza, minden korábbi írását elégették, további működését pedig megtiltották. Utoljára nem bűnbánó visszavonó vallomását, hanem egy, a két szentségről szóló írását jelenteti meg, amiért 1558-ban börtönre (következő évtől házi őrizetre) ítélik, ahol 1566-ban feltehetőleg éhen hal. (Dizionario Biografico degli Italiani [DBI]: https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-brucioli_%28Dizionario-Biografico%29/) A *Dizionario Biografico degli Italiani*, az Olaszok életrajzi szótára jelenleg a legnagyobb olasz életrajzi adatbázis. Közel 100 kötet 80.000 oldalán, 35.000 szócikkben mutatja be mindazoknak az itáliaiaknak az életét és a munkásságát, akik a Nyugatrómai Birodalom bukásától napjainkig nyomot hagytak Itália művészeti, kulturális, politikai, vallási, tudományos és társadalomtörténetében. Művészek, írók, politikusok és tudósok mellett a szótár lapjain szerepelnek kézművesek, bankárok, krónikások, kereskedők, jegyzők, nyomdászok és még számosan azok, akik valamilyen formában hozzájárultak az olasz kultúrához és történelemhez. A forrásul szolgáló, a világ minden tájáról származó archívumokban és dokumentumokban végzett kutatás alapján minden szócikk elmeséli egy szereplő életpasztalatait és kritikusan vizsgálja műveit és korával való kapcsolatát. A szócikkeket az olasz és a nemzetközi tudományos élet elismert, az adott területre szakosodott kutatói írják. Az adatbázis a Treccani Kiadó más enciklopédiáival és szótáraival együtt folyamatosan kerül fel a kiadó honlapjára. https://www.treccani.it/catalogo/catalogo_prodotti/grandi_opere/biografia_nazionale/dizionario_biografico_degli_italiani.html

²⁴ Brucioli Bibliája több mint negyed évszázadon át vezette a kor képzeletbeli eladási listáit, és vált Friulitól Sziciliáig, Milánótól Nápolyig Itália-szerzte családok, baráti körök, szerzetesek mindennapi szellemi eledelévé, paraszti istállóktól rafinált hercegi udvarokig, kolostoroktól iparos műhelyekig. Brucioli a későbbi, 1540-es és 1546-os kiadásokhoz magyarázatot és jegyzetapparátus készített, ami egyben egy állásfoglalás is többek között a kegyelemből való hit általi megigazulás kérdésében. A kötet egy ajánlással indított, amelyben egy, a reformáció tanításában otthonosan mozgó közéleti személyiség fogalmazott meg építő gondolatokat, hol általánosságban a kereszténységnek, hol más fontos személyeknek címezve. Bár az utókor nem igazán tartja nagyra a fordítást, nem csak a Szentírás szavára kiéhezett kortársak szerették nagyon a szöveget, hanem a későbbi fordításon dolgozó Giovanni Diodati is modellként tekintett rá munkája során. (Caponetto, 41.) Giovanni Diodati (1546-1649) fordítását jelen keretek között nem ismertetném, mivel nem a reformáció itáliai megjelenésének időszakában, hanem 1607-ben, az általam vizsgált időszak után jelent meg Genfben, az Itáliából vallásüldözés miatt Svájcba menekültek második generációjá jóvoltából, illetve számára.

A firenzei Massimo Teofilo Masi (1509-1587)²⁵ *Il Nuovo ed eterno Testamento di Giesù Christo nuovamente da l'original fonte greca, con ogni diligenza in toscana tradotto* című Újszövetség-fordítása Lyonban jelent meg 1551-ben, J. Frellon kiadásában, Pietro Perna²⁶ gondozásában.²⁷

Louis Olivier, „Olivetano”, Kálvin unokatestvére a valdensek megrendelésére és Kálvin kettős, külön keresztény és zsidó olvasóknak címzett előszavával Brucioliéval egyidőben, 1533 és 1535 között jelentet meg Genfben egy bibliafordítást héberből és görögből franciára. Ez a Biblia az Alpokon innen és túl a francia ajkú Svájc és azon keresztül az egész vallás-háború sújtotta Franciaország „kálvinista” Bibliája lesz.²⁸

²⁵ A humanista műveltségű Masi apja 1527-es halála után lett bencés szerzetes Firenzében, majd klasszikus tanulmányait tovább folytatva az 1540-es években Milánóban szolgál, azután, feltehetőleg 1550-től, Pármában a S. Giovanni Evangelista apátja. Kiterjedt és folyamatos levelezést folytat más itáliai és franciaországi humanista szerzetesekkel. Rokonszenvez a reformáció tanításával. 1556-ban Subiacóban, Mantovában, majd 1557-1558-ban Firenzében szolgál. Az inkvizíció eretnekiség vádjával perbe fogja, ám felmentik. Ekkortól felhagy fordítói és magyarázó munkájával. Piacenzában hal meg. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_(Dizionario-Biografico)))

²⁶ A luccai tipográfus Pietro Perna Calcèi (1520-1582) az egyik legfontosabb figura azok közül, akik a nem Itáliában megjelent olasz nyelvű protestáns irodalom, illetve annak itáliai terjesztése körül bábáskodnak. Kálvini hitre áttérése után, 1542-ben Bázelen telepszik le. Többek között neki köszönhetően jutnak el az itáliai olvasóhoz Bázelen és Strasburgban nyomtatott kiadványok, elsősorban hitük miatt emigrációba kényszerült itáliai szerzők által készített fordítások, vagy éppen saját szövegek, illetve jelennek meg Velencében ezek újrakiadásai. (DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-perna_%28Dizionario-Biografico%29/)

²⁷ Masi fordításának második – majd 1598-ig az összes többi – kiadása ugyanúgy Lyonban, de már Kálvin János előszavával jelenik meg. Az 1556-os, 1558-as és 1585-ös kiadások a fordító neve nélkül jelennek meg. A fordításhoz Masi mellékeli *Le semenze de l'intelligenza del Nuovo Testamento*, illetve az *Apologia ovvero Difesa sopra la sua tradozione del Nuovo Testamento in volgare e di tutte l'altre Sacrosante Scritture volgarezate* című írásait (mindkettő Lyon, J. Frellon, 1551); előbbi az újszövetségi kifejezések egy szöszedete, utóbbi egyfajta magyarázat arra, hogy miért toszkán vulgárisra fordította a szöveget. Ugyanez a két szöveg jelenik meg a későbbi Újszövetség-kiadások mellékleteként, némi változtatással: *L'intelligenza di alcuni vocaboli sparsi per el Nuovo Testamento nuovamente poste in luce, con una Apologia del medesimo* (Lyon, B. Honorat, 1565). Az Apologia itt egy amelletti érveléssel zárul, hogy Firenze nyelve többre hivatott, mint Rómáé. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_(Dizionario-Biografico)))

²⁸ Caponetto, 149-150; Enciclopoedia Treccani https://www.treccani.it/enciclopedia/olivetano_%28Enciclopedia-Italiana%29/

A reformátorok írásai

A reformátorok írásai a legkülönbözőbb formában jelentek meg az 1520-as és '30-as években, nagyjából három hullámban. Az írások legtöbbször a szerzők neve nélkül, álnéven (köztiszteletben álló, megkérdőjelezhetetlen hitű, népszerű, vagy éppen már elhunyt emberek, pl. Erasmus neve alatt), fantáziánéven (Melachthon pl. Terranegra lesz) jelentek meg. A címek az eredeti címek maradtak, vagy azok fantáziadús fordításai lettek. A tartalmak hol egész szövegek, hol kollázsok, válogatások, magyarázatok voltak. A nyelv a venetói vagy a toszkán olasz lett, ritkábban a latin maradt. A kiadókat legtöbbször Velencében vagy Svájcban kell keresni. A lényeg az, hogy a kortárs kutató számára egyértelmű, hogy 1518 és 1536 között lényegében Luther és Melanchthon összes írásától kezdve Kálvin *Institutio*-jának első kiadásáig a reformátorok összes írása elérhetővé válik az itáliai olvasó számára. Külön meg kell említenem a katolikus cáfolatokat. A reformátorok több tanítása a cáfolatokban szereplő idézeteknek köszönhetően vált ismertté és népszerűvé.²⁹

Csoportok

Ennek az időszaknak a másik jellemzője olyan társaságok kialakulása, amelyek rendszeres összejöveteleken vitatták meg a reformátorok ismertté vált eszméit. A legjelentősebb ilyen körök jellemzője a résztvevők humanista műveltsége, egyházi előjárói pozíciója, nemesi származása – és a téma iránti őszinte érdeklődés. Ami a század derekán működésbe lépő inkvizíció peranyagaiból ezekről a csoportokról utólag kiderül, az az, hogy a hit általi megigazulás volt a legfontosabb témájuk. Hogy kézzelfoghatóbb legyen, a legfontosabb ilyen csoportot kicsit részletesebben is bemutatom.

Valdès Nápolyban

Juan de Valdès³⁰ symposionjai körül a gondolkodó Nápolyban töltött utolsó hat éve alatt egy eléggé kiterjedt és nagyon sokszínű – és Valdès halála

²⁹ Caponetto, 21-23, 29-36.

³⁰ Juan de Valdès (1509-1541) a 16. század első felének egyik legnagyobb kasztíliai filozófikus keresztény gondolkodója. Erasmus tisztelője, nézeteinek és írásainak fontos spanyol terjesztője. Pedro Ruiz de Alcaraz tanítványa. 1524-től Alcaraz, Erasmus, Luther és Melanchthon írásaival foglalkozik. 1529-ben jelenik meg *Diálogo de doctrina cristiana* című írása. 1529-ben és 1531-ben lutheránus eretnekség vádjával az inkvizíció elé kerül. 1535-től V. Károly császár nápolyi alkirályi adminisztrációjában tevékenykedik. Visszavonultan él, nem vállal egyházi tisztséget. Kommentárt ír a Zsoltárokhoz, Pál apostol leveleihez (ezek közül a Római és a Korinthusi levelekhez írottak maradtak fenn), az Evangéliumokhoz (ezekből a Mátééhoz írottat ismerjük), befejezi az *Alfabeto Cristiano* írását. Kialakul körülötte beszélgetőpartnerek és tanítványok egy csoportja. Hagyomány-, dogma- és hierarchia-ellenességével, illetve a lutheri tanítás finomabban megfogalmazott pozitív üzenetének hirdetésével az itáliai spirituális csoportok egyik legfontosabb alakja.

után szellemi örökségét továbbvivő – tanítványi közösség alakult ki. Olyan személyek fordultak meg itt, mint Marcantonio Flaminio³¹, Benedetto Fontanini³², Bernardino Ochino³³, Reginald Pole³⁴, Lattanzio Ragno-

Írásaiiban átveszi mesterétől a Krisztus érdeméért Isten előtt igazzá vált hívő fel-emelkedésének, megszentelődésének, Szentlélek általi vezetésének, Luthertől és Melanchthontól pedig a hit általi megigazulás tanítását. (Caponetto, 81-95.)

³¹ Marcantonio Flaminio (1498–1550) Bolognában majd Padovában tanul. Veronában 1527-től tíz éven át az új, reformpárti püspök, Gian Matteo Giberti (1495-1543) szolgálatában van. 1538 és 1541 között Nápolyban részt vesz Valdés összejövetelein. 1541-ben Rómában találkozik Ochinóval, majd Firenzében, Luccában és Viterbóban van. 1545-'46-ban Reginald Pole kíséretében jelen van a trentói zsinat első szekcióján, majd a bíborossal együtt visszatér Rómába, ahol haláláig marad. Utolsó éveiben az inkvizíció megfigyeli, többször kihallgatják. (Caponetto, 104-106; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/marcantonio-flaminio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/marcantonio-flaminio_(Dizionario-Biografico)))

³² Benedetto Fontanini (1495-1556) 1511-ben lép be a rendbe. 1534-ben Velencében megismerkedik Marcantonio Flaminióval. 1537-ben áthelyezik Cataniába. Közben Nápolyban tagja a Valdés körül kialakuló csoportnak. Cataniában Giorgio „Siculo” Rioli rendtársa mellé kerül. 1542-ben visszatér északra. 1544 és '46 között a pomposai apátság rektora. Lefordítja Siculo vízióit szicíliairól toszkánra. 1548-ban Padovában eretnekség miatt bebörtönzik, ám a rend nem adja ki. Némi kitérével visszakerül szülővárosába, Mantovába, és ott is hal meg. (Caponetto: 91-93; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-da-mantova_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-da-mantova_(Dizionario-Biografico)))

³³ Bernardino „Ochino” Tommasini (1487-1563) 1523-tól ferences szerzetes, 1534-től a kapucinus rend tagja, majd a sienai provincia, végül 1536-tól a rend vikáriusa. 1535-ben Rómában, 1536-ban Nápolyban, 1537-ben Firenzében, Ferrarában, Bolognában, 1538-ban Faenzában, Pisában, majd ismét Firenzében, Luccában, Nápolyban és Palermóban prédikál. 1539-ben Velencében van, 1540-ben és 1541-ben ismét prédikáló körútra indult, végig Észak- és Közép-Itálián. 1542-ben Genfben menekül, ahol Kálvin szívesen fogadja. 1545-ben Augsburg olasz ajkú közösségének a lelkésze lesz. A mühlbergi csata után V. Károly elől Konstanzba, majd innen Bázélba, később Strasburgba menekül. Innen Vermiglivel együtt Londonba települ, ahol az ottani olasz ajkú közösség lelkipásztorja lesz. Tudor Mária terrorja elől visszatér Strasburgba, majd Genfben. 1555 és 1563 között a zürichi olasz ajkú közösség lelkésze. Innen később antitrinitárius nézetei miatt Lengyelországon keresztül Erdély irányába menekül; útközben Morvaországban megbetegszik és meghal. (Caponetto, 123-127; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-ochino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-ochino_(Dizionario-Biografico)))

³⁴ Reginald Pole (1500-1558) bíboros, az utolsó római katolikus canterbury érsek. 1521-től Padovában tanul. 1527-ben hazatér. 1532-ben ismét Padovában van, gyakran Pietro Bembo, Gasparo Contarini, Pietro Vermigli, Gian Pietro Carafa, Benedetto Fontanini, Jacopo Sadoletto, Alvise Priuli és mások társaságában. A III. Pál pápa által 1536 végén kinevezett bíborosok egyike, és a *Consilium de emen-*

ne³⁵, Vittore Soranzo³⁶ vagy Pietro Vermigli³⁷. Az ő későbbi sorsuk, mint

danda Ecclesia előkészítő bizottságának tagja. 1541-ben Viterbóba kerül, mint a Patrimonium Petri adminisztrátora. Itt alakul ki körülötte a Valdés halála után szétszóródott valdesiánusok egy részéből az *ecclesia viterbensis*. 1542 és 1545 között lényegében Pole az Egyházon belül a mérsékelték vezetője. Kivár, taktikázik, óvatosságra int. A mérsékelt irányzat álláspontja a zsinat első évében, a hit általi megigazulás vitája során megbukik, nézeteik visszamenőleg is *eretnekegyanus*sákká válnak. 1546 után az Egyházon belüli mozgásterük végzetesen leszűkül, Carafa, ekkor már az újjászerveződött inkvizíció egyik vezetője, nyomozást indít ellenük. Az 1549-es konklávé Pole-nak alig van esélye. Szerzetesi magányba vonul a Garda-tó melletti Maguzzano apátságába. III. Gyula pápa (1550-1555) Anglia főinkvizítorává teszi, így Pole lesz a Stuart Mária által irányított angliai katolikus restauráció főszereplője. Megfosztja canterbury érseki pozíciójától a „skizmatikus” Thomas Cranmert, majd ő maga foglalja el a posztot. Két évvel később Carafa, ekkor már IV. Pál pápa (1555-1559) visszahívja Rómába, ám ő Londonban marad, ottani érseki rezidenciáján hal meg Stuart Máriával egy napon. (Caponetto: 118-123; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/reginald-pole_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/reginald-pole_(Dizionario-Biografico)))

³⁵ Lattanzio Rangone v Rangoni (1509-1559) jogász. 1531-től szülővárosa, Siena kancellárja. 1541-ben követi Bernardino Ochinót Nápolyba, ahol bekerül a valdesiánus társaságba. Valdés halála után Velencében Pietro Carnesecchi vendége; itt ismerkedik meg az Ágoston-rendi szerzetes Giulio da Milanóval és Galasso Ariostóval, a költő Lodovico protestáns testvérével. 1551-ben menekül Genfbe. 1557 és 1559 között a genfi olasz református gyülekezet lelkésze. 1558-ban állítja össze az első olasz nyelvű kálvinista hitvallást. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/lattanzio-ragnoni_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/lattanzio-ragnoni_(Dizionario-Biografico)))

³⁶ Vittore Soranzo (1500–1558) velencei patrícius, egyházi előjáró, Pietro Bembo (1470-1547) tanítványa. 1539-től, Bembo bíborosi kinevezésétől Rómában van, majd Nápolyban csatlakozik Valdés köréhez. 1541-től Viterbóban, 1545-től Trentóban él. 1546-tól Bergamóban Bembo segédpüspöke, 1547-től utóda. Pier Paolo Vergeri-óval együtt azon kevés püspök egyike, akik saját egyházmegyéjükben teológiai és szervezeti reformokat próbálnak véghezvinni. Soranzo támogatja heterodox könyvek terjesztését, lutheránus hírből álló Ágoston-rendi és ferences szerzeteseket hív prédikálni, és igyekszik védeni a hitük miatt üldözötteket. Korlátozza a szentek és ereklyék tiszteletét; megrendszabályozza a papok életét, megtiltva nekik az alkohol fogyasztását, a szerencsejátékokat, az erőszakosságot, a felelőtlen nemi életet (közben titokban összead egyházi embereket, felold szüzességi fogadalmakat). A Beneficio di Cristót és bibliafordításokat terjeszt. 1551-ben az inkvizíció Rómába rendeli és letartóztatja; a per során elismeri hibáit és visszavonja nézeteit. Carafával szemben Pole ekkor még meg tudja védeni. 1554-ben visszatér Bergamóba, ám Carafa, 1555-től IV. Pál pápa 1557-ben újabb eljárást indít ellene. Velence nem adja ki, az inkvizíció távollétében folytatja le ellene az eljárást. Soranzo haláláig nem jutnak el az ítélethirdetésig. (Caponetto, 219; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/vittore-soranzo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/vittore-soranzo_(Dizionario-Biografico)))

³⁷ Pietro „Martire” Vermigli (1499-1562) valószínűleg a legismertebb Ágoston-rendi szerzetesből lett protestáns. Padovában tanul, majd 1527-től prédikátorként tevő-

cseppben a tenger, mutatja az itáliai spiritualizmus e rövid időszakának összességében tragikus történetét.

Szerzetesek

Néhány szót kell szólnom a szerzetesrendekről is. A reformáció eszméinek itáliai terjesztésében ugyanis fontos szerep jut az Ágoston-rendi és a ferences szerzeteseknek, illetve kisebb mértékben a bencéseknek.

Az itáliai ágostonosok prédikációikban és írásaikban nem csak szász rendársukat védtek, hanem mint teológusokat ragadta meg sokukat az öt sola tanítása. Az itáliai reformációhoz köthető Ágoston-rendiek száma valószínűleg meghaladja a százat. A „lutheránus” szerzetesek városról városra járva prédikáltak, ahogy Bernardino Ochino fogalmazott: Krisztust hirdették álarcban, vagyis kialakították azt a fajta óvatos prédikációt, amely jó hírként hirdette az isteni kegyelemből lehetővé vált hit általi megigazulást, Krisztus „beneficiumát”, vagyis a reformátori tanítás pozitív üzeneteit, ugyanakkor elkerülte a pápai hatalom elleni támadást. A reformáció üzenete ezen az úton, illetve a könyveken keresztül terjedt el Itáliában, mint a vigasztalás, a felszabadulás és az öröm üzenete: a kulcsszó az „Isten irgalma” volt. Az ortodoxiába az ’50-es években végleg visszatért Alessio Casani da Fivizzano (1491-1570) kiadatlan emlékiratai a legértékesebb forrás az Ágoston-rendnek ebből az időszakából.³⁸ Néhány perbe fogott Ágoston-rendi szerzetes sorsáról nem sokat tudunk: Andrea Bauria, Gabriele da Bergamo, Ambrogio Bolognesi da Palermo, Giuliano Brigantino da Colle, Francesco da Gambassi, Giovanni Gigliuto, Pietro Gratarolo, Andera di Lanza, Stefano da Mantova, Agostino Museo da Treviso, Nicolò

kenykedik. Állomásai: Brescia, Pisa, Velence és Róma. 1530-tól bolognai, 1533-tól spoletói, 1537-től nápolyi apát. Nápolyban ismerkedik meg Valdés tanításával és csoportjával, köztük Ochinóval. Eretnekséggel vádolják és megtiltják, hogy prédikáljon. A tiltást visszavonják, majd 1541-ben egy évre Luccába helyezik. A san Frediano rendházban prédikációinak, tanításának és szervezésének hatására komoly protestáns közösség alakul ki. 1542-ben elmenekül Itáliából. Zürichbe, majd Bazelbe, végül Strasburgba megy, ahol Bucer segítségével egyetemi tanári állást kap, majd megházasodik. A mühlbergi csata után Ochinóval angliai missziói útra indul. Egy évig vendégtanár az oxfordi egyetemen. Egy, az eucharisztiairól szóló vita során eltávolodik a lutheri úrvacsorafelfogástól; ekkor kifejtett „realista” nézeteivel erős hatást gyakorol a készülő *Book of common prayer* (1552) szövegére. Tudor Mária trónra kerülése után elmenekül Angliából. Svájcba visszatérve Strasburgban teológiát tanít, majd a lutheránusoktól való eltávolodása miatt 1556-ban Zürichbe megy, ahol szinte haláláig héber nyelvet tanít. Számos biblia-magyarázat és – elsősorban az eucharisztiairól szóló – értekezés szerzője. Teológiai nézeteinek szintézise, a *Loci communes* a korabeli protestáns irodalom egyik alapműve. (Caponetto, 331-335; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/piero-mariano-vermigli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/piero-mariano-vermigli_(Dizionario-Biografico)))

³⁸ <https://ub16.uni-tuebingen.de/Record/1636678459>

da Verona.³⁹ Viszonylag ismert ellenben Ambrogio da Milano⁴⁰, Giulio da Milano⁴¹, Andrea Ghetti⁴², Agostino Mainardi⁴³, Girolamo Seripando⁴⁴ és Girolamo Zanchi⁴⁵ életútja.

³⁹ Caponetto, 25.

⁴⁰ Girolamo Cavallit, szerzetesként Ambrogio da Milano (1500-1556), 1537-ben prédikációi miatt kiutasítják Milánóból. Velencében 1544-ben ismét feljelentik. Perében tagadja a döntés szabadságát, a purgatóriumot, a gyónást, az egyházi hierarchiát, a szentek tiszteletét, a közbenjárást. Nézeteit visszavonja. 1547-ben kilép a rendből és Ferrarába megy. 1554-ben a herceg felszámolja felesége, Valois Renáta református közösségét; Cavalli Genfba menekül. Kálvin 1555-ben visszaküldi Ferrarába. A római inkvizíció halálra ítéli és kivégezti. (Caponetto, 26; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogio-cavalli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogio-cavalli_(Dizionario-Biografico)))

⁴¹ Giuseppe Della Rovere, szerzetesként Giulio da Milano (1504-1581), Bolognában, 1533 és 1535 között Paviában, majd ismét Bolognában prédikál. 1538-tól figyeli az inkvizíció. Bujkál, majd Milánóba, onnan Ambrogio Cavallival Velencébe, később Triesztbe megy. Egy év után visszamegy Velencébe. Itt egy prédikációjában kiáll Luther és a hit általi megigazulás mellett. Nézetei visszavonása és a rendből való eltávolítása árán megmenekül a haláltól. A börtönből megszökik. 1546-tól a svájci Graubündenben van, Vicosoprano, majd Poschiavo lelkésze. (Caponetto, 25; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-della-rovere_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-della-rovere_(Dizionario-Biografico)))

⁴² Andrea Ghetti (da Volterra; ? - 1578) 1542-ben Trentóban, 1543-ban Mantovában, 1544-ben Ferrarában prédikál – itt egy szövege miatt feljelentik. 1546 és 1549 között Trentóban, Mantovában, Nápolyban, Velencében, Ferrarában, Firenzében és Genovában prédikál. Ismét felfigyel rá az inkvizíció, ám a rend generálisának köszönhetően nem indul ellene per. IV. Pál pápasága alatt börtönben van. 1560-ban felmentik; 1563-ban részt vesz a trentói zsinat utolsó ülésein. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-ghetti_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-ghetti_(Dizionario-Biografico)))

⁴³ Agostino Mainardo v Mainardi (1482-1563) 1509 -től Firenzében, 1514-ben Sienában, 1515-től Paviában, 1538-ban Rómában, 1540-ben Velencében, 1541-ben Milánóban prédikál. 1541 nyarán elmenekül Svájcba, 1542-ben zárják ki a rendből. (Caponetto, 25; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-mainardo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-mainardo_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁴ Girolamo Seripando (1493-1563) 1539 és 1551 között a rend generálisa. Valdesiánus, mindvégig, a trentói zsinaton is igyekszik a mérsékeltbb álláspontot tartani. 1554-től Salerno érseke, 1561-től bíboros. Tiltakozása ellenére a Congregazione del Sant'Uffizio, az inkvizíció központi szervének tagja, kénytelen állást foglalni a Carnesecchi és a Grimani perben. Trentóban nem sokkal a zsinat vége előtt hal meg.

⁴⁵ Girolamo Zanchi (1516-1590) 1540-ben Luccában Vermigli hatása alá kerül. A San Frediánóban marad tanítani Vermigli emigrációja után is. 1551-ben neki is menekülnie kell. Genfba, majd Strasburgba megy. Igyekszik minimalizálni az evangélikus és református nézetek közötti különbségeket. 1563 és 1568 között Chiavennában lelkész, azután Heidelbergben tanít. 1581-ben jelenik meg tollából a *Harmonia confessionum fidei*, amely egyfajta szintézise a már elfogadott re-

A ferences szerzetesek közül elsősorban a Velencei Köztársaság területén aktív prédikátorokról van tudomásunk – leginkább Gian Pietro Carafa egy feljelentésének köszönhetően.⁴⁶ Az itt említett nevek közül többet tudunk Giovanni Buzio⁴⁷, Bartolomeo Fonzio⁴⁸, Girolamo Galateo⁴⁹, Cornelio Giancardo⁵⁰, Benedetto Locarno⁵¹ és Baldo Lupatino⁵² sorsáról.

Az itáliai reformáció összefüggésében a bencésekhez csak néhány nevet tudunk kapcsolni, azonban hozzájuk, pontosabban Giorgio „Siculo” Rioli⁵³, Benedetto Fontanini és Marcantonio Flaminio nevé-

formátus hitvallásoknak. (Caponetto, 223-224; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-zanchi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-zanchi_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁶ Caponetto, 56-62.

⁴⁷ Giovanni Buzio (?-1553) Bresciában, Milánóban, Paviában, Rómában, Bolognában, Nápolyban, Faenzában, Ravennában, majd ismét Rómában prédikál. Nápolyban csatlakozik Valdés csoportjához. Rómában, Bolognában és Nápolyban jelentik fel eretnekség miatt, Faenzában, majd Ravennában is börtönbe kerül, de kiszabadul, végül Rómában halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto, 76; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-buzio_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁴⁸ Bartolomeo Fonzio (1502-1562) négy évig prédikál Velence területén, majd Carafa miatt német területre menekül. Több Luther-fordítást jegyez. Az 1530-as és 1540-es években többek között Bolognában, Ferrarában, Rómában, Anconában, Modenában bukkan fel. 1551-ben Cittadellában egy százfős iskolát működtet. 1562-ben négy évig tartó per után halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto, 60, 78-79; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fonzio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fonzio_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁹ Girolamo Galateo (1490-1541) Padovában prédikál. Gian Pietro Carafa 1531-ben feljelenti a pápánál, halálra ítélik, amit a hatóságok életfogytiglanra változtatnak. 1538-ban írja *Apologiáját*, ami Luther és Melanchthon írásainak adaptációja. (Caponetto, 58; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-galateo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-galateo_(Dizionario-Biografico)))

⁵⁰ Cornelio Giancardo (??-1561) prédikációi miatt Lombardiában, majd Szicíliában is az inkvizíció elé kerül. Mindkétszer visszavonja nézeteit és vezekel, de mindkétszer „visszaesik”. 1561-ben halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto szerint egy Cornelio da Nicosiával azonos. (Caponetto, 76-77))

⁵¹ Benedetto Locarno (??-??) Velencében, Palermóban, Genovában, Milánóban, Firenzében, Mantovában, majd 1544-től sokáig szülővárosában prédikál. 1549 utáni sorsa ismeretlen. (Caponetto, 75-76)

⁵² Baldo Lupatino v. Lupetino (1492-1556) olaszul és horvátul prédikál Isztrián és a Kvarner szigetein. 1542-től egymás után öt per indul ellene. 1547-ben ítélik el, 1556-ban végzik ki. (Caponetto, 76; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/baldo-lupetino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/baldo-lupetino_(Dizionario-Biografico))) Giovanni Battista Vinci (??-??): prédikációi miatt 1547-ben elítélik, nézeteit visszavonja, eltiltják. Visszaesőként 1553-ban halálra ítélik, ám az ítélet elől Udinébe menekül, ahol harmadszor is letartóztatják. További sorsa ismeretlen. (Caponetto, 77)

⁵³ Giorgio „Siculo” Rioli (1517-1551) Cataniában lép be a rendbe 1534-ben. 1537 és 1541 között itt írja meg Fontanini a *Beneficio di Cristo* kéziratát. A trentói zsinat

hez köthető a *Beneficio di Cristo*,⁵⁴ illetve Francesco Negri da Bassanoé-

első ülésén három bencés apát képviselte a rendet, közülük Luciano degli Ottoni 1546 őszén, a hit általi megigazulás elvetése után hónapokkal egy, Lutheréhez nagyon hasonló tételt fogalmazott meg a megigazulásról, amelyből botrány lett. A szöveg Riolihoz került, aki *Trattato sulla giustificazione* címen válaszolt rá, egy „kettős megigazulás” mellett érvelve, ahol a hit általit egy további, cselekedetek által is támogatott őszinte megigazulás erősít meg. Ez az értelmezés egyaránt távol állt a lutheri, a kálvini és a zsinaton ekkorra elfogadott katolikus tételtől. Siculo 1550-ben Ferrarában írt egy *Esposizione nel nono decimo et undecimo capo della Epistola di San Paolo alli Romani* címen ismert magyarázatot Pál apostol Római leveléhez és egy *Epistola alli cittadini di Riva di Trento contra il mendatio di Francesco Spiera et falsa dottrina de' protestanti* címen ismert levelet. Mindkettőben élesen bírál protestáns hittételeket, elsősorban az eleve elrendelést. Szerinte mindenki üdvözül, ettől csak gonosz tettekkel és rossz lelkiismerettel lehet eltávolodni. Egyúttal a nikodemita magatartás mellett érvel. Ferrarában kapcsolatba került egy anabaptista csoporttal. Ekkortájt írhatta a *Della verità christiana et dottrina apostolica rivellata dal nostro signor Giesù Christo al servo suo Georgio Siculo della terra di santo Pietro* című hosszú értekezését, amelyről annyit tudunk, hogy a pere során a tanúk „nagy könyv” néven emlegetik. 1550 végén Ferrarában letartóztatják. A peranyaga nem maradt fenn. Eleinte késznek tűnt visszavonni korábbi nézeteit, majd ezt Ercole Gonzaga herceg jelenlétében visszautasította. A ferrarai vár börtönében végezték ki. (Caponetto, 284-285; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/georgio-rioli_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁵⁴ A teljes cím *Trattato utilissimo del beneficio di Giesù Christo verso i christiani* (Venice, 1543), vagyis magyarul: „nagyon hasznos értekezés Jézus Krisztus jótéményéről a keresztyének felé”. A kisméretű, a szerző megjelölése nélkül napvilágot látott könyv nagyon rövid idő alatt Itália szinte minden szegletébe eljutott. A szöveg nagyobb részét Benedetto Fontanini állította össze szicíliai tartózkodása idején, majd valamikor 1541 elején megkérte Marcantonio Flaminio, hogy írja át ékebb nyelvezetű, rendezettebb szöveggé, amit Flaminio meg is tett, illetve Velencében ki is adta. A *Beneficio* félkész szövege így valamikor 1541-ben került Velencébe, ahol Flaminio befejezte, majd de Bindonis nyomdájában még abban az évben elkezdték a nyomtatását. Bár a szöveg az itáliai spirituálisok manifestuma, nem szabad megfeledkeznünk a keletkezés körülményeiről. Az 1540-es évek elejére ugyanis az itáliai spirituálisoknak és protestánsoknak lassan két évtizedes gyakorlata volt abban, hogy hogyan közvetítsék a reformátorok gondolatait az illetők megnevezése nélkül. Ezért míg Fontanini pontosan jelöli bibliai és patrisztikai forrásait, nem nevezi meg nemhogy Luthert, Melanchthont és Kálvint, de még Valdèst sem. Salvatore Caponetto összehasonlító elemzésének köszönhetően ma már egyértelmű, hogy a szöveg Melanchthon 1521-es *Loci communes theologicijá-*nak logikai felépítését követi, átvész onnan fogalmakat, sőt, egész bibliamagyarázatokat is. Maga a címben szereplő kifejezés, a ’beneficio di Cristo’, Jézus Krisztus jótéménye, vagyis keresztdozata is Melanchthoné. Az I. fejezetben Fontanini az eredendő bűn témáját és annak az emberi életre gyakorolt hatását tárgyalja. A II. fejezetben kifejti a Törvény célját. A III. fejezetben leírja, mi az egyházatyáké-

hoz⁵⁵ a *Tragedia del libero arbitrio*⁵⁶ megszületése is.

hoz hasonló, az élő, cselekvő Istenbe vetett hit. A IV. fejezet az egyedül hit általi, Isten ingyen kegyelméből való megigazulás melletti érvelés, bibliai hivatkozásokkal, legtöbbször Pál apostol rómaiakhoz, illetve galatákhöz írt levelére, valamint idézetekkel Origenész, Vazul, Ágoston, Ambrus és Hilár egyházatyáktól. Az V. fejezetben a szerző az *Imitatio Christi* mintájára leírja, hogyan öltözi fel a keresztény Krisztust, hogyan kell őt utánoznia, a VI. pedig a hit meggyengülése és a kísértés elleni gyógymódokat mutatja be: az imádságot, a keressztég emlékét és a gyakori úri szent vacsorát, a kiválasztottak üdvbizonyosságát. Az író egyfelől kifejezi a Krisztus jótéteményének személyes újrafelfedezése feletti örömét, másfelől a kegyelemből való üdvösség tanát elutasítók érveinek megcáfolására törekszik. A Beneficio legtöbb témát illetően a reformátorok, elsősorban Luther és Melanchthon tanítását adja vissza – Fontanini első szövegváltozata esetében Valdés, a végleges változatban Flaminio nyelvezetét használva. Fontanini a szöveg befejező részében még egyszer kifejti a mű fő célkitűzését, ami Jézus jótéteményének, vagyis váltságművének dicsőítése, az ingyen kegyelemből, hit által való magigazulásnak a méltatása. Az inkvizíció már a könyv megjelenésétől kezdve mindenkit automatikusan perbe fogott „lutheránus eretnokség” vádjával, akinél megtalálta. Szinte az összes példánya könyvégetés martalékává vált. A trentói zsinat a hit általi megigazulást elítélő határozata után az egyik ülésén a Beneficiót is elítélték. 1549-től szerepelt a tiltott könyvek között. Az 1580-as évek közepére teljesen eltűnt az itáliai könyvespolcokól, míg francia, angol, spanyol és horvát fordítása Európa-szerte keresett lett. (Caponetto, 95-115, Benedetto da Mantova-Marcantonio Flaminio *Il beneficio di Cristo - a cura di S. Caponetto, Caludiana, Torino, 1975*)

⁵⁵ A *Tragedia del libero arbitrio* (1546), a bassanói Francesco Buonamonte, később frà Simone da Bassano néven padovai bencés szerzetes, majd Francesco Negri da Bassano néven svájci olasz lelkipásztor (1500-1563) fő műve. Negri 1525-ben ott hagyja a padovai rendházat és elindul, hogy személyesen is megismerje a teljesen és hitelesen a Biblia alapján beszélő és író Luthert. 1529 és 1531 között Strasburgban hallgatja Bucert és Köpfelt. 1538-ban Chiavennában létrehoz egy humanista iskolát. 1555-ben Tiranóba települ át. 1562-ben Lengyelország felé veszi az irányt, ahol Krakkó mellett haláláig egy iskolát működtet. (Caponetto: 47; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-negri_res-f4dd0dc0-a5b4-11e2-9d1b-00271042e8d9_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁵⁶ A *Tragedia*... első két, rövidebb kiadása (Bázel, 1546, illetve Velence 1547) olasz nyelvű. Giovanni Della Casa 1548-as tiltó Catalogójában már szerepel. Az 1550-es, poschiavói olasz kiadás hosszabb. Francia (1558, illetve 1559), Negri saját kezű latin, illetve angol (1589) fordításai igen nagy európai népszerűségnek örvendenek. A szöveg itáliai sikere a kezdetekben nagy, köszönhetően többek között annak, hogy Pietro Perna a trentói zsinaton népszerűsíti, illetve, hogy az éppen ekkoriban Svájcba menekülő Pier Paolo Vergerio a kezdetektől részt vesz a terjesztésében, sőt, valószínű, hogy az 1550-es poschiavói kiadás szövegének kiegészítésében és tisztázásában is. A *Tragedia* egy, a polemikus protestáns iratok közé sorolható drámai mű. Eléggyé kevésbé költői és még kevésbé színdarabszerű. Nem igazán humoros, kevés az etalált költői kép, az allegorikus figurák kevésbé életszerűek. A szö-

Az első időszak vége

Ez az első időszak 1542-ig tart. 1541-ben lényegében kudarcba fullad a Regensburgi (Ratisbonai) kollokvium,⁵⁷ ami a római Egyházon

veg valami olyasmit próbál megvalósítani, mint Dante Alighieri a Commediával: a kor vallásos vitáinak legfontosabb kérdését igyekeznek költői formában tárgyalni. Az öt színben megismerjük Libero Arbitrio, azaz Döntési Szabadság királyt és az Antikrisztus által neki ajándékozott királysághoz tartozó, de uralma ellen lázadó tartományokat. A tanácstalan uralkodó zsinatot hív össze a Vatikánba, hogy ott tisztázódjanak a lázadás okai. A nyolc tartomány – Monacato (Szerzetesség), Culto dei santi (Szentkultusz), Fabbrica dei luoghi pii (Kegyességek gyára), Penitenza (Bűnbánat), Digiuno (Böjt), Orazione (Könyörgés), Elemosina (Almizsna), Messa (Mise) – azonban hajthatatlan. Ekkor az Úr elküldi Grazia giustificantét (Megigazító Kegyelmet), aki megöli a királyt. Ezután válik világossá a világ számára, hogy kicsoda az Antikrisztus: a pápa, aki nem Krisztus, hanem a Sátán földi helytartója. A szöveg ironiája nem csak a művelt humanistáknak, tudósoknak, szerzeteseknek tetszett, hanem kétkezi munkásoknak, iparosoknak, kereskedőknek is, akik munkájuk szabad perceiben szórakoztatták egymást a Tragediából vett idézetekkel. (https://books.google.hu/books/about/Delle_Tragedia_intitolata_Libero_Arbitri.html?id=giU8AAAACAAJ&redir_esc=y; Caponetto, 48, illetve <https://publicatt.unicatt.it/handle/10807/61683?mode=full.20>)

⁵⁷ Az 1541-es első regensburgi kollokvium a katolikusok és protestánsok közötti tárgyalássorozat egyik állomása. A megbeszélések célja megpróbálni elkerülni a végleges szakadást. Katolikus részről Gasparo Contarini (1483-1542) pápai legátus vezette a tárgyalást. A kollokviumot V. Károly császár (1500-1558) kezdeményezésére április 27-től május 22-ig tartották a birodalmi gyűléssel egy helyen és időben. Három katolikus: Johann Eck (1486-1543), Johann Gropper (1503-1559), Julius von Pflug (1499-1564) és három protestáns: Martin Bucer (1491-1551), Philipp Melancthon (1497-1560) és idősebb Johannes Pistorius (kb. 1504-1583) teológus vett rajta részt, Wittelsbach II. Frigyes bajor herceg (1482-1556) és Nicholas Perrenot de Granvelle császári kancellár (1484-1550) kettős elnöksége alatt. Jelen volt még hat-hat világi és egyházi tanú. A párbeszéd az ún. regensburgi liber vagy interim 23 fejezete mentén szerveződött. Ezeket J. Gropper és M. Bucer fogalmazta meg, a pápai legátus hagyta jóvá, majd a császár elé kerültek a tárgyalási napok elején. Contarini koadjutora, Giovanni Morone (1509-1580), Modena püspöke, Tommaso Badia (1483-1547), a Szent Palota mestere, Gerhard Veltwick (1505-1555) császári titkár és Johann Cochlaeus (1479-1552) teológus. Contarini nem vett részt közvetlenül a beszélgetésekben, viszont minden tárgyalási nap előtt és után fogadta a katolikus oldal szószólóit. A protestáns oldal a Schmalkaldeni Liga képviselőivel és további teológusokkal konzultált, köztük Kálvin Jánossal (1509-1564). Kezdetben az isteni kegyelemből való hit általi megigazulás kérdésében sikerült kompromisszumot elérni. A szentségek, különösen az eucharisztia/úrva-csora (amiben a protestánsok között sem volt egyetértés), valamint a római egyház apostoli jellege és hierarchikus rendje tekintetében azonban nem lehetett az álláspontokat közelíteni. Az átlényegülés tanát ugyanis az 1215-ös negyedik lateráni zsinat dogmaként definiálta. A teológiai vita egyháztanivá vált. Contarini végül el-

és az Egyházi Államon belül a reformáció tanítása iránt nyitottabb vezetők pozícióinak gyengülését eredményezi. Szintén ebben az évben hal meg Juan de Valdes, és ezzel véget érnek a nápolyi tanítványi kör összejövetelei. 1542-ben meghal Gasparo Contarini,⁵⁸ aki az egyik kulcsszereplője nem csak a regensburgi tárgyalásoknak, hanem az egész egyházon belüli reform és reformáció párti áramlatnak.⁵⁹

vetette a tárgyalások során kialakított kompromisszumos megfogalmazást, mivel el akarta kerülni, hogy diplomáciai megállapodás szülessen egy spekulatív kérdésben, amelyben alapvető dogmatikai (a szentség alapját illető) és pasztorális (a szentség kiszolgálásáról, illetve a Krisztus valódi jelenlétéből származó kegyelemről szóló) nézeteltérés állt fenn a felekezetek között. Ezzel az eucharisztia témája mentén jött létre törés és nem a pápa vagy a zsinat elsőbbségének kérdésében. A reménykeltő augsburgi (1530), hagenai (1540) és wormszi (1540-'41) megbeszélések után a regensburgi csalódást okozott. Ezzel összefüggésben III. Pál pápa (1534-1549) újból napirendre tűzte az egyetemes zsinat összehívását Trentóba, amit 1539-ben már többször elnapoltak. (Caponetto, 117-118, Chadwick, 260-264.)

⁵⁸ Gasparo Contarini (1483-1542) Padovában tanul, itt ismeri meg Rotterdami Erasmust és Pietro Bembót. Elgondolkodik a szerzetességen. 1518-tól a Velencei Köztársaságnak, majd V. Károly udvarának dolgozik, később németországi apostoli nuncius. Megérti, hogy a lutheri reformigényt nem lehet pápai bullákkal vagy feddésekkkel elintézni; a Római Kúria komoly reformjára van szükség. III. Pál pápa bellunói püspökké, majd 1535-ben bíborossá nevezi ki. A bíborosi kollégium reformszárnyának egyik kulcsfigurája. 1536-ban a *Consilium de emendanda Ecclesia* bizottság elnöke. 1541-ben Regensburgban ő a katolikus főtárgyaló. Célja: megállapodni az evangélikusok képviselőivel, Melanchthonnal és Bucerrel. A találkozók kudarcba fullad, a protestánsok és a katolikusok között csak a hit általi megigazulás kérdésében sikerül megállapodni, a szakadás elkerülhetetlen. A katolikus egyházon belül megerősödnek a 'buzgók', ami előrevetíti az ortodoxia győzelmét. Rómába visszatérve Contarininek is meg kell védenie magát az eretnekség vádjától. 58 évesen Bolognában pápai legátusként hal meg. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/gasparo-contarini_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/gasparo-contarini_(Dizionario-Biografico)))

⁵⁹ A Juan de Valdès körül kialakult nápolyi csoport egyfajta folytatásaként érdemes megemlíteni a III. Pál pápa által az Egyház belső reformjának előkészítéséhez összehívott bizottságot, illetve annak jelentését. A *Consilium ... de Emendanda Ecclesia*, a bizottsági jelentés az Egyház állapotáról néhány hónap alatt elkészült. A zömében a pápa által frissen kinevezett bíborosokból álló bizottságot Gasparo Contarini vezette, tagjai a voltak: Girolamo Aleandro (1480-1542), Tommaso Badia OP (1483-1547), Giovanni Pietro Carafa (1476-1559; 1542-től a római inkvizíció vezetője, 1555-től IV. Pál néven pápa), Gregorio Cortese (1483-1548), Federigo Fregoso (1480-1541), Gian Matteo Giberti (1490-1543), Reginald Pole (1550-1558) és Jacopo Sadoletto (1477-1547). A kutatómunka jó részét Contarini végezte. A feljegyzés javaslatai között szerepel, hogy a rezidenciát, vagyis a kinevezési hely elfoglalását kötelezővé kell tenni, és hogy a javadalmak juttatását bizonyos követelmények teljesítéséhez kell kötni. A szöveg felhívja a figyelmet a búcsúk és a babonás szokások veszélyére, elítéli az elhamarkodott papszenteléseket, a kolosto-

1542-ben jön létre a Római Inkvizíció Szent Hivatala⁶⁰, és ugyanebben az évben a legnépszerűbb itáliai prédikátorok és teológusok döntés elé kerül-

rok lelki és fizikai állapotát, a szerzetesi közösségek felhígulását, a püspöki hatalom túlkapasait, a bíborosok felelőtlenségét és anyagiasságát, a Rómában meggyökerezett prostitúciót – és a kánonjogászok azon állítását, hogy a pápa nem követ el szimóniát, ha eladja az egyház javadalmait. Hallgat ugyanakkor a papok és laikusok tudatlanságáról, a megfelelő oktatás hiányáról. III. Pál pápa elfogadta az ajánlásokat, de nem tett semmit, hogy változásokat idézzen elő. A bizalmas jelentést 1538-ban illegálisan tették közzé, és széles körben elterjedt. Luther Márton német nyelvű változatot adott ki, a margókon gúnyos megjegyzésekkel, míg mások üdvözölték a katolikus egyház erőfeszítéseit, hogy megoldja néhány nyilvánvalóbb problémáját, megint mások pedig amiatt aggódtak, hogy az Egyház reformja anélkül megy végbe, hogy nagyobb jelentőséget kapna az evangélium. A javaslatok egy részét végül a zsinat után valamilyen formában végrehajtották. (Chadwick, 258-259; Elena Bonora, *La Controriforma*, Roma, GLF editori Laterza, 2001, 8.)

⁶⁰ A regensburgi kudarc után Contariniről Itália-szerte elterjedt, hogy eretnek. Kudarc utat nyitott az ellenpárt előtt. A megbékélést immár mindenki csodának tartotta volna. A katolikus egyház ezután a zsinat szervezése, saját ortodox tanításának megerősítése és az eretnekségek elítélése felé fordult. Míg Contarini Regensburgban ülésezett, Carafa azt javasolta a pápának, hogy állítson fel egy új és erőteljes, rendkívüli felhatalmazással bíró inkvizíció hivatalát az eretnekek ellen. Carafa és a vele rokonszenvezők úgy gondolták, hogy a katolikus egyház megtisztításának legjobb módja az eretnekek felkutatása, beazonosítása és visszatérítése, nem pedig a tárgyalásos politika, amely csak további ösztönzést ad a tévtanítások terjedésének. 1542-ben nem csak Contariniről terjedt el, hogy eretnek, néhány kiváló itáliai személyiségről is kiderült, hogy protestáns, köztük Bernardino Ochino és Pietro „Martire” Vermigli. A római inkvizíció megalapítását az 1542. július 21-i *Licet ab inito* kezdetű bulla hirdette ki, mely hat bíborost (köztük Carafát) nevezett ki inkvizítor-generálisnak és minden katolikust a hatalmuk alá rendelt. Az inkvizítoroknak joguk volt arra, hogy felkutassák és bebörtönözzék a gyanúsítottakat, elkobozzák majd megsemmisítsék javaikat és kivégeztessék a bűnösöket. A megbocsátás joga a pápánál maradt. Carafa megvásárolt egy épületet, melyben vallató helyiségeket és bilincsekkel felszerelt tömlöcöket alakított ki. Az inkvizíció számára szigorú működési szabályokat dolgozott ki. Az új inkvizíció hatóság létrehozásának előírása Itálián kívül eleinte hatástalan maradt, mert a katolikus uralkodók, akiknek már megvoltak a maguk bíróságai, nem fogadtak el könnyen egy új pápai bíróságot a felségterületeiken. A pápai területeken ellenben, illetve a század második felétől Itália többi részén is végzetes hatékonysággal kezdett működni az új rendszer. Az eljárások nagy részét az eretnekek elleni hajtóvadászat tette ki, teljesen háttérbe szorítva az emberséges elbánást és az értelmes párbeszédet. Az inkvizíció gyanakvással figyelte a tudós társaságokat, felügyelete alá vonta a könyvkereskedelmet és a nyomdákat, illetve tiltólistára tett írókat, írásokat és kiadókat, elkobozott és felszámolt könyvgyűjteményeket. A század utolsó évtizedére minden eretnek-gyanús itáliai közösséget sikerült felszámolnia, a piemonti valdenseket kivéve. (Chadwick, 260-261)

nek. Sokan (például a Bernardino Ochino, Celio Secondo Curione, Celso Martinengo vagy Pietro Vermigli) elmenekülnek Itáliából „religionis causa”. Az időrendben következő sorsfordító esemény a trentói zsinat első ülészaka 1545-'46-ban. A zsinat 1546 elején megadta a katolikus választ az öt sola tételére. A 4. ülésen a *sola Scriptura* elvvel szemben a Szentírás és a szenthagyomány egyenértékűségét jelentette ki, az 5. és 6. ülésen az eredeti bűnről és a megigazulásról szóló katolikus tanítást fogalmazta meg a *sola gratia* és a *sola fide* elvével szemben. Mindazok, akik az előző három év baljós előjelei ellenére abban reménykedtek, hogy a zsinaton sikerül elfogadtatni a hit általi megigazulás elvét, most nem csupán csalódtak voltak, hanem elkezdhettek félni is, mivel a sola gratia és a sola fide elvei innentől a zsinat által megerősítetten eretnek nézetnek számítottak. Ez az öt évvel korábbi regensburgi kollokviumhoz képest is visszalépés volt, mert ott a megigazulás kérdésében viszonylag könnyen és gyorsan megegyezésre jutottak a felek.

A burjánzás, a csalódás és a dac időszaka

Az itáliai reformáció második szakasza 1555-ig, IV. Pál pápai trónra lépéséig tart. Ennek a második szakasznak a főszereplői a kézművesek, az iskolai tanárok, a boltosok és a kereskedők. A dokumentumok alapján ebben az időszakban Velence, Modena, Imola, Bologna, Genova és Siena városainak területén, illetve környékükön mintegy negyven dinamikus és rugalmas csoport létezett, amelyek nyíltan terjesztették a reformáció üzenetét az utcákban, utcákon és tereken. Az üzenet közvetítésének az utókor számára legismertebb formái a különböző vallási szertartásokon való közös részvétel és az ott elhangzó beszéd (oratio, exhortatio, predicatio) megbeszélése, akár az aznapi prédikátorral, a hit terjesztését célzó beszélgetések kezdeményezése (propaganda fide) a boltokban, a templomban és a különböző községekben, a közös könyv olvasás (elsősorban, de nem kizárólag a Bibliáé).

Vannak kísérletek a meggyőződés tettekkelé alakítására is: nyilvános közös étkezések szervezése húsos fogásokkal nagybajtban; a templomban a vasárnapi misén a prédikáló pap megcáfolása, nevetségessé tétele; a tisztítóűz létezésének megkérdőjelezése fogadás formájában; alulról vagy felülről kezdeményezett változtatások bevezetése a miseliturgiában. Utóbbira példa két püspök, Vittore Soranzo Bergamo egyházmegyéjében és Pier Paolo Vergerio⁶¹ a capodistria püspökségben, akik területükön egy-

⁶¹ Az ifjabb Pier Paolo Vergerio (1498-1565) padovai jogi tanulmányai befejeztével ügyvédként tevékenykedett. 1532-ben a jogi pályát otthagya a pápa szolgálatába állt. Kétszer volt bécsi apostoli nuncius; először (1533-1534) a lutheri tanok ausztriai elterjedése elleni fellépést szervezte meg, másodszer (1535-1536) az 1537-re Mantovába tervezett egyetemes zsinathoz szerezte meg a német területek egyházi és világi vezetőinek, köztük Luthernek a hozzájárulását. 1536-tól szülővárosa, Capodistria (Koper) püspöke. Püspöki tevékenysége nehézségekbe ütközött, elsősorban egyházigazgatási okokból. 1539-ben Mantovában Ercole Gonzagán, majd

mástól függetlenül különböző, reformátori ihletésű változtatást próbálnak fokozatosan bevezetni. A radikálisok anabaptista zsinatot hívnak össze Velencében. Ennek az időszaknak az „Evangélium” a kulcsszava. Magát az ekkorra már több olasz változatban is elérhető szöveget szinte mindenhol megtaláljuk: lánccal egy asztalos munkapadjához kötve, számtalan magánlakásban, kézműves mesteremberek összejövetelein, akik azért találkoznak, hogy összehasonlítsák az olasz fordítást a Vulgatával, bár nem tudnak latinul, vagy akár a templomokban vagy a városi piacterek árkádjai alatt. A Szentírás szövegét olvassák, magyarázzák, megvitatják, átfogalmazzák, kibővítik, manipulálják, sőt át is írják.

Az elnyomás időszaka

A harmadik időszak 1555-től 1572-ig tart, két inkvizitor pápa, IV. Pál, Gian Pietro Carafa (1555-1559) és V. Piusz, Michele Ghislieri pápasága (1566-1572) határozza meg. Ez a két egyházi vezető már bíborosi kinevezése előtt az erős válasz, a határozott fellépés és a zéró tolerancia híve volt, és elképzeléseiket pápaként következetesen végrehajtották. Az inkvizíció kémei és provokátorai beszivárogtak a protestáns csoportokba, és mindenkit feljelentettek. A peres eljárások során újra általánossá vált a kínzás alkalmazása. A gyónás szentségét a nézeteltérések elfojtásának eszközeként használták. A protestánsok mintegy válaszként egyfajta szektásodásnak indultak. A különböző protestáns-párti csoportok a felekezetek német és svájci területen kikristályosodó tanításai, hitvallásai mentén polarizálódtak. Ezekkel az itáliai csoportokkal Melanchthont leszámítva a genfi egyház tartotta a kapcsolatot. Az 1540-es évek többszólamú és rugalmas világa az 1560-as években átalakult főként Genf felé orientálódó rejtőzködő kisebbségek hálózatává. Kódolt üzenetek és titkos jelszavak kerülnek elő,

Rómában Pietro Bembón keresztül megismerkedett a spirituálisokkal és vallási nézeteikkel. Feltehetőleg kezébe került a Beneficio di Cristo kézírata, majd csatlakozott Ippolito d'Este kíséretéhez. Elmélyült a Biblia, az egyházatyák és a spirituálisok belső használatra szánt írásainak tanulmányozásában. A francia király képviselője volt az 1541-es regensburgi kollokviumon, majd visszatért püspöki székhelyére. 1546-ban eretnekséggel vádolták. 1549-ben Svájcba menekült, ahol protestáns szemléletű olasz nyelvű írásokat jelentetett meg, illetve bekapcsolódott a svájci olasz vallási emigráció életébe. 1553-tól haláláig a lutheránus Christoph von Württemberg tübingeni udvarában volt tanácsos. Élete során szinte mindegyik ezeken az oldalakon említett személlyel ismeretségbe került. Számos kéziratot csempészett Itáliából Svájcba, ahol legtöbbször elérte a kinyomtatását, sőt, egy ideig itáliai terjesztésüket is meg tudta oldani. Az összes itáliai indexre, a velenceire, a milánóira, a firenzeire és a központi rómaira is ellen-indexek megírásával válaszolt. (Caponetto, 173-190, DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/vergerio-pier-paolo-il-giovane_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/vergerio-pier-paolo-il-giovane_(Dizionario-Biografico))); bővebben: Anne Jacobson Schutte, *Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498-1549*, Il Veltro Editrice, Roma, 1988)

illetve egy olyan magatartásforma, amit maga Kálvin nevez, elítélő hangon, nikodemitának. A hit megélése visszahúzódott a magánterekbe. Családi alapon szerveződő egyházi közösségek sora jön létre. A hamu alatt parázsló feszültség csak néhány elszigetelt képprombolás esetében lobban fel. A kihallgatások során kínzással kicsikart vallomások drámai bizonyágtételei kitartó, bizakodó hitről szólnak: kérik, várják a jelet, hogy Isten nem hagyja el az övéit, közbeavatkozik, csodásan megmenti a híveit.

Az eltűnés időszaka

A negyedik szakasz 1572-től, V. Piusz halálától 1588-ig tart. 1588 szimbolikus dátum: a Velencei Köztársaság vonatkozó dokumentumaiból ismert utolsó, protestáns eretnekség miatt végrehajtott kivégzésnek éve. Ebben a fázisban az összkép az „eretnekség” eseteinek folyamatos csökkenését és ezzel párhuzamosan a mágia és boszorkányság eseteinek növekedését jelzi. Az evangelizáció korábbról ismert formái eltűnnek: túl veszélyessé vált további esetleges rokonszenvezők megkeresése és megszólítása. Az ebben az időszakban bíróságok elé kerülő protestánsok olyanok, akik valahogyan eddig túléltek. Ez már a megszilárduló „Tridentinum” világa: Luccában az „eretnekek” leleplezését célzó konfraternitások születnek, Faenzában a „lutheránusok” elleni idegenkedés az istentisztelet új formáit szüli. Az evangéliumi hit egyéni szinten vagy családi terekben él tovább. A források apa és fia vagy a testvérek közötti „eretnek bűnrészesség” eseteit tárják fel.

Ez alól kivételt képeznek a piemonti alpesi völgyek valdens közösségei, az eredetileg hét gyülekezet „fénye a sötétben”, amelyek az evangéliumi tapasztalat egyedüli őrzői Itáliában⁶² (a calabriai valdens közösségeket az 1560-as években kiirtották, ahogyan az Alpok francia oldalán, Lubéronban az ottaniakat már az 1540-es években). A piemonti valdensiek túlélését a cavouri szerződés biztosítja. A valdensiek völgyeiben is kongregáció szerveződik ellenük. Elképzelhető, Lucca esetében biztos, hogy a magán terekben 1588 után is megmaradt a hit.

Ez a ragaszkodás tárgyak: könyvek, kéziratok vagy más jelképek: például egy gyermekkorban tanult vers köré csoportosult. Erre a fázisra jellemző az „őszinte színlelés” vagy a vallási kaméleonként viselkedés – vándorló iparosokkal, akik alkalmazkodnak a munkavégzés helye szerinti állam hitvallásához, átveve a társadalmi közeg vallási gyakorlatát – vagy pedig a felekezeti szinkretizmus.

ZÁRSZÓ

A reformáció Itáliában tehát volt is meg nem is. Itáliában is megjelentek a reformátorok írásai, születtek olasz nyelvű bibliafordítások, emberek tértek meg és át, csoportok alakultak a hit közös megélésére. Ugyanakkor ez a korabeli Itáliának inkább csak az északkeleti részét, összességében elenyészően kevés embert és csupán néhány évtized erejéig érintette.

⁶² Caponetto, 145-172

A reformáció hatékony itáliai elfojtásához hozzájárult többek között a spanyol birodalom nyomasztó jelenléte, amely Itáliára kényszerítette a maga sajátos katolicizmusát; a korabeli itáliai államok rendkívül óvatos és bizalmatlan egyházpolitikája; a szellemi és politikai elitek kiábrándult és érdekezérelt szemlélete; az a kulturális helyzet, amely más európai országokkal ellentétben évszázadokkal a reformációt megelőzően alakította ki a maga humanista gondolkodását, és 1500-ra szinkretistává vagy agnosztikusává vált; a tanításbeli zűrzavar, amely az egyre határozottabban körvonalazódó protestáns nézetek jelenléte mellett spiritizta, radikális és tagadó irányzatokat is kitermelt; és végül az ellenreformáció gyorsan kiépülő és működésbe lépő rendszere.

Mindenesetre a tizenhatodik században emberek ezrei az életükkel fizettek az evangélium iránti hűségükért. A szigorú ellenőrzés, a kíméletlen perek, az elrettentő ítéletek és mártírok hosszú sora árán sikerült a reformációt Itáliában megsemmisíteni.

Mindezek a tényezők ugyanakkor értékes embereket és gondolatokat löktek ki Itáliából, akik más európai országok reformációjának, majd korai modernitásának termékeny résztvevői lettek. Sok, az evangéliumi üzenet által érintett ember ugyanis éppen így tudott jelentősen hozzájárulni Európa többi részének kora modern időszakához. Sok olyan személyiség volt, akinek külföldön kellett menedéket keresnie, hogy ne veszítse életét, és így más országokban találta meg a módját, hogy hozzájáruljon a protestantizmus európai megerősödéséhez.

A DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KÖZOKTATÁS-POLITIKÁJA AZ 1940-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

THE PUBLIC EDUCATION POLICY OF THE TRANSDANUBIAN
REFORMED CHURCH DISTRICT IN THE FIRST HALF OF THE 1940S

Rébay Magdolna
Debreceni Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

Átfogó kutatásunkban a Horthy-korszak református közoktatás-politikáját elemezzük egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek alapján. A református egyház önkormányzati rendszerének köszönhetően az egyházkerületek fontos ágensei maradtak a központi szervek mellett a református oktatáspolitikának, az országos szintű döntések is bevonással születtek. Érdemes tehát a regionális sajátosságokra rámutatni. A jelen tanulmány a Dunántúli Egyházkerülettel foglalkozik. Kérdéseink: 1. Hogyan reagált az egyházkerület az állami oktatáspolitikára, intézkedéseire? 2. Milyen oktatáspolitikai irányelveket fogalmazott meg ö maga? 3. Milyen lépéseket tett az iskolai megerősítés, az oktatás színvonalának javítása/stabilizálása érdekében? 4. Az iskolai vallásoktatás terén milyen változások születtek?

A népoktatás területén két fő kérdés foglalkoztatta az egyházkerületet az 1940-es évek első felében: az ún. törpeiskolák megtartása, valamint a nyolcosztályos rendszerre történő áttérés megvalósítása. Utóbbi esetében eltérő nézetek is megjelentek: a visszacsatolt egyházmegyék területén már kialakították a nyolcéves formát, ezért ezek inkább tartalmi kérdéseket vetettek fel. A törpeiskolák kapcsán az átadás elkerülése különféle megoldási javaslatokat szült: családok betelepítése, lelkésztanító alkalmazása, az iskola előkészítővé tétele a lelkész oktatása mellett. A fejlesztések ebben az egyházkerületben is leginkább a középfokot, a középiskolákat érintették. A felekezeti fenntartók új iskolatípusokat indítottak, ami a szakképzés irányába történő bővítés célját tükrözi: Pápan kereskedelmi középiskola működött, Csurgón pedig mezőgazdasági. Révkomáromban a koedukált helyett férfi tanítóképző indult. Az állami oktatási törvények esetén az egyházkerület a végrehajtás mikéntjével foglalkozott. Igyekezett alkalmazkodni, valamint élni a jogszabályok adta lehetőségekkel. Az egyházkerület az állam partnérének tekintette magát, az egymásrautaltságot hangsúlyozta. Az iskolai vallásoktatás kérdése, megújítása ezen egyházkerületben kevésbé került elő.

ABSTRACT

In our comprehensive research, we analyze the reformed public education policy of the Horthy era on the basis of the minutes taken at the general assemblies of the church district. Thanks to the self-governing system of the Reformed Church, the church districts remained important branches of Reformed educational policy alongside the central bodies, and they were also involved in the national-level decision-making. It is therefore worth pointing out regional specificities. The present study focuses on the Transdanubian Church District. Our questions were as follows: 1. How did the

church district react to the intentions and measures of state-level education policy? 2. What education policy guidelines did the church district itself formulate? 3. What steps did the church district take to strengthen its schools and improve/stabilize the quality of education? 4. What changes were implemented in religious education?

In the field of primary education, the church district was concerned with two main issues in the first half of the 1940s: the retention of one-room schoolhouses and the transition to the eight-grade system. In the case of the latter, dissenting views also emerged: the eight-grade format had already been established in the territories of the reannexed parishes, and therefore these raised more substantive issues. In the case of one-room schoolhouses, they tried to avoid the transfer of the schools through various solutions: resettlement of families in the village, hiring a pastor teacher, making the school a preparatory school under the instruction of the pastor. In this church district, too, the improvements mainly affected secondary schools. New types of schools were started by the denominational owners, reflecting the aim of expanding in the direction of vocational education: in Pápa, there was a commercial secondary school, and in Csurgó, an agricultural institution awaited the children. In North Komárom, the coeducational system was replaced by a male teacher training institution. As for the state-level education laws, the church district was concerned with how to implement them. It has tried to adapt, while making use of the possibilities offered by the legislation. The church district considered itself a partner of the state, emphasizing interdependence. The question of the renewal of religious education in schools was less discussed in this church district.

Kulcsszavak: Dunántúl, református egyház, iskola, vallásoktatás, Horthy-korszak

Keywords: Transdanubia, reformed church, school, religious education, Horthy era

Bevezetés

Az 1932 és 1939 közötti időszak feldolgozását követően¹ jelen tanulmányunkban az 1940-es évek első felét vizsgálva foglalkozunk a Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikájával. A Horthy-korszak egészének református oktatásügyét Hörcsik elemezte², míg Pornói a nyolcosztályos népiskolák kiépítésének szentelt írást³. Oktatáspolitikai szem-

¹ *Rébay Magdolna*: „[N]agy mult, becsületes jelen és sokat váró jövő.” A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatási politikája Hóman Bálint és gróf Teleki Pál minisztersége alatt (1932–1939). In: *A tanárok tanárának lenni... Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára*. Szerk. Pusztai Gabriella, Fenyő Imre, Engler Ágnes. Debrecen, 2012. 355–375.

² *Hörcsik Richárd*: Református iskola és nevelés. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Főszerk. Bartha Tibor, Makkai László. Budapest, 1983. 299–311.

³ *Pornói Imre*: A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle*, 57. (1995) 2. sz. 91–107.

pontú megközelítése során a felekezeti oktatásügy egészét vizsgálta – megállapítva az állam térnyerését – Nagy⁴ és Szabó⁵. A Kárpátaljai Református Egyház történetével Peyer-Müller foglalkozott.⁶ Kutatási előzményként említhetjük továbbá az iskolatörténeti feldolgozásokat.⁷

Kutatásunk forrásai a nyomtatott tanácsülési és egyházkerületi jegyzőkönyvek voltak. Ezek 1940 és 1946 között naptári évek szerinti kötetekben kerültek kiadásra.⁸ Részletezettségük eltérő, 1944-ben pedig a háború miatt nem is tartottak közgyűlést, ez az évfolyam teljesen hiányzik. Ugyan ma a jegyzőkönyvek már digitálisan is elérhetőek, a kutatás kezdetén csak a nyomtatott változatokat tudtuk használni, részben ezért sem vettük

⁴ *Nagy Péter Tibor*: Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2000.; *Nagy Péter Tibor*: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945. Budapest, 2011.

⁵ *Szabó Ildikó*: Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* 20. (2010) 2. sz. 33–52.

⁶ *Peyer-Müller, Fritz*: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Budapest, 1999.

⁷ *Bódi Ferenc*: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története. Csurgó, Kaposvár, 1943.; *Nádasdy Lajos*: Fejezetek a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből. Pápa 1988.; *Pölöskei Ferenc*: A Kollégium története 1918-tól 1945-ig. In: Rúzsás Lajos, Trócsányi Zsolt, Bodolay Géza, Kiss József, Pölöskei Ferenc: A pápai kollégium története. Budapest, Kecskemét, 1981. 380–421.; *Tömösközi Ferenc*: A Komáromi Református Koedukált Tanítóképző felállításának rövid története. In: A magyarság megtartó ereje a Kárpát-medencében. Szerk. Kováts-Németh Mária, Lévai Attila, Szabó Péter. Győr, 2018. 105–131.

⁸ A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi január hó 11. napján Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1940.; A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi november hó 27–28. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1941.; A Dunántúli Református Egyházkerület 1941. évi november hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1942.; A Dunántúli Református Egyházkerület 1942. évi október hó 22–23. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1942.; A Dunántúli Református Egyházkerület 1943. évi március hó 24. napján Pápa városában tartott püspökebeiktató, ünnepélyes rendkívüli közgyűlésének és Pápán, 1943 május 5. napján tartott tanácsülésének jegyzőkönyve. Pápa, 1943.; A Dunántúli Református Egyházkerület 1943. évi október hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének, valamint 1943 július hó 7. napján és október 12. napján Pápa városában tartott tanácsüléseinek jegyzőkönyve. Pápa, 1944.; A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűléseinek és tanácsüléseinek jegyzőkönyvei az 1945–48. évekről. Pápa, 1949. (A továbbiakban dátum szerint rövidítve: DTREK jkv.). 1940–1942-ben az egyházkerületi tanácsülések jegyzőkönyvei a közgyűlési jegyzőkönyvek Függelékében közölve.

igénybe számítógépes szoftver segítségét. Helyette a kvalitatív dokumentumelemzés módszerével dolgoztunk, a téma szempontjából releváns információkat kerestük a teljes szövegtörzsben.

Az adatokat a kutatási kérdéseink alapján strukturáltuk, amelyek a következők voltak: 1. Hogyan reagált az egyházkerület az állami oktatáspolitikai törekvéseire, intézkedéseire? 2. Milyen oktatáspolitikai irányelveket fogalmazott meg ö maga? 3. Milyen lépéseket tett az iskolai meg erősítése, az oktatás színvonalának javítása/stabilizálása érdekében? 4. Az iskolai vallásoktatás terén milyen változások születtek?

A Dunántúli Református Egyházkerület Magyarország nyugati területét ölelte – és öleli – fel, ahol a reformátusság a jellemzően más felekezetekkel élt együtt, sokszor kisebbségben. 1939-ben az ország református lakosságának 10,18%-a tartozott a kerülethez, ez az arány a területgyarapodásnak köszönhetően 1940-re 12,37%-ra nőtt.⁹ Ez a dél-felvidéki területek, két korábbi egyházmegye, visszacsatolásának volt leginkább köszönhető: 28 barsi és 46 komáromi anyaegyházközség tért vissza, így az anyaegyházközségek száma 298-ra nőtt.¹⁰ A Drégelypalánki Egyházmegye 3 egyházközséggel egészült ki.¹¹ 1941-ben kismértékben az Őrségi Egyházmegye híveinek a száma is gyarapodott.¹² Az egyházkerület kilenc egyházmegyéből állt, ezek a Barsi, a Belső-Somogyi, a Drégelypalánki, a Komáromi, a Mezőföldi, az Őrségi, a Pápai, a Veszprémi és a Tatai Egyházmegye.

Központja a korszakban Pápa volt, itt tartották a közgyűlést, itt szolgáltak lelkészként a püspökök hivatali idejükben. Az egyházkerület élén egyházi és világi vezető állt. Medgyaszay Vince püspököt 1943-ban Győry Elemér váltotta. A főgondnok mindvégig (1921–1953) dr. Balogh Jenő jogász, dualizmus kori igazságügyminiszter, az MTA főtitkára, majd másodelnöke volt.¹³

Az egyházkerületi oktatásügy helyzete

A tradicionálisan iskolafenntartással is foglalkozó református egyház szemlélmódja a Dunántúli Egyházkerület esetében nem változott a vizs-

⁹ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 106. p. 60.

¹⁰ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 31. p. 36. Velük a református iskolahálózat is bővült, be kellett tagozódniuk a magyar rendszerbe. Annak megismerése érdekében a tanítók átképző tanfolyamokon vettek részt. (DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 252. p. 148.) Meg kellett állapítani a tanítók fizetését is, amely során léptek fel problémák: voltak, akiket kár ért, míg mások jogtalan előnyt vívtak ki (DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 265. p. 169.).

¹¹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 252. p. 151.

¹² DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 2. p. 7.; 31. p. 22.

¹³ *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977. 162.; Balogh Jenő. In: Magyar életrajzi lexikon, 1000-1990. Szerk. Kenyeres Ágnes. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00827.htm>, letöltés 2023. júl. 10.

gált időszakban sem. Ahogy Balogh Jenő főgondnok fogalmazott, az „*feltétlenül és szilárdan ragaszkodik felekezeti iskoláink fenntartásához*”.¹⁴ A cél megmaradt: a felekezeti iskolarendszer az egyház megmaradásának egyik fontos eszköze, hiszen az ifjúság vallásos szellemiségű nevelésének ez a legfontosabb terepe. A vizsgált időszakban is felbukkant a gyakran használt hasonlat, viszont ennek kiegészítésével is találkozhattunk: ne csak veteményes, hanem virágos kert legyen az iskola!¹⁵ Nem elég tehát, ha az iskola működik, jó színvonalon is kell azt tennie.

Az egyházkerület területén református felsőoktatási intézmény egyedül Pápán volt található, ahol az oktatási rendszer mind a három szintjén elérhető volt a református oktatás, sőt népfőiskola révén a felnőttoktatásra is lehetőség nyílt. Ráadásul itt nemcsak fiúk, hanem lányok is több és különböző fokú intézmény közül választhattak. Pápát tehát egyértelműen iskolavárosnak tekinthetjük. Református oktatási központ volt a tőle távol fekvő Csurgó, ahol alap- és középszintű református iskola várta a jelentkezőket, illetve népfőiskolai¹⁶ tanfolyam.¹⁷ Itt a lányok számára a népiskola és idővel a népfőiskola volt elérhető. A létszámnövekedés miatt mindkét városban építkezésre volt szükség, amelyben az egyház mellett az állam is szerepet vállalt.¹⁸ Ezen települések oktatási jelentősége tehát tovább nőtt a vizsgált időszakban.

Észak-Komárom a korszakban ismét az egyházkerülethez tartozott. A visszacsatolás azonban a helyzete időleges gyengülésével járt: a koedukált tanítóképzést felsőbb döntésre kifuttatták, de helyi kezdeményezésre aztán mégis újraindult, viszont immár csak férfiak számára. Tehát ebben a városban is rendelkezett az egyház saját alap- és középfokú intézménnyel.¹⁹

A többi településen maximum református elemi népiskola működött, illetve elvéte egy-egy óvoda. Kivétel volt Kaposvár, ahol gróf Bethlen

¹⁴ DTREK Jkv. 1940. jan. 11-I közgyűlés, 3. p., 9.

¹⁵ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 171.

¹⁶ Református népfőiskola Pápa és Csurgó mellett Veszprémben is működött, utóbbiban lányok számára is. Célja az egyház számára presbiterek, gyülekezeti munkások képzése volt. (DTREK 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelentés) 22.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 17.); DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 17–18.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 28–29.) 1944/45-ben (?) Mosonrófán is volt. (DTREK jkv. 1945. okt. 25-i közgyűlés, Püspöki jelentés, 41.) A korszakban a népfőiskolák egyseges (országos szintű) rendezésére is sor került. (DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 124. p. 73–75.)

¹⁷ A fogalmak – iskolaváros, iskolaközpont – definiálására Nagy Péter Tibor és Ugrai János által szervezett konferencia (*Iskolavárosok, szellemi centrumok a múltban*, 2023. május 12–13.) vállalkozott. Az előadásokból szerkesztett kötet készül.

¹⁸ Az építkezésekről lentebb részletesebben írunk.

¹⁹ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 39. p. 26.

Margit nevét viselő leánynevelő intézetet – diákotthont – tartott fenn a Belső-Somogyi Egyházmegye.²⁰ Ebben és a csurgói fejlesztésekben fontos szerepe volt az egyházmegye gondnokának, dr. Matolcsy Sándornak.²¹ Az egyházmegyét ezek a kiadások igen megterhelték. A közgyűlése ezért többször is (1941, 1942, 1943) kérte, hogy ne kelljen főiskolai és kerületi járulékot fizetnie, de ehhez nem járultak hozzá arra hivatkozva, hogy nem tudná a kerület a kieső összeget honnan pótolni.²²

Csekély új alapítás kivétellel az egyházkerületben az örökölt oktatási intézmények működtek tovább. Ezek fenntartása sok kis lélekszámú egyházközségnek nehézséget jelentett, de az egyházkerület is küzdött a bevételi hátralékok miatt.²³ Demográfiai okokból egyes egyházközségek ereje tovább gyengült. A kerület egyes részein – főként Belső-Somogyban – a divatossá vált egykézés szokása ellen telepítéssel védekeztek, valamint árvaházat is alapítottak, amelyek a hadiárvák és családjuk felkarolása mellett a népiskolai létszámok emeléséhez is hozzájárultak.²⁴

Az egyházmegyék közül a vizsgált időszak elején (1939) a legtöbb református iskolai oktatást nyert elemista a Tatai Egyházmegye területén élt (lásd 1. ábra), míg a legkevesebb az Őrségi Egyházmegyében. A népiszkolai pedagógusok nagy többsége férfi volt. Egyedül a Komáromi Egyházmegyében volt jelentős a tanítónők aránya.²⁵ 1940/41-ben összesen 337 református elemi népiskola működött az egyházkerület területén.²⁶

²⁰ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 367. p. 145.

²¹ *Nagy Zoltán*: Az emberi tartás példája. In: Kaposvári memento. 2019. <https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvari-memento/2019/11/02/az-emberi-tartas-peldaja.html>, letöltés 2023. júl. 12.

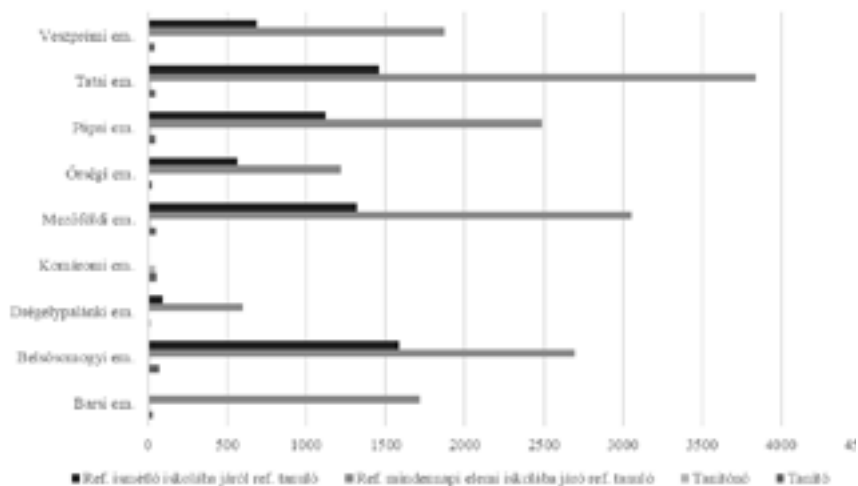
²² DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 103. p. 58.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés 18. p. 42.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 225. p. 95–96.

²³ Vö. DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 28. p. 30–31., 30. p. 32–33.

²⁴ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 7., 12–13.; 337. p. 179.

²⁵ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelenés) o. n.

²⁶ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 168.

1. ábra: A dunántúli református alapfokú oktatás (1939)²⁷ Forrás: DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelenés) o. n.

A népiskolák épülete sok esetben szűk, illetve korszerűtlen volt. A berendezésben és a felszerelésben is akadtak hiányosságok. A fejlesztésre azonban általában nem telt teljesen önerőből, ezért a fenntartók az államtól, az egyetemes egyháztól – azaz a magyarországi központtól – segílyt igényeltek, sőt, olykor banki kölcsönt is felvettek.²⁸ A taneszközökhöz 1942-ben a VKM jelentősebb adománnyal járult hozzá, amelyből 67 intézmény részesült.²⁹

A fenntartási nehézségek néhány iskola esetén feladáshoz vezettek. Ezeknek a száma azonban alacsony maradt, mivel az egyházkerület is alkalmazta a központi, egyházi törvényben lefektetett előírásokat: iskolát csak végszükség, a gyülekezet teljes anyagi romlásának elkerülése végett lehetett átadni, s akkor is csak bizonyos feltételek teljesülése mellett. Erre több esetben is sor került: a csöszai iskola (Mezőföld) 1940-ben³⁰, a hencsei³¹, a somogyhatvani³² (mindkettő Belső-Somogy) és a siómarosi³³ (Mezőföld)

²⁷ A Komáromi Egyházmegye elemi és ismételő elemi iskolai tanulóiról nincs adat.

²⁸ Vö. DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 66. p. 66–68.; 67. p. 68–69.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 169–171.; 358. p. 182.

²⁹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 338. p. 181–182.

³⁰ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 108. p. 62.; 330. p. 170.

³¹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 299. p. 166.

³² 1941-ben még nem fogadják el. (DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 300. p. 154–155.); DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 298. p. 164–165.

³³ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 315. p. 173.

1942-ben, a középbogárdi (Mezőföld) 1943-ban jutott erre a sorsra.³⁴ Az iskolafeladás tehát leginkább a Belső-Somogyi és a Mezőföldi Egyházmegyét érintette. Előbbiben 1941/42-ben 76 iskola közül 23 intézményben az államsegély feltételül megszabott 30 fős tanulói létszámot csak más valósúakkal tudták elérni, 15 iskolában még velük sem.³⁵

Az egyházkerület területén több árvaház is működött, de ezek többsége egyesületi fenntartásban: Dunaalmáson (alapítás éve: 1914) a Protestáns Patronázs Egyesület³⁶, Ajkán (1939?)³⁷, Orciban (1941) és Balatonfőkajáron (1941) az Országos Református Szeretetszövetség – utóbbiban a Mezőföldi Egyházmegyével közösen³⁸, Kiskoszmányban (Béthel árvaház néven; később Lévára költözött³⁹) és Komáromban (bal part, 1937, Timótheus árvaház)⁴⁰ pedig a Béthel Egyesület⁴¹ vállalta ezt a tevékenységet. Református óvodája Balatonkenesének, Komáromnak (jobb part), Lévának és Pápának volt.⁴² Fizetéskiegészítő államsegélyt a kenesei és a lévai kapott (80, illetve 70%-ot 1-1 óvónő).⁴³

Reakció az állami oktatáspolitikára

Az egyházkerület és az állam oktatásügyi kapcsolatát partneri viszonyként írhatjuk le. Medgyaszay Vince püspök szerint (1941) az egyház részéről „*hűség, szeretet és ragaszkodás*”, „*engedelmesség*”, „*rendíthetetlen bizalom*” nyilvánult meg, míg maga az állam részéről „*mindinkább-inkább megnyilvánuló megértés és jóindulat*”-ot tapasztalt.⁴⁴ Egy évre rá az összetartozást is

³⁴ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 148. p. 59–60.

³⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 337. p. 179.

³⁶ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 5. p. 9. Történetéről lásd *Nagy István*: Diakónia. Nagykovács, 2011. 91-92., <https://dtk.rankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/4040/diakonika11.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, letöltés 2023. júl. 10.

³⁷ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelenés) 23.

³⁸ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 5. p. 9.; 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 12–13.; 110. p. 73.

³⁹ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 131. p. 77.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 198. p. 80.

⁴⁰ A történetéről lásd *Vasasčín Péter*: Egy komáromi árvaház nem mindennapi története. Új Szó [online], 2021. december 29. <https://ujsoz.com/regio/egy-komaromi-arvahaz-nem-mindennapi-tortenete>, letöltés 2023. aug. 1.

⁴¹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 70. p. 72.; DTREK Jkv. 1941. aug. 13. tanácsülés, 14. p. 191.

⁴² DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 264. p. 160.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 333. p. 174.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 405. p. 166–167.

⁴³ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 355. p. 188–189.

⁴⁴ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 7.

kiemelte, „*az élő faág viszonya az élő fatörzshöz*” képpel írva le azt.⁴⁵ Utóda, Győry Elemér, szintén az „*egymás mellé rendeltség*”-et emelte ki.⁴⁶

Az egymásrautaltságon leginkább az anyagi terhek közös vállalását értették az egyházi vezetők. Szerintük az állam saját magával tesz jót a felekezeti iskolák támogatásával, hiszen az egyházak átvállalják tőlük a költségek jó részét. Ahogy Győry Elemér fogalmazott: „*Az állam tulajdonképpen saját terhein könnyít, amikor segíti az iskolafenntartó egyházközségeket, s önmagának tesz jó szolgálatot, mikor az egyházakat vallásos és nemzetnevelő munkájukban támogatja, annak megismerésével, hogy az állam mindig többet kap erkölcsiekben és lelkiekben az egyházaktól, mint amennyit az egyházaknak nyújt anyagiakban.*”⁴⁷ A közös adókezelést – az egyházi és az állami adó együttes beszédését – is támogató segítségként élték meg. Bár nehezményezték, hogy – az adóalanyok védelmére hivatkozva – az állam az egyházi adóhátralékot nem feltétlenül szedi be teljes összegben.⁴⁸

A második világháború éveiben kimondottan törekedett a kerületi vezetés a jó viszonyra, mivel úgy érezte, az államot a nehéz helyzetben erősíteni kell. Félretették az 1920-as, 1930-as években felmerülő panaszokat, viszont elvárták az egyenlő bánásmódot, és hogy az állam az anyagi támogatást továbbra is biztosítsa. Segítse például a fenntartókat a tanügyi célú építkezésekben.⁴⁹ A régi sérelmek⁵⁰ közül egy orvoslásra is került: elválasztották a kántori és a tanítói javadalmat (1943), ami tanítói fizetésrendezést eredményezett. (A végrehajtás azonban nem volt vita nélkül.)⁵¹ A korábbi időszaknál jóval ritkábban merült fel az egyházi autonómia kérdése, ha igen, akkor az igazgatás és a felügyelet tekintetében (vö. a Barsi Egyházmegye panaszát⁵²).

Az állam a középszintű oktatáshoz tett plusz anyagi hozzájárulásokat, a népoktatásban a meglévő finanszírozási rendszer fenntartására törekedett. A pápai építkezésekhez adott rendkívüli államsegélynek azonban voltak feltételei.⁵³

⁴⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 6.

⁴⁶ DTREK jkv. 1943. márc. 24-i közgyűlés, 15. p. 26.

⁴⁷ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 14.

⁴⁸ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 18–21.; 42. p. 28.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 32.

⁴⁹ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 12., 14–15.

⁵⁰ Pl. a tanítói nyugdíjjarulék fizetése (vö. DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 280. p. 142–143.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 343. p. 184.)

⁵¹ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 13.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 267. p. 110.

⁵² DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 265. p. 169.

⁵³ Az egyházkerület a 177 ezer P építési és felszerelési államsegély mellett 150 ezer P egyházi közalapi kölcsönt is kapott a bővítéshez. (DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i

A középiskolák megkapták a korábban kialakított tanári fizetéskiegészítést is. A pápai és a csornai gimnázium 76%-ot, a pápai kereskedelmi és a csornai mezőgazdasági középiskola egyaránt 50%-ot.⁵⁴ A pápai polgári leányiskola, leánylíceum és tanítónőképző 60–60%-ot.⁵⁵ A középszintű iskolák létszámemelkedés által kiváltott fejlesztése új státuszok kialakítását tette szükségessé, amelyhez az állam van, amikor adott,⁵⁶ van, amikor nem adott⁵⁷ fizetéskiegészítést. A hadikölcsönönért cserébe viszont a pápai kollegium 1941-ben 10 ezer P, 1942-ben 7 ezer P államsegélyt kapott.⁵⁸

Az oktatásügy finanszírozási kereteiben változás nem történt, noha a helyzet – főleg a népoktatásban – jelentősebb átalakulásra egyértelműen megérett. Ez az igény nem csak a Dunántúlon jelentkezett, hanem a központi református szervezeteknél (pl. Egyetemes Tanügyi Bizottság) is felmerült.⁵⁹ Győry Elemér székfoglaló beszédében igen kritikusan fogalmazott: szerinte a reformátusság „*elhanyagolta belső erőit*”, „*hozzászokott az államségély mankójához*”, annak váratlan elmaradása összeomlást okozna a legtöbb gyülekezetben. Számba kell venni, mit bír az egyház önerőből – tette hozzá.⁶⁰

Az államtól nagyobb arányú hozzájárulás már nem volt várható, a református egyházban ezért felmerült a források központi elosztásának a lehetősége. Az Országos Református Iskolai Közpénztár az egymás terhét hordozzuk elv alapján kisegítette volna a szegényebb iskolafenntartó egyházakat. 1942-ben az Egyetemes Konvent az elképzelés véleményezésére kérte az egyházkerületeket. A dunántúliban vita alakult ki a hozzájárulás mértékéről, arról, hogy mekkora különbséget tegyenek az iskolát fenntartó és a többi egyházköztség közt.⁶¹ A döntést azonban a háborús helyzet

közgyűlés, 55. p. 56.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 87. p. 50.; 98. p. 56.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 52. p. 39.)

⁵⁴ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 123. p. 91.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 166. p. 91.; 170. p. 91–92.; 165. p. 90.; 171. p. 92.; ; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 163–64. p. 92.; 185. p. 96.; stb.

⁵⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 195. p. 98.; 198. p. 99.; 200. p. 100.; 208. p. 107. (A polgári leányiskolára nézve nem találtunk pontos számadatot, de valószínűleg ott is 60% volt a fizetéskiegészítés aránya.)

⁵⁶ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 192. p. 100.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 141. p. 85.; 153. p. 88.; 147. p. 87.; 208. p. 107.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 327. p. 136.

⁵⁷ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 167. p. 93.; 212. p. 108.; 212. p. 108.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 304. p. 129.; 358. p. 142–143.

⁵⁸ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 83. p. 48.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés 56. p. 41.

⁵⁹ DTREK Jkv. 1940. jan. 11-i közgyűlés, 3. p., 9.

⁶⁰ DTREK jkv. 1943. márc. 24-i közgyűlés, 15. p. 25.

⁶¹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 341. p. 183.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 398. p. 162–164.

elodázta. Felmerült a református oktatásügy új szabályozása, azaz új református oktatási törvény alkotása⁶², valamint központi állandó református oktatásirányítási szerv felállítása is,⁶³ viszont megvalósításig egyik kezdeményezés sem jutott.

A partnerség megnyilvánult abban, hogy a VKM 1943-ban úgy döntött, állami kiségitőt küld az egy- vagy kéttanítós református népiskolákba abban az esetben, ha a tanító hősi halált halt, eltűnt vagy katonai szolgálatot lát el.⁶⁴ Együttműködés figyelhető meg a leventemozgalom esetében is. Az egyházkerületi közgyűlés biztatta a lelkészeket és a tanítókat, hogy minél többen végezzék el közülük a leventeoktatói képzést. A szervezet keretében végzett munkát ugyanis a vallásos nevelésre is felhasználták.⁶⁵

A korszakban születő jelentős állami oktatási reformok közül a 8 osztályos népiskola kiépítésének a céljával az egyházkerület azonosult. Az 1940. évi XX. tc. végrehajtására kihívásként tekintett, próbálta a megvalósítását elérni. (A témával a következő fejezetben foglalkozunk részletesen.) Kritizálta viszont a tanítóképzés átalakításának leállítása miatt az 1938-ban alapított pápai leánylíceum átszervezésének a kényszerét. Szerinte a típus bevált ugyanis, a jelentkezők magas száma is ezt igazolja. Nem értett egyet azzal, hogy a VKM visszavonta az érettségi vizsga letételének lehetőségét a leánylíceumban tanuló lányoktól, s hogy őket a tanítóhiányra való tekintettel a tanítónőképzőben való továbbtanulásra akarta rendelni.⁶⁶ Felmerült ennek kapcsán (1943) leány-középiszkola alapításának gondolata.⁶⁷ (Végül 1945-ben a gimnáziumtól önállósult kereskedelmi tagozatnak nyíltak leányosztályai, illetve újra felvetették a leánygimnázium létesítését.⁶⁸)

A kerület a református intézményekből induló, később az állam által felkarolt tehetségmentő programban is részt vett. A pápai és a csurgói gimnázium is fogadott tehetségvizsgán kitűnt tanulókat.⁶⁹

⁶² DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 397. p. 159–162.

⁶³ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 271. p. 144.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 368. p. 146.

⁶⁴ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 68. p. 31.

⁶⁵ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 2. p. 8–9.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 19.; 40. p. 31.; 91. p. 62.

⁶⁶ A leánylíceumban összesen 91 leány kapott érettségi bizonyítványt. Az utolsó tanítónői képesítő vizsgát pedig 1942/43-ban tartották. (*Nádasdy L.*: Fejezetek i. m. 70, 81.)

⁶⁷ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 14.; DTREK Jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 13. p. 191.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 201. p. 100–101.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 352. p. 141.

⁶⁸ DTREK jkv. 1945. okt. 25-i közgyűlés, Püspöki jelentés, 38.; 245. p. 63.

⁶⁹ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 27. A csurgói gimnázium esetén ezt az évkönyvekből tudjuk. (Vö. Csurgói Református Kollégium (...) évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Pápa, 1943. 39.)

1944. március 19-e után az állam és az egyházkerület közti viszony megromlott, „*labilissá*” vált, az állam már nem tekintette partnerének az egyházat. Sztójay Döme kormánya az intézkedéseiről még értesítette a kerületi vezetést, hogy azoknak megfelelően tudjon cselekedni. A viszony a nyilas hatalomátvétel után romlott, már csak a sajtóból szerezhetek információt az állam döntéseiről.⁷⁰

Egyházkerületi intézkedések

A nyolcosztályos népiskola kiépítése

Ahogy említettük, az 1940-ben meghozott törvény alapján az egyházkerület a nyolcosztályos népiskola kiépítése mellett döntött. Ha nem merültek fel elháríthatatlan akadályok, a közgyűlés az 1941/42-es tanévben⁷¹ a VII. osztály megnyitását indítványozta, illetve ahol ez már megtörtént, ott a VIII. osztályt. Elodázni az átalakítást akkor lehetett, ha a szükséges fejlesztésekre (új tanító, új tanterem) nem álltak rendelkezésre a források, ezt maga a törvény is megengedte. Az egyházkerület azonban már a törvény elfogadása után hangsúlyozta, hogy a változáshoz a fenntartóknak állami segílyre lenne szükségük. 1942-ben a kerület már sürgette az új osztályok megnyitását: a fenntartók mindent tegyenek meg ennek érdekében – határozott.⁷²

A Mezőföldi és az Őrségi Egyházmegye az átalakítást kötelezővé tette⁷³, de ezekben sem nyitotta meg azonnal minden intézmény az újabb osztályokat. Lepsény még fellebbezett is a döntés ellen.⁷⁴ 1941/42-re viszont az átalakulás mind a két egyházmegyében jelentősen előrehaladt: 3-3 iskola maradt a régi rendszernél ekkorra. Mindez azonban sok helyen túlszűfolttséghez vezetett.⁷⁵

1942-ben a fejlesztés tekintetében a legtöbb beruházásra a Pápai Egyházmegyében lett volna szükség.⁷⁶ A bővítésre azonban az akkori gazdasági helyzetben az államnak is csak korlátozottan álltak rendelkezésre források. A VKM ezért anyagi nehézségek fennállása esetén 1942-ben ismételtlen hozzájárult az átalakítás elodázásához.⁷⁷

⁷⁰ DTREK jkv. 1945. okt. 25-i közgyűlés, Püspöki jelentés, 25.

⁷¹ Az egyházkerületi tanács már 1940/41-es megnyitást szeretett volna elérni a feltételek fennállása esetén. (DTREK Jkv. 1940. jún. 26-i tanácsülés, 8. p. 177.)

⁷² DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 265. p. 161.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 339. p. 183.; 346. p. 185–186.

⁷³ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 168. Mezőföld 1940-ben még engedélyezte, hogy hiányzó feltételek esetén a fenntartók felmentést kérjenek. (DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 265. p. 161.)

⁷⁴ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 340. p. 177–178.

⁷⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 337. p. 180.

⁷⁶ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 346. p. 185.

⁷⁷ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 250. p. 187.

Sajátos helyzet alakult ki Pápán. A tanítónőképző gyakorló elemi iskolája azért maradt hatosztályos, mert a diákok többsége átjelentkezett a IV. osztályt követően a polgári leányiskolába, s plusz tanterem sem állt rendelkezésre. A tanítónőjelöltek hospitálása és gyakorlata a felső tagozat esetén ezért a közeli református elemi iskolában történt, amelyet viszont átalakítottak.⁷⁸

Mivel Csehszlovákia már átállt a nyolcosztályos rendszerre, a visszacsatolt egyházmegyék az engedmények ellen harcoltak, mivel az a visszafejlődést eredményezte volna az iskoláik számára. El szerették volna érni, hogy ne rövidüljön meg a szorgalmi idő a felső tagozatban – ezt a szabályozás megengedte. Elégedetlenek voltak a tankönyvekkel is.⁷⁹

A megvalósítás során az egyházkerület területén általában az alábbi nehézségek merültek fel. Népesebb iskoláknál új tanterem kialakítása és új tanítói állás rendszeresítése feltétlenül szükséges volt, ami sok helyen anyagi akadályba ütközött.⁸⁰ A háborús helyzetben a behívások miatt kialakult tanítóhiány ellen helyettesítéssel léptek fel, illetve ismét gyakrabban előkerült a lelkésztanítók foglalkoztatásának a lehetősége, azaz a lelkészi és a tanítói munka összevonása, mint megoldás. Alkalmazásuk az egyházon belül a Dunántúli Egyházkerületben volt eleve a leginkább elterjedt: itt 1940/41-ben 16 lelkésztanító szolgált.

Az egyházkerület inkább ezt a megoldást javasolta még a nyolcosztályos népiskolai rendszerben is a gyülekezetek megtartása érdekében, mint az egyházközségek társítását.⁸¹ A problémát az jelentette, hogy a képzésük ekkor már nem volt mód, így új szabályozásra volt szükség. Az Egyetemes Konvent végül – a kerületek (így az egyházmegyék) véleményének a kikérése után – úgy döntött, hogy ha a min. jó képesítéssel rendelkező tanítók a négy gimnáziumi osztályt elvégezték korábban, akkor rendkívüli hallgatóként beiratkozhatnak a teológia szakra.⁸² 1943-ban egyetlen tanító készült a pápai teológia rendkívüli hallgatójaként a lelkészi pályára.⁸³

Az iskolák megmaradása érdekében az egyházkerület tehát a lelkészeket kötelezte tanítóhiány esetén a helyettesítésre, nehogy a reformátusság műveltségi szintje lecsökkenjen.⁸⁴ Amennyiben egy lelkésznek nem volt pedagógusi végzettsége, hivatalosan csak iskolaelőkészítő tanfolyamot

⁷⁸ DTREK jkv. 1942. júl. 31-i tanácsülés, 19. p. 212–213.

⁷⁹ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 168.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 413. p. 169.

⁸⁰ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 337. p. 178.

⁸¹ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 272. p. 135–137.

⁸² DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 272. p. 136.; 330. p. 169.; 280. p. 148–149. DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 280. p. 148–149.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 295. p. 125.

⁸³ A kisbéri kántortanító. (DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 295. p. 125.)

⁸⁴ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 47. p. 27.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 19.

vezethetett.⁸⁵ (Katonatanító ideiglenes, lelkész általi helyettesítése más kategóriába esett.)⁸⁶

Az is problémát jelentett, hogy a lelkésztanító helyeket még 1937-ben határozták meg, az igények azonban azóta változtak. A visszacsatolt területekre nem is vonatkozott az engedély. A Barsi Egyházmegye egyik gyülekezete (Nemesoroszi) ezért – és a tanítói oklevél hiánya miatt – 1942-ben ideiglenes hozzájárulást kapott a kerülettől.⁸⁷ 1943-ban a Konvent végül a régi-új területeken is megállapította a lelkésztanító-helyeket.⁸⁸

A nyolcosztályos népiskolai oktatás a tankötelezettség teljesítéséhez 9. gyakorlati évvel egészült ki, aminek a megszervezése szintén kihívást jelentett a fenntartók részére.⁸⁹ A felső tagozaton a gazdasági oktatáshoz gyakorlóteret kellett továbbá biztosítani, ami nem állt mindenütt rendelkezésre. (Az Egyetemes Konvent 2 kataszteri hold területet írt elő.)⁹⁰

A nyolcosztályos rendszerre történő áttérés a taneszközök fejlesztését is szükségessé tette. Nagyon nagy hiányok mutatkoztak az egyházkerületben ebben a tekintetben. Az 1942/43-as tanévben a 492 református népiskolai tanterem közül csupán 87 felszerelése volt teljes (17,7%). Ezért a kerületi közgyűlés 1943-ban szemléltető eszközök csoportos készítésére kötelezte azokat a tanítókat, akik iskolájában 10 hónapnál korábban zárult a tanév. Az eszközök előállítási költségét az eladási árból szándékoztak fedezni. A házilag el nem készíthető tárgyak beszerzésére az egyházközségeknek külön összeget kellett a költségvetésükbe beállítaniuk.⁹¹

A népiskolai reform kapcsán felmerült a református szellemiség erősítésének az igénye új tanterv, utasítás, vezérkönyvek (azaz tanítói kézikönyvek), új tankönyvek kiadása és bevezetése által.⁹² Előkerült a vallásoktatás megújításának a kérdése is.⁹³ A református népiskolai tanterv végül 1942-re készült el.⁹⁴

⁸⁵ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 395. 159. Ezt történt Nemesorosziban, ahol a legközelebbi református népiskola tanítójának kellett ellenőriznie a lelkész munkáját, illetve év végén levizsgáztatnia a diákokat (uo. 396. p. 159.).

⁸⁶ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 17.

⁸⁷ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 262. p. 140–141.

⁸⁸ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 389. p. 156.

⁸⁹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 340. p. 183.

⁹⁰ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 171.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 249. p. 186.

⁹¹ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 415. p. 170–171.

⁹² DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 268. p. 162.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 342. p. 178.; 345. p. 179.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 411–413. p. 168–170.

⁹³ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 399. p. 164–165.

⁹⁴ *Pornói Imre*: Fordulatok a magyar kultúrpolitikában az 1940-es években. 2013. 76., <http://www.irisro.org/pedagogia2013januar/0108PornoImre.pdf>, letöltés 2023. júl. 12.

A gyakorlati középiskolai tagozatok kialakítása

Az Egyetemes Konvent – az 1938. évi XIII. tc. elfogadása után – biztatta az egyházkerületeket, hogy a református iskolahálózatot a gyakorlati irányú középiskolák irányába bővítsék. Balogh Jenő főgondnok szintén a gyakorlati képzések fontosságára hívta fel a figyelmet. A református egyház eddig a lelkész- és tanárképzés előiskolájának számító, tradicionális iskola-típus, a gimnázium fenntartását favorizálta.⁹⁵ Ez a szemléletmód módosult, ami viszont nem jelentette a humán gimnáziumok feladását. A gyakorlati képzés tagozati rendszerben jelent meg a Dunántúli Egyházkerület két legfontosabb oktatási központjában. Pápán 1939-ben indult a kereskedelmi képzés a gimnázium felső tagozatának párhuzamos osztálya helyett a Konvent szavaival a „*korszzerű haladás*” jegyében. Az állami elismerés a következő évben érkezett meg.⁹⁶ Az indokok közt társadalmi, valamint nemzeti/állami szempontok is felsorolásra kerültek. Egyrészt az értelmiségi munkanélküliség elkerüléséhez akart így a kerület hozzájárulni, másrészt a zsidótörvények miatt felszabaduló állások betöltéséhez.

A működéshez a tagozat eleinte nem kapott államsegélyt, később állami fizetéskiegészítéssel rendelkező tanári állásokat is rendszeresítettek. Komoly problémát jelentett a kereskedelmi szaktanárok alkalmazása, ugyanis a protestánsok közül kevesen rendelkeztek ilyen képesítéssel. (A tantestületet nem választották szét, a közismereti tárgyakat a gimnázium tanárai oktatták, így [is] igyekeztek a kollégium egységes szellemét biztosítani.) A kerület mint fenntartó ezért arra jutott, hogy a már alkalmazásban álló fiatal tanárok számára tanulmányi segélyt biztosít a szükséges egyetemi képzettség megszerzéséhez. Határozott továbbá arról, hogy a pápai gimnáziumban végzetek Eötvös Kollégiumban folytatott tanulmányait támogatni fogja. A püspök egyéb kedvezményeket is kilátásba helyezett (magasabb fizetés, gyorsabb előrelépés). Utóbbira volt is példa. Az új tagozat működtetését a meglévő tanárok nagyobb terhelésével tudták csak megoldani: nekik jelentős túlórárt kellett vállalniuk. A személyi fejlesztést az állam is előírta.⁹⁷

A kereskedelmi tagozatos diákok közt a reformátusok kisebbségben voltak. A református hívek gyermekeiket ugyanis továbbra is inkább a gimnáziumi képzés felé orientálták. Az új tagozat inkább a városból verbuválta tanulóit, ami szintén a katolikusok arányszámát erősítette. Az iskola fő beiskolázási bázisát jelentő polgárik ráadásul nem református fenntar-

⁹⁵ DTREK Jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 2. p., 5–8.

⁹⁶ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 120. p. 90.

⁹⁷ DTREK Jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelenés) 19–22.; 23. p., 27.; 111. p. 87–88.; 121. p. 90.; 134. p. 94.; 319. p. 169.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 17.; 40. p. 26–27.; 81. p. 48.; 176. p. 93–94.; 301. p. 127–128.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 317. p. 134.

tásban álltak. A diákok jó része ezért állami vagy katolikus intézményből érkezett. Ezért – Pápa esetén – kritikaként előkerült a szellemiség, a református karakter fennállásának kérdése. Medgyaszay püspök ugyan az erre vonatkozó vádakát cáfolta, egyetértett azonban azzal, hogy a népszerűséget fokozni kellene a református körökben. A közgyűlés ezzel azonosulva kérte a lelkészeket, hogy hívják fel a szülők figyelmét az intézményre.⁹⁸

A tagozat kialakítása dologi fejlesztéseket tett szükségessé. A kereskedelmi képzés taneszközigényét biztosítani kellett, írógépeket kellett beszerezni például. Új bútorok vétele is indokolt volt. Az épületet is ki kellett bővíteni, amire 1941–42-ben került sor államsegély igénybevételel. 2. tornatermet, öltözőt, tantermeket, szertárakat is kialakítottak.⁹⁹ Az eredménnyel viszont a kerületi középiskolai felügyelő kritikus volt, szerinte az új – középiskolai – épületszárny stílustalan, szűk és célszerűtlenül beosztott.¹⁰⁰ Az egyházkerületi tanács pedig azt nehezményezte, hogy az államsegélyért cserébe a VKM a felügyeleti jogát erőteljesebben akarja érvényesíteni: beleszólna az iskola tanulóinak felekezeti megoszlásába a homogenitásra törekedve.¹⁰¹

A kereskedelmi végezetség iránti érdeklődés fokozódása miatt a kerület 1943-ban újabb képzés, férfiak és nők számára 6 hónapos tanfolyam elindítása mellett döntött.¹⁰² Hogy végül valóban elindult-e a tanfolyam, arról nincs információnk. (1945-ben pedig kereskedelmi leányközépiskola felállítására tettek lépéseket.¹⁰³)

A pápai nőnevelő intézet bővítésére a kollégiumi építkezéseket követően (1943) került sor, szintén állami támogatással, de az előkészítési folyamat elhúzódott, a tervek csak részlegesen valósultak meg. Ráadásul a katonai beszállásolás is nehezítette az intézmény helyzetét 1942-től.¹⁰⁴ Itt

⁹⁸ DTREK Jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 16. p., Függelék (Püspöki jelentés) 19–22.; 23. p., 27.; 111. p. 87–88.; 121. p. 90.; 134. p. 94.; 319. p. 169.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 179. p. 95.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés 148. p. 86.; *Pölskei F.*: A Kollégium története i. m. 396.

⁹⁹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 55. p. 56–59.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 235. p. 114–115.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 19. p. 195.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 16.; *Pölskei F.*: A Kollégium története i. m. 396.

¹⁰⁰ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 160. p. 92.

¹⁰¹ DTREK Jkv. 1940. jún. 26-i tanácsülés, 6. p. 175–176.

¹⁰² DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 16. p. 190.

¹⁰³ DTREK jkv. 1945. júl. 24-i tanácsülés, 6. p. 5.

¹⁰⁴ Ez később a kollégium épületét sem kerülte el: először kórháznak foglalták le, majd a német, később az orosz katonaság vette igénybe tetemes károkat okozva. A tanítás a nőnevelő intézet és az elemi iskola tantermeiben váltakozva zajlott ezért. (DTREK jkv. 1945. okt. 25-i közgyűlés, Püspöki jelentés, 28., 42.)

főként a bentlakók számának a növekedése miatt volt szükség változásra, illetve mert a polgári leányiskola (és a leánylíceum) keresettsége is nőtt.¹⁰⁵

A csurgói gimnázium keretében mezőgazdasági középiskolai tagozatot alakítottak ki, amely 1941/42-től várta a jelentkezőket. A bővüléssel a gimnázium kollégiummá vált, regionális jelentősége növekedett.¹⁰⁶ Az új tagozat célja „művelt, szakképzett, lelkes magyar gazdanemzedék” képzése volt.¹⁰⁷ Ugyanitt téli gazdasági szakiskola is elkezdett működni. A gyakorlati képzéshez a fenntartó 43 kat. hold területet vásárolt.¹⁰⁸ Ugyanakkor – az intézmény 150 éves jubileuma alkalmából – jött lére a népfőiskola is.¹⁰⁹ Az új típusok Csurgón is építkezéseket tettek indokolttá, amelyhez az állam 1941-től több alkalommal segínyt biztosított.¹¹⁰ Az összeg 1942 októberében már elérte a 220 ezer (építés), illetve a 20 ezer (felszerelés) pengőt.¹¹¹ A munkálatok 1942-ben fejeződtek be.¹¹² A mezőgazdasági tagozat évente 6 ezer P fenntartási államsegélyt kapott, valamint 3 tanárt is rendelkezésre bocsátott a Földművelésügyi Minisztérium.¹¹³

A komáromi tanítóképzés újraindítása

Komárom, az egyházkerület egykor fontos központja, 1939-ben került vissza, s ezt követően oktatásügyi szempontból annak 3. legfontosabb városává vált. A csehszlovák időszakban koedukált református tanítóképző működött a településen, amelyet a Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház 1935-ben alapított a magyar alapfokú iskolák pedagógus-utánpótlásának biztosítása végett. A fenntartó az egyház Egyetemes Konventje volt, a működés finanszírozását a csehszlovákiai magyar református egy-

¹⁰⁵ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 138. p. 95.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 98. p. 56.; 218. p. 109.; 231. p. 113.; 205. p. 104.; 45. p. 30.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 18. p. 194.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 205. p. 102–103.; 208. p. 107–108.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 12–13., 25.; 217. p. 90–91.; 344. p. 140.; 345. p. 140.; DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 12–15. p. 186–189.

¹⁰⁶ *Bódi F.*: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium i. m. 360–361.

¹⁰⁷ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 16.

¹⁰⁸ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 200. p. 101–102.

¹⁰⁹ Az egyes tagozatok elnevezése: Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, Református Körmeny Sándor Mezőgazdasági Középiskola, Református Nagybáthy János Téli Mezőgazdasági Szakiskola, Baksay Sándor Belsősomogyi Református Népfőiskola, Gróf Festetich György Fiúnevelőintézet. (DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 201. p. 103–104.)

¹¹⁰ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 196. p. 101.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 186. p. 96.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 338. p. 138.; 340. p. 139.

¹¹¹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 377. p. 193.

¹¹² DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 16.

¹¹³ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 377. p. 193.

házközségek vállalták. Államsegélyt nem kapott, de az állam elismerte a működését (1937). A visszacsatolást követően az intézmény megszüntetéséről született döntés. 1939/40-ben ezért már nem is indult új első évfolyam. 1942-ben az utolsó képzősök is végeztek. Ennek leginkább anyagi oka volt, hiszen a határmódosulás miatt a finanszírozás bizonytalanná vált, másrészt a fenntartó is megszűnt.

A helyi egyházközség azonban végül úgy döntött, hogy megpróbálja életben tartani az intézményt, s folytatólagosan, az 1942/43-as tanévtől férfi tanítóképzőként (pontosabban az akkori magyar rendszerhez igazodva líceumként és tanítóképzőként) működteti.¹¹⁴ A fenntartást némi vonakodás után az egyházkerület vállalta. Feltétele az volt, hogy a finanszírozásból az egyházközség mellett az illetékes egyházmegye, a város és a vármegye is vegye ki a részét. Igyekezett továbbá minél magasabb államsegélyt kiharcolni.¹¹⁵

Az egyházkerület területén ekkor 6 férfi és 10 női tanítóképző működött, viszont előbbieik közt református nem volt, mivel a pápait már korábban átadták az államnak.¹¹⁶ Most viszont ez volt egyházi részről a legfontosabb szempont az iskola fennmaradása mellett. Másrészt a szlovák tannyelvű iskolák tanítói utánpótlását is biztosítani kívánták, az intézményben ugyanis szlovák nyelvet is oktatni szándékoztak.¹¹⁷ A VKM először mindkét érvet cáfolta. Szerinte 1. az egyházkerületnek sem a lélekszáma, sem az iskoláinak száma nem teszi szükségessé önálló református tanítóképző fenntartását, 2. az egész országban csupán egyetlen zempléni iskolába járnak szlovák anyanyelvű református tanulók.

Az intézmény végül miniszteri engedély nélkül kezdte meg működését 1942 őszén. A VKM azt utólag vette tudomásul, ahogy a kerület is, amely az induláskor még nem volt fenntartó.¹¹⁸ A minisztérium egy évre rá végül megadta a hozzájárulást, ugyanekkor 60%-os tanári fizetéskiegészítést és építési államsegélyt helyezett kilátásba. Tette ezt annak ellenére, hogy a

¹¹⁴ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 157. p. 102.; 158. p. 102.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 19. p. Függelék (Püspöki jelentés), 16.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 220. p. 110.; 222. p. 110–111.; DTREK jkv. 1942. júl. 31-i tanácsülés, 5. p. 198–203.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 206. p. 104–106.; DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 17. p. 190–191.; *Hodossi Sándor*: Református tanítóképzés a Dunántúlon. *Mediárium* 10. (2016) 1. sz. 39.; *Peyer-Müller, F.*: A Kárpátaljai Református Egyház története i. m. 355–358.; *Tömösközi F.*: A Komáromi Református Koedukált Tanítóképző i. m. 108–114.

¹¹⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 206. p. 104.; DTREK jkv. 1942. júl. 31. tanácsülés, 5. p. 200–203.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 77. p. 35., 38.

¹¹⁶ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 241. p. 123.

¹¹⁷ DTREK jkv. 1942. júl. 3-i tanácsülés, 5. p. 199–200.

¹¹⁸ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 15. p. Függelék (Püspöki jelentés), 17.; DTREK jkv. 1943. máj. 5-i tanácsülés, 6. p. 5–10.

helyszíni szemle során sok problémára bukkant: szerinte túl sokan vannak a tanulók közt 1. a más felekezetűek, 2. nem az intézménybe valók („*selejtesek*”), 3. az épület – az egyházköztség által biztosított kollégium – pedig csak ideiglenesen alkalmas. Feltétele ezért – többek közt – új épület és internátus emelése volt. A minisztérium szerint ugyanis csak utóbbival válhat az egész kerület intézményévé. A fenntartóváltásra is 1943-ban került sor, a kerület az anyagi terheket azonban csak az 1944/45-ös tanévtől vállalta.¹¹⁹ Az eredmények ellenére a képző 1943-ban bezárt.¹²⁰

Új polgári fiúiskola?

A középszintű intézményfejlesztési elképzelések közt szerepelt Pápán református polgári iskola nyitása is a „ *jövő iparos és kereskedő nemzedék református vallásos szellemben nevelésére*”.¹²¹ A kerület úgy vélte, hogy a nyolcosztályos elemire történő átállás miatt egyre többen akarnak majd polgári iskolába járni, hiszen a munkaerő-piacon magasabb értékű végzettséget ad ugyanolyan hosszú tanulmányi idő után. A régióban működő polgári iskolák szerinte azonban már túlszűfoltak, így érdemes lenne református iskolát indítani.¹²² A VKM engedélye azonban ebben az esetben is késett, így 1943 őszén nem nyílt meg az iskola, ahogy – valószínűleg a háborús helyzet miatt – egy évvel később sem.¹²³ 1945-ben pedig az általános iskola bevezetésével a kérdés tárgyalanná vált.

A református vallásoktatás helyzete

A felekezeti iskola fenntartásának létjogosultságát a korszakban a megnövekedett terhek miatt a vallásos nevelés-oktatás eredményességéhez kötötték, amely nagyban függött a vallástanórák színvonalától. A vallásoktatás megvalósítása a saját és a más fenntartású iskolákban ekkor már minimális követelmény volt, bár a szórványokban sokszor még mindig akadtak problémák. A korban tehát a mennyiségi fejlesztés helyett inkább a minőségre került a hangsúly. Elvárták – ahogy korábban is – a hittanórákon az Egyetemes Konvent által előírt tankönyvek használatát, hogy az órákat imával és énekléssel kezdjék.¹²⁴ 1943-ban pedig a kerület úgy döntött, hogy az anya-egyházközségekben a vallásoktatást a nem református iskolákban kö-

¹¹⁹ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 28.; 77. p. 34–39.

¹²⁰ *Hodossí S.*: Református tanítóképzés a Dunántúlon i. m. 40.

¹²¹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 215. p. 109.

¹²² Uo. 109–110.

¹²³ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 357. p. 142.

¹²⁴ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 163. p. 107.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 113. p. 67.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 92. p. 63.

teles – a tanító helyett – a (segéd)lelkész végezni.¹²⁵ A konfirmációs előkészítést is legalább részben a lelkésznek kellett ellátnia.¹²⁶

Országos szinten is felmerült a vallásoktatás megújításának a szándéka. A kezdeményező az ORTE (Országos Református Tanáregyesület) volt, amelynek 1939-es, átfogó reformját célzó javaslatát a Dunántúli Egyházkerület is tárgyalta, s elküldte véleményezésre az egyházmegyéinek. Összegzésként megállapította, hogy a nevelésnek és az oktatásnak párhuzamosan kell haladnia, nem lehet az utóbbit elhagyni. (Az ORTE az előbbire helyezte volna a hangsúlyt.)¹²⁷ Az egyházkerület kiemelte, hogy rendszeresen, kellő eredménnyel kell a vallást tanítani a nem református iskolákban is, kiváltképp a szórványokban.¹²⁸ Új hittankönyvek kiadását is sürgette.¹²⁹

A vallásos nevelés intenzitásának növelése érdekében a pápai leánynevelőintézetben a tantestület szorgalmazta, hogy államsegéllyel önálló vallástanárnői állást szervezzenek, aki egyben bentlakó nevelőnő lenne. Erre azonban a VKM támogatása hiányában nem került sor, bár a közgyűlés támogatta a javaslatot. Végül az állást saját forrásból szervezték meg, s férfi vallástanárral töltötték be.¹³⁰

A nyolcosztályos népiskola kialakítása esetén is felmerült a vallásoktatás kérdése, s nem csak az új hittantankönyvek igénylése kapcsán. A Pápai Egyházmegye a tananyag bővítése ellen érvelt, s hogy a VII–VIII. osztályosok feladata a konfirmációra történő előkészület maradjon. (Ennek a korhatára ekkor már egységesen 14 év volt.) Az egyházkerületi közgyűlés válaszában hangsúlyozta, hogy utóbbira az 1940. évi vallásoktatási tanterv lehetőséget ad, illetve, hogy annak értékelése még nem időszerű.¹³¹ 1943-ban hasonló döntést hozott.¹³²

A vallásoktatás eredményességének növelése érdekében fokozták az ellenőrzést: egyházmegyei szinten is megalakultak a vallásoktatási szakbizottságok.¹³³ Az egyházmegyéknél vallásoktatási szakelőadókat is választaniuk kellett. (A kerületben is volt ilyen pozíció.¹³⁴) Az Egyetemes Konvent

¹²⁵ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 374. p. 149.

¹²⁶ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 266. p. 161.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 112. p. 65.

¹²⁷ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 255. p. 156–158.

¹²⁸ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 92. p. 63.

¹²⁹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 252. p. 149–151., 153.

¹³⁰ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 154. p. 100–101.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 213. p. 107.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 199. p. 99.

¹³¹ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 352. p. 187.

¹³² DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 399. p. 164–165.

¹³³ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 258. p. 159.

¹³⁴ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 21.; 382. p. 153.

– ez a mind inkább megvalósuló központosításra újabb példa – vallásoktatási szabályrendeletet készített.¹³⁵

A kerület szorgalmazta a vallásoktatásban a szakmaiság erősítését és az egyöntetű eljárást. A református iskolákban történő elhelyezkedés feltételévé tették a más fenntartású képzőkben végző tanítójelöltek számára a református vallásoktatási képesítő vizsga letételét, amelynek vagy egyházi ellenőrzés mellett kellett történnie vagy a pápai tanítónőképzőben.¹³⁶ Az egyházmegyék közül több (így Mezőföld, Belső-Somogy) valláspedagógiai szemináriumot szervezett.¹³⁷ Vallásoktatói konferenciák rendezésére az egyházkerületeket az Egyetemes Konvent is biztatta.¹³⁸

Az iskolai vallásoktatás kiegészítéseként a belmissziói munka folytatására biztatta a kerület a gyülekezeteket a „*jól bevált keretek szerint*” – ezek ugyanis már a korábbi évtizedekben kialakultak (vasárnapi iskola, ifjúsági egyesületek szervezése, gyermek-istentisztelet tartása, ifjúsági lapok terjesztése).¹³⁹ A belmissziói munkának elvárása szerint a tanító közreműködésével kellett zajlania.¹⁴⁰ A gyermek- és ifjúsági munka ellenőrzése tekintetében volt változás: az egyházmegyéket ifjúsági körzetekre osztották.¹⁴¹ Pápán ifjúsági vezetőképző konferenciát szerveztek,¹⁴² a komáromi egyházmegyében pedig vasárnapi iskolai vezetőképzőt.¹⁴³ Ebben az esetben is a munka szakszerűbbé válása, a minőség javítása lett az elsődleges feladat, hiszen a rendszer már kialakult.

Összegzés

A nehézségek ellenére, amely néhány iskola átadásához vezetett, a Dunántúli Református Egyházkerület vezetése az 1940-es évek első felében nem kérdőjelezte meg az egyház oktatásügyi szerepvállalását. Ahogy Győry Elemér püspök fogalmazott: „*rendíthetetlen híve vagyok a felekezeti iskolázásnak*”.¹⁴⁴

¹³⁵ DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 233. p. 115.; 234. p. 115–116.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 377. p. 151.

¹³⁶ DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 241. p. 123.; DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 22.

¹³⁷ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 147. p. 152.; DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 246. p. 124.

¹³⁸ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 166. p. 109–110.

¹³⁹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 70. p. 71.; vö. DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 163. p. 68–69.

¹⁴⁰ Vö. DTREK jkv. 1941. nov. 12–13-i közgyűlés, 330. p. 170–172.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 337. p. 181.

¹⁴¹ DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 85. p. 76.

¹⁴² DTREK jkv. 1940. nov. 27–28-i közgyűlés, 88. p. 79.

¹⁴³ DTREK jkv. 1943. okt. 12–13-i közgyűlés, 24. p. Függelék (Püspöki jelentés), 35.

¹⁴⁴ [Az eredetiben dőlttel kiemelve.] DTREK jkv. 1943. márc. 24-i közgyűlés, 15. p. 25.

Az egyházkerület az iskolarendszer modernizációját, külső és belső megújulását hangsúlyozta, amelynek részleteibe a felhasznált forrás, annak jellege miatt, főként a középszintű intézmények esetén engedett bepillantást. A nagyobb beruházáshoz azonban az egyháznak állami támogatásra volt szüksége. Az egyház az államra a közoktatás területén partnerként, szövetségesként tekintett. S magát is annak tartotta. Az ideológiai közösséget és a finanszírozásban az egymásra utaltságot emelte ki. A vallásoktatás fejlesztésében a mennyiségi szempontok helyett a minőségek kerültek előtérbe.

Az oktatásügyet érintő nagy döntéseket a háború miatt elodázták. Felmerült a Református Iskolai Közpénztár felállítása, új református oktatási törvény alkotása, valamint központi állandó református oktatásirányítási szerv felállítása, viszont megvalósításra egyik kezdeményezés esetén sem került sor.

EVANGÉLIKUS TEOLÓGUSKÉPZÉS EPERJESEN

LUTHERAN THEOLOGICAL EDUCATION IN EPERJES

Kónya Péter

Eperjesi Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, vármegyék és szabad királyi városok képviselői nyilvánosan deklarálták az evangélikus kollégium megalapítását Kassán 1665. november 18-án. Több ok miatt Eperjes szabad királyi várost választották, amely számos tekintetben a legjobb feltételeket kínálta a leendő intézmény számára. A hat felső-magyarországi szabad királyi város közül Kassa és Eperjes erős, korszerű erődítménnyel rendelkezett, de Eperjesen kizárólag az evangélikus egyház működött. Tekintettel a város nemzetiségi viszonyaira, a leendő diákok könnyen el tudták sajátítani mind a német, mind a szlovák vagy a magyar nyelvet. Nem volt érdektelen az sem, hogy a városi tanács a kollégium alapítását erőteljesen támogatta, és kész volt nemcsak alkalmas helyet kínálni számára, hanem finanszírozni is akarta a kiadások jelentős részét. A kollégiumot az evangélikus nemesség és az eperjesi vezető polgárok, valamint a bányavárosok és a szepességi városok polgáraiból szervezett testület irányította. Igen fontos volt, hogy a gimnáziumi tananyag mellett teológiai képzést is kínált az iskola, biztosítva ezzel századokon át a hazai evangélikus lelkészképzés lehetőségét.

ABSTRACT

The representatives of the counts, barons, magnates, counties and free royal towns of Upper Hungary publicly declared the foundation of the Lutheran College in Kassa (Košice) on 18 November, 1665. For a number of reasons, the free royal town of Eperjes (Prešov) was chosen for its location, as it offered the best conditions for the future institution in many respects. Of the six free royal towns in Upper Hungary, Kassa and Eperjes had strong, modern fortifications, but Eperjes was the one where only the Lutheran Church was active. Given the ethnic structure of the town, prospective students could easily learn German, Slovak, or Hungarian. It was also not irrelevant that the town council strongly supported the establishment of the college, and was prepared not only to offer it a suitable site, but also to finance a significant part of the expenditure. The college was governed by a body made up of the Lutheran nobility and leading citizens of Eperjes, as well as citizens of the mining towns and the towns of the Szepesség. It was very important that the school offered theological education in addition to the secondary school curriculum, thus ensuring the possibility of training Hungarian Lutheran pastors for centuries.

Kulcsszavak: evangélikus, Eperjes, teológusképzés, evangélikus kollégium, patronátus

Keywords: Lutheran, Eperjes, theological education, Lutheran college, patronage

A Magyar Királyságban a kora újkorban három helyen működött evangélikus teológiai képzés: a teológiai akadémiákban Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Eperjesen az evangélikus kollégium keretében kisebb szünetekkel több mint kétszázötven éven át fejlődött a teológiai oktatás. Ezzel együtt az eperjesi kollégium – akkor a felső-magyarországi rendek kollégiuma – nemcsak az első hazai evangélikus teológiai intézet volt, hanem az első evangélikus főiskola a királyság területén. Így az evangélikus teológiai képzés Eperjesen össze van kötve a Kollégiummal. Sokszor elfelejtik, de sokan nem is tudják, hogy a Kollégium alapításának egyik fő oka éppen a művelt teológusok képzése volt.

Az eperjesi evangélikus kollégium a felső-magyarországi rendek Kollégiumaként alapított 1665-ben, specifikus belföldi és nemzetközi feltételek között, a felső-magyarországi (protestáns) rendek akaratából. Az iskola létrehozását a városi tanács áldozatkészsége és együttműködése is lehetővé tette, emellett legalább olyan jelentős szerepet játszottak a kollégium alapításában a város több mint két és fél évszázados iskolai hagyományai.

A kollégium létrehozása

A kollégium alapítása mind a hazai társadalmi-politikai viszonyokból, mind a nemzetközi helyzetből és az európai erőviszonyokból nőtt ki. A 17. század első felében a törökellenes háborúk, a Habsburg-ellenes felkelések és a harmincéves háború miatt a Habsburg uralkodók Magyarországon nem léphettek fel nagyon élesen a magyarországi protestáns rendek ellen, sőt néhányszor a vallásszabadságot is elismerték számukra.¹ Az 1648-as westfáliai béke az uralkodónak lehetővé tette mind az abszolutizmus, mind a rekatolizálás erőteljesebb bevezetését. Ez a fordulat összekapcsolódik I. Lipót trónra lépésével. A katolikus egyház jelentős támogatása folytán, főleg a Dunántúlon és Alsó-Magyarországon² rövid idő alatt megnyilvánultak a rekatolizációs politika következményei.³ Ebben a politikában hagyományosan jelentős helyet foglalt el a Nagyszombati Egyetem mint az országos

¹ Először 1608-ban, az első koronázás előtti törvénycikkkel, amelyet 1618-ban megújítottak, s utána már egyértelműen fogalmazott törvénnyel 1647-ben. Ezek a törvénycikkek, az 1608-as és az 1647-es követték a sikeres Habsburg-ellenes felkeléseket.

² Alsó-Magyarország a 16. század első felétől egy önálló katonai és gazdasági egységet képezett a Pozsonyi Magyar Kamara és a Bányavidéki vagy Alsó-magyarországi Főkapitányság fennhatósága alatt. A tizenegy észak-nyugati vármegye területét foglalta el (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Zólyom, Nógrád, Komárom, Turóc, Árva és Liptó vármegye), s területén hét ún. alsó-magyarországi királyi bányaváros volt: Selmezbánya, Kőrmöcbánya, Besztercebánya, Bélabánya, Bakabánya, Újbánya és Libetbánya.

³ Annak ellenére, hogy még néhány évtizedig Magyarország lakossága nagyjából protestáns maradt, sikerült Pázmány Péternek jelentősen megerősítenie a katolikus egyházat, és szilárd alapot vetnie a sikeres rekatolizálásnak a következő században.

katolikus egyház kulturális és műveltségi központja, és a papság nevelésének helye. Keleten, Felső-Magyarországon a század közepétől átvette ezt a feladatot a kassai jezsuita akadémia.

Emellett állandóan rosszbodtak mindkét protestáns egyház létkörülmenyei. A harmincéves háború és a westfáliai béke következtében egyre nehezebbé vált a magyarországi evangélikus növendékek iskoláztatása Németországban. Így az evangélikus egyház számára elkerülhetlenné vált a saját teológiák alapítása, amelyek méltó ellensúlyt képeznének mindkét jezsuita egyetemnek. Míg a református egyház néhány évtizeden át két főiskolával rendelkezett ebben a régióban, a Partiumban a debreceni⁴ és Felső-Magyarországon a sárospataki kollégiummal⁵, az evangélikusok a 17. század közepén is hiányoltak ilyen típusú intézményt.

Az evangélikus főiskola alapítása a Magyar Királyság területén tehát nem volt új gondolat. Már a század elején is foglalkoztak vele az egyház fő képviselői, akik például Nagybicsét vagy Lőcsét javasolták az iskola színhelyül. A 17. század második felében a haladó rekatolizálás folytán az ország keleti részén, Felső-Magyarországon jöttek létre a feltételek ilyen intézmény létrehozásához.⁶ Annak ellenére, hogy ebben az országrészben már néhány évtizeden át a jezsuiták Kassán és Homonnán, ferences, pálos és más katolikus rendházak több helyen működtek, a protestáns egyházak mindig állandó, erős pozíciókkal rendelkeztek a lakosság összes rétegeiben. A felső-magyarországi rendek ebben a helyzetben 1655-ben határoztak a kollégium mint az ország első evangélikus főiskolája alapításáról. Természetesen ez a lépés egyúttal erődemonstrációként is tekinthető az erősödő abszolútizmus és rekatolizálás idején.

Az iskola helyszínéről és más kérdésekről még 1665 nyarán tanácskoztak a felső-magyarországi rendek követői.⁷ Több ok miatt Eperjes szabad királyi várost választották, amely számos tekintetben a legjobb feltételeket kínálta a leendő intézménynek. A hat felső-magyarországi szabad királyi város közül Kassa és Eperjes erős, korszerű erődítménnyel rendelkezett, de

⁴ Az ún. részek, azaz Magyarország részeinek területe, amelyet a 16. századtól fokozatosan csatoltak az Erdélyi Fejedelemséghez.

⁵ Felső-Magyarország, mint a legnagyobb országrész, a tizenhárom északkeleti vármegye területét foglalta el (Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Torna, Ung, Bereg, Ugozca, Gömör, Heves, Borsod, Szabolcs és Szatmár vármegye). Területén a Pentapolitana városzövetséget alkotó öt szabad királyi város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kiszszeben) és a felső-magyarországi bányavárosok (Szomolnok, Rozsnyó, Gölnicbánya, Dobsina s mások) erősödtek meg. Az országrész központja Kassa volt, szepesi kamarával, és a felső-magyarországi főkapitányság székhelye.

⁶ Szabad királyi városokban Szepes és Sáros vármegye területén, amelyek az a. h. evangélikus egyház bástyáit képezték.

⁷ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó Lajos átírása (1932).

Eperjesen kizárólag az evangélikus egyház működött.⁸ Tekintettel a város nemzetiségi viszonyaira, a leendő diákok könnyen el tudták volna sajátítani mind a német, mind a szlovák vagy a magyar nyelvet. Nem volt érdektelen az sem, hogy a városi tanács a kollégium alapítását erőteljesen támogatta, és kész volt nemcsak alkalmas helyet kínálni számára, hanem át is akarta venni kiadásainak jelentős részét.⁹

Ezen és további kérdések letisztázása után a felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, vármegyék és szabad királyi városok képviselői nyilvánosan deklarálták a kollégium megalapítását Kassán 1665. november 18-án. Tekintettel az építés és az iskola berendezésének magas költségeire, a rendek segítségkéréssel fordultak minden magyar és európai protestáns felé.¹⁰

Az evangélikus polgárok, a nemesek és a mágnások az építésre különböző összegeket fordítottak, emellett ingatlanokat, valamint a belőlük származó jövedelmeket is. Eperjes városa a saját főiskolája számára két jobbágyfaluját, Kajátát és Monyhádot (Mochnya) szánta, valamint két további nemesi birtokot. A következő hónapokban az egész országban és a határokon túl is folytatódott a gyűjtés. Az erdélyi rendek mellett nagy összegekkel járultak hozzá az építkezéshez a németországi városok, egyes evangélikus német fejedelemségek, holland rendek, illetve a dán és a svéd király, aki egymaga 20 000 forintot adományozott.¹¹ Neki is köszönhetően 1666 elején a teljes begyűjtött összeg több mint 50 000 forintot tett ki.

Jelentős szerepet játszottak a pénzgyűjtésben a német fejedelmek, akik nemcsak jelentős összeget ajándékoztak a kollégium építésére, hanem politikai támaszt is adtak a rendeknek az intézet alapításánál, és közvetítettek a többi uralkodónál.

Az elegendő anyagi források megszerzése és a szükséges előkészületek után 1666. április 6-án, a polgárság többségének és számos vendégnek a jelenlétében, ünnepélyesen letették a Felső-Magyarországi Evangélikus Rendek Kollégiumának alapjait. Még az alapköv letétele előtt Eperjesen a városi tanácsnál közbenjárt az esztergomi érsek és Szelepcsényi György primás, hogy gátolja meg az iskola építését. Ugyanígy I. Lipót király elrendelte az eperjesi magisztrátusnak az építés beszüntetését, és a parancsát még kétszer megismételte. A városi tanács válaszában határozottan elutasí-

⁸ Kassán ugyanis a század elejétől voltak a jezsuiták, és 1647-től katolikus plébánia és református gyülekezet is működött a városban.

⁹ ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665.

¹⁰ ŠA Prešov, EKP, 101: Az eperjesi evangélikus kollégium alapítólevele 1665. november 18-ról.

¹¹ EOL (Evangélikus Országos Levéltár) Budapest, V. 11: Az 1655-ös kollégiumi építkezésről szóló gyűjteményeskönyv. KORABINSKY, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786, 154. l.; Hörk, József: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa 1896, 9. o.

totta vádjait (melyek szerint nem az egyetemet vagy az akadémiát építette volna), és megerősítette egy új iskolai épület építését a régi helyett, mivel az már nem felelt meg a diákság magas létszámának, amelyet annak idején a felső-magyarországi rendekkel együtt épített.¹²

1667. április 16-án, röviddel az építés befejezése előtt, a felső-magyarországi rendek és Eperjes szabad királyi városa szerződést kötöttek a jövőbeli kollégium közös használatáról és igazgatásáról. Minthogy a kollégium megnyitásával megszűnt az addigi eperjesi humanista gimnázium, az új iskola annak a szerepét is betöltötte. Minden más kérdés mellett a kollégium tanárait, felügyelőit és gondnokait is kiválasztották. A nemesi rendből ezt a funkciót töltötte be: Semsey Ferenc sárosi alispán, Keczer András, Keczer Melchior, Dobay András, Sárossy Sebestyén és Fajgel Péter. Jellemző, hogy többségüket néhány év múlva a Thököly-felkelés résztvevőinek soraiban találhatjuk. A kollégium egyik főadományozója, II. Thököly István részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, de Thököly éppen akkor hunyt el, amikor a császáriak Árva várát ostromolták, valójában ez „mentette meg” a kivégzéstől. Keczer András és Menyhért birtokainak nagy részét elkobozta a kamara.¹³ Feja Dávid kassai főbíróként működött a Thököly-felkelésben, Géczy István Thököly Imre udvari kapitánya volt, Fajgel Péter Kassa parancsnoka, Fleischhacker György pedig Eperjes főbírája volt a felkelés alatt. Nem véletlen, hogy ezek a személyek néhány év múlva, 1687-ben újból megjelentek Caraffa eperjesi vértörvényszéke előtt.¹⁴ Ugyanígy azok az államok vagy uralkodók, akik adakoztak a kollégium javára (Erdély, Svédország), nem tartoztak a Habsburgok barátai közé. Így egyértelmű, hogy politikai céljaik közé a magyarországi ellenzék támogatása is tartozott.

A polgári rendből Eperjes szabad királyi város bírása és tanácsosai töltötték be a hivatalokat. A rendek és a város baráti kapcsolatát az is kifejezte, hogy egyenlő arányban volt képviselve a hat kollégiumi felügyelő a nemesiség és az eperjesi polgárok köréből. A rendkívüli inspektoroknak tizenöt nemes választatott meg, Thököly István gróffal az élen, úgy, mint a hat szabad királyi város magisztrátusai és a felső-magyarországi bányavárosok, valamint a 13 szepességi város közös vezetése.¹⁵ Ezen pontok mellett a szerződés olyan rendelkezéseket is tartalmazott, amelyek a tanárokat, a diákokat és a kollégium iskolai törvényeit érintették.

Minden kollégiumi tanárnak és diáknak hűségnek kellett lennie az ágostai hitvalláshoz, a tanárok esküdtek is az Augustanára és a Liber Concordiára.¹⁶ De nemcsak a lutheri egyházhoz való hűség volt az egyetlen kri-

¹² Hörk, Az Eperjesi, 9-11. o.

¹³ A Rothal János vezetése alatt működő rendkívüli bíróság 1670–71-ben Pozsonyban ítélte el a Wesselényi-összeesküvésben részt vevő személyeket.

¹⁴ Kónya, Peter: Krvavý súd. Prešov, 1992.

¹⁵ ŠA Prešov, EKP, 101.

¹⁶ ŠA Prešov, EKP, 101: Leges Illustris Gymnasii Epperiensensis.

térium a tanárok számára. Ahhoz, hogy fel tudják nevelni az evangélikus értelmiség új nemzedékét, maguknak is magasán képzett és művelt embereknek kellett lenniük.

Kezdetben a Kollégium élén dr. Pancratius Mihály állt, a városi iskola utolsó rektora. A helyét 1667 októberében az első rektor, dr. Pomarius Sámuel vette át, a híres teológus, több német egyetem végzettje. Eperjesre való meghívása előtt, 1667 nyarán¹⁷ Magdeburgban tevékenykedett papként a Szent Jakab parókián. A további jeles személyiségek közül a kollégiumban működött a két híres filozófus, Caban Izsák és Ladiver Illés. Filozófiai munkáik mellett ismertekké váltak a jezsuita teológussal, Sámbar Mátyással Kassán folytatott hitvitáikról 1665 és 1666 között.¹⁸ Ladiver Illés számos népszerű iskolai színjáték szerzője volt, amelyeket a diákokkal mutatott be nyilvános fellépéseken az évfárá vizsgák során. Eleazar Constant és Papinianus Tetragonos című iskolai drámái, amelyeket a záróvizsgákon németül, magyarul és szlovákul nyilvánosan adtak elő, nagyon népszerűek voltak éppen katolikus- és Habsburg-ellenes hangulatuk miatt.

A Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma a 17. században (1667 – 1711)

A Felső-Magyarországi Evangélikus Rendek Kollégiumát ünnepélyesen 1667. október 18-án nyitották meg. A tanrend szerint tízosztályos gimnázium lett, a magasabb tudományok, filozófia és teológia tanításával a legfelsőbb osztályokban. Éppen ezek az osztályok vonzották a diákokat nemcsak az egész országból, de külföldről is, és a kollégiumot kiemelték az evangélikus középiskolák sorából. A diákok száma a tanítás megkezdése után kétszázal emelkedett ezekben az osztályokban (1668-69-es év: 258),¹⁹ de az iskola diákjainak létszáma még ennél is magasabb lehetett. Már az első diákok nevei is világosan mutatják, mennyire formálta a kollégium ezeket a fiatal embereket, akiket tanáraik nemcsak a tudományhoz, művészethez és az evangélikus egyházhoz való szeretethez vezettek, hanem egyúttal a haza- és szabadságszeretethez is. Az iskola egyik első és leghíresebb tanulója Thököly Imre gróf volt, aki 1668-tól²⁰ a Wesselényi-féle összeesküvésig tanult itt. Vele együtt tanult Petróczy István báró, később a gróf generálisa, Klesch János, Eperjes Rákóczi-kori bírása, Bubenka Jónás, a későbbi festő

¹⁷ ŠA Prešov, EKP, 101: Pomarius levele Wittenbergből 1667. augusztus 15-én, amelyet a kollégium kurátorának és felügyelőjének címzett.

¹⁸ Fabiny, Tibor: Egy hányatott életű eperjesi tudós, Ladiver Illés. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. (Ed. Kónya, P., Kása, P.). Prešov, 1995, 22-23. o.

¹⁹ Hörk, J.: Az Eperjesi, 28. o.

²⁰ Thököly Imre levele Teleky Mihálynak 1668. október 25-ről. Gróf Thököly Imre levelei. Budapest, 1882, 1. o.

és író, vagy Bogdány Jakab, későbbi híres barokk festő.²¹

A második évben is Thököly Imre mellett felkelése több jelentős részvevője is itt tanult: a későbbi diplomata, Petenády György, várkapitánya, Izdenczy Márton, szepesi kamarai tanácsosa, Szirmay András, ezredese, Jánoky Farkas, jószágigazgatója, Kelemessy János, főtisztjei, Bertóty Zsigmond és Dobay Zsigmond.²² Néhány hónap múlva Ottlyk György, Thököly későbbi ezredese és II. Rákóczi Ferenc brigadérosa is tanult a kollégiumban.²³ Ezeken kívül Rezik János, a kollégium későbbi rektora is megtalálható a diákok körében, aki az Eperjesi mészárszék és a Gymnasiologia szerzőjeként vált híressé. Még diákéveiben Pomarius Samu rektor Kassára küldte vitázni Sámbar Mátyás jezsuitával.

A kollégium szüntelen fennállásának rövid ideje alatt elég jó névre tett szert az egész országban és külföldön is, és professzorai olyan eredményeket értek el, hogy a legfelső osztályok végzősei egyetemi végzettség nélkül is el tudtak helyezkedni az iskolai rektorok és lelkészek helyén.²⁴ A kollégium, ha nem is formálisan, de valójában főiskolává, akadémiává vált, amelynek építésével egykoron megvádolta az eperjesieket Lipót király. Tekintettel ezekre a tényekre, Pomarius hamarosan egyetemmé akarta alakíttatni.²⁵

Az 1667-es Ladiver Illés-féle tanterv szerint a tízosztályos gimnáziumban a teológia két legmagasabb osztályban taníttatott: a kilencedikben és a tizedikben. A kilencedik osztály a fizikusok és a metafizikusok osztálya, ahol a fizika és metafizika mellett a theologia polemicát is tanították. A tizedik osztály a hittanhallgatók osztálya, ott tanították a Theológiát és a keleti nyelveket, a héber nyelvet. Tanára a Kollégium rektora volt. Évi fizetése 400 RFt (több, mint a bíróé), 25 Ft fapénz, 24 eperjesi köből rozs, 6 eperjesi köből tiszta búza, 2 hordó bor, 10 hordó sör és a szállás. A teológia tanára Pomarius Samu volt.

A Wesselényi-összeesküvés 1670 nyarán történt leleplezése után néhány felső-magyarországi vármegye és szabad királyi város az ellenállás oldalára állt, a polgárok és a nemesség nyílt konfliktusba szálltak az uralkodóval. Rövid szervezetlen ellenállás után Spankau generális katonaságával az ország keleti részét elfoglalta. Az összeesküvés leverése annak az időszaknak az elején történt, amikor megszilárdult az abszolutizmus, és az ellenzék elleni megtorlások során nem utolsósorban az erőszakos rekatolizáció is színre lépett.

²¹ Ladiver, Elias: Eleazar constans. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602.

²² Ladiver, Elias: Papinianus tetragonos... Lócse 1669. OSzK, Kézirattár és régi nyomtatványok tára, FM 2/1045. Thaly, K.: Thököly Imre és iskolatársai, mint színjászok, 411-414. o.

²³ Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In: Történelmi naplók 1663-1719 (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest, 1875, 5. o.

²⁴ Hörk, Az Eperjesi, 31. o.

²⁵ Gömör, János: Az Eperjesi Ev. Kollégium. Eperjes, 1933, 17. o.

Még a felső-magyarországi vármegyék elfoglalása idején került sor a protestáns templomok, parókiák, iskolák erőszakos elvételére. A katonaság közbenjárásával kiűzték az evangélikus lelkészeket és tanítókat, és helyükre katolikus papokat, főleg szerzeteseket ültettek. Ekkor Sáros vármegyében is ideiglenesen szűntek meg az evangélikus parókiái iskolák tucatjai. A szabad királyi városokban változatlanok maradtak az egyházi viszonyok, de néhány hónap elteltével az uralkodó mint egyedüli patrónusuk elrendelte az evangélikus egyház minden vagyonának elkobzását.

A megtorlás során az elsők között volt a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma, ami bizonyosan nem volt véletlen. Az uralkodói parancs ellenére történt felépítése, Pomarius rektor igyekezete az iskola egyetemmé bővítésére, valamint Ladiver, Cabán és Pomarius szereplése a jezsuitákkal folytatott teológiai hitvitákban bonyolították az iskola helyzetét, amelynek léte nem volt összeegyeztethető az uralkodó új abszolutisztikus politikájával Magyarországon. A kollégium elkobzását Spankau generális hajtott végre 1671. május 23-án. A következő nap elfoglalta a katonaság és hadi raktárrá alakította át. Néhány hónap múlva egykori tanárainak is el kellett hagynia a kollégiumot, akik addig időszakos feltételekkel oktathattak a régi iskolai épületben. 1672 júniusában az egri kanonok, Kolosváry István elrendelte az evangélikusok vagyonelkobzását, ami mindhárom templomukat és a parókia egész vagyonát érintette. Július elején azután a szepesi kamara átadta a kollégiumot a jezsuitáknak.²⁶

A jezsuiták még 1673 márciusában a régi iskola épületében nyitották meg a katolikus gimnáziumot, és a kollégiumot rendházukká alakították át. Az új jezsuita gimnázium a kollégium vagyonát is megszerezte, elsősorban Kajáta és Monyhád (Mochnya) jobbágyfalvakat, amelyeket a kollégium a várostól kapott meg, de 1673. március 15-én a gergelaki és salgói birtokokkal együtt elkobozta a szepesi kamara.²⁷

Az intézet elkobzása után az evangélikus tanárok elveszítették lehetőségüket hivatásuk gyakorlására, s rendszerint külföldre távoztak. Hasonlóan, mint Pomarius Samu rektor, más tanárok is elhagyták az országot. Cabán Izsák először Németországban keresett menedéket, és rövid thorni, danzigi és tübingeni tartózkodás után Erdélyben telepedett le. Fogadta a szebeni gimnázium rektorátusát, ahol néhány év múlva városi papnak választották. Ebben a hivatalban 1707-ig működött, és már nem tért haza. Eperjesen született János nevű fia később szebeni főbírónak és a szászok grófjának választatott.²⁸ Ladiver Illés is először Németország felé haladt, amikor tiszolci és késmárki működése után Thornba, Danzigba és Königsbergbe ment. Végül ő is letelepedett Erdélyben, ahol először Szebenben, s

²⁶ Hörk, Az Eperjesi, 34-35. o.

²⁷ MOL Budapest, Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősége, E 706: Libri bonorum fiscalum.

²⁸ Binder, Paul: Slowaken und Zipser in Siebenbürgen. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Prešov, 1995, 98. o.

utána Segesvárott működött. A segesvári gimnázium rektori hivatalában 1682-ig maradt, és sikeresen megreformálta az ottani tanítási rendszert.²⁹ Több kollégiumi diák is száműzetésbe ment, mint például Rezik János, aki Thornban fejezte be tanulmányait.³⁰

Miután 1678-ban kitört az új Habsburg-ellenes felkelés, amelynek élén a kollégium volt diákja, Thököly Imre állt, rövid ideig az ország nagyobb része a felkelőket támogatta. A kurucok katonai sikerei és a nemzetközi helyzet nyomása alatt I. Lipót megváltoztatta azelőtti politikáját, és 1681-ben összehívta Sopronba az országgyűlést. Az országgyűlés megszavazta a vallásszabadság korlátozott engedélyezését, törvénycikkei nem foglalkoztak azonban az elkobzott diplomákkal vagy iskolákkal.³¹

A soproni országgyűlés után az evangélikus polgárok, a katolikus városi tanács ellenállása ellenére, helyreállították ugyan a protestáns vallásgyakorlatot, a tényleges vallásszabadság azonban csak később újított meg. Amikor 1682. augusztus 17-én Thököly Imre elfoglalta Eperjest, a kuruc katonákkal együtt visszajöttek száműzetésből az evangélikus lelkészek és tanárok. Nyomban visszakapta az evangélikus egyház egy évtizeddel előtt elkobzott templomait és iskoláit. Az evangélikus polgárok kiűzték a jezsuitákat és minoritákat, és augusztus 20-án új, evangélikus városi tanács választott meg.³²

Az evangélikus gyülekezet helyreállításával újból megnyílt az evangélikus kollégium is. Maga Thököly, mint volt diákja, is törődött az iskola működésével. Mivel az elkobzások következtében a kollégium majdnem egész vagyonát (az alapokkal együtt) elveszítette, segítség nélkül nem kezdhetett a rendes tanítást. Azért a felkelés vezetője még 1682 nyarán meglátogatta a várost, és a helyszínen megismerte iskolájának siralmas állapotát. Mivel az 1673-as elkobzások eredményeképpen a kollégium elvesztette az összes vagyonát, Thököly a Tállya város határában található 600 hold tokaji szőlővel, valamint Rimaszombat bevételének a felével ajándékozta meg.³³ Rektornak visszahívta a száműzetésből kedvenc tanárát, Ladiver Illést. Vele együtt tanított még a felsőbb osztályokban Schwartz János és Sapphun Henrich György.³⁴ Ladiver aztán idehívta még tanárnak a volt diákját is, Rezik Jánost, aki akkor Thornban tanított a gimnáziumban.³⁵ A teológia tanára szintén Ladiver Illés lett. Ezekon a híres professzorokon kívül az

²⁹ Fabiny, Egy hányatott, 27. o.

³⁰ Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiensi Praepositorum. Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.

³¹ Novellae seu Articuli Regni Hungariae. Corpus Iuris Hungarici, Tyrnavia, 1734, 332 - 333. o.

³² ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, 2539.

³³ Hörk, Az Eperjesi, 42. o.

³⁴ Fabiny, Egy hányatott, 28. o.

³⁵ Series Primariorum.

alsóbb osztályokban kevésbé ismert tanárok tanítottak, tehát a kollégium tartalmával és szerkezetével teljes mértékben eleget tett az 1666-1670-es törvényeknek. Többéves protestáns oktatás hiánya után az evangélikus képzést teljesen újra kellett építeni. Ennek következtében nagymértékben megnőtt a diákok száma nemcsak a magasabb, hanem az alacsonyabb osztályokban is, s nem egyszer felnőttkorúak is jártak az iskolába. Az oktatás megfelelő működésének biztosítását a felkelés vezére támogatta, valamint a régi adományok felújításával egészítették ki. A költségek egy részét, illetve a tanárok fizetését Eperjes város vállalta.³⁶ A háborús helyzet és nehéz nemzetközi feltételek ellenére a kollégium vezetése felújítani igyekezett külföldi kapcsolatait a protestáns uralkodókkal, akiktől politikai és anyagi támogatást várt. E tevékenység eredménye lett egy, 1682-ben a svéd királytól szerzett, pontosabban meg nem állapítható pénzsegély is.³⁷

A gyorsan rosszabbodó háborús helyzet és számos nehézség ellenére a kollégium rövid ideig újból jelentős oktatási, tudományos és kulturális intézmény lett. Természetesen nem létezhetett a politikai, illetve katonai eseményektől függetlenül, így, hasonlóan Eperjes szabad királyi városhoz, a kollégium is határozottan a jótévedője, Thököly Imre oldalára állt. Ebben a szellemben tartattak meg az iskolai ünnepek, az évnnyitó és a záróvizsgák is. A kollégium tanárai több népszerű írásban és más művekben is hangsúlyozták a Thököly-felkeléshez való hűségüket. Ilyen volt például Ladiver ünnepi verse 1683-ból: *Natale presagium victoriarum Emerici Thököly*.³⁸ Schwartz János tanár az 1684/85-ös tanévben diákjaival a *Helena Menelao reddita* nevű színjátékot adta elő, amelyben a Thököly Imre elől menekülő I. Lipótnak lehullott fejéről a királyi korona.³⁹ Így ebben az időszakban (1682-1686) az iskolát nagyon jól jellemzi a Ladiver által használt megnevezés: „Collegium Thökölyanum”.

Eperjes lakosainak néhányszor alkalma nyílt arra, hogy fegyveres harcban mutassák meg hűségüket a felkelésnek és vezérének. Háromszor álltak ellen az uralkodó serege ostromának: 1683 decemberében, 1684 júliusában és 1685 szeptemberében. Az utolsó ostromban, amely hét hétig tartott, és Schulz Bálint császári generálisnak 5000 katonába került, a város védelmében nagyobb számban részt vettek a kollégiumi tanárok és diákok.⁴⁰

Az ostrom alatti reménytelen helyzetben, amikor Thököly nem tudott a városnak segítséget küldeni, a polgárok abbahagyták a védekezést, és 1685. szeptember 11-én nagyon kedvező feltételek alatt kapituláltak.

³⁶ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, II. A - a, 8, 15: Számviteli könyv 1684 - 85.

³⁷ Hörk, Az Eperjesi, 44. o.

³⁸ Fabiny, Egy hányatott, 28. o.

³⁹ Hörk, Az Eperjesi, 46. o. Mivel annak idején a felkelés már mindenhol hátrált, ez a politikai állásfoglalás már fölösleges volt, és az egész városnak kárt hozott.

⁴⁰ KÓNYA, Peter: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní 1670 – 1711. Prešov, 2000.

A kapitulációval lezárult Eperjes szereplése a felkelésben, a tanítás a kollégiumban azonban még nem szűnt meg. A felkelés vallási eredményeit ugyanis Schulz generális garantálta a kapitulációs okmányban.⁴¹ Ennek köszönhetően a császári helyőrség és a városi tanács lecserélése után, a rekatolizálás fokozatos megújulása ellenére, még több mint egy éven át, 1686 végéig működött a kollégium. Ladiver Illés rektor halála után, 1686 áprilisától Schwartz János választotta az intézmény élére.⁴²

Ez a túlságos vallásszabadság azonban nem felelt meg I. Lipótnak és a radikális udvari arisztokratáknak. Így 1686 ősszel egy, Csáky István gróf kassai főkapitány által vezetett, bizottságot alakított, amelynek célja volt a felső-magyarországi vallási viszonyok helyreállítása az érvényes törvények, tulajdonképpen a soproni cikkek értelmében. A szabad királyi városokban a protestánsoktól el kellett vennie a felkelés alatt szerzett templomokat, s helyükbe egy külvárosi helyet jelölt ki az új fatemplomok és iskolák felépítésére.⁴³ Ez a bizottság 1687. január 7-én jött el Eperjesre, és mindkét főtéri templommal együtt⁴⁴ a kollégiumot is elkobozta. A soproni cikkek értelmében az evangélikusoknak a Felső Hustákon (külvárosban) helyet szabott, amelyet viszont elutasítottak.⁴⁵ Így 1687 elején a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma ismét megszűnt.

Néhány hét múlva Eperjes egy, az Eperjesi vértörvényszékként ismert, tragikus történelmi eseménynek színhelye lett.⁴⁶ A törvényszék, amely márciustól szeptemberig tartott, szintén szoros összefüggésben állt a kollégiummal és tanáraival.

Az evangélikus lelkészekkel együtt a kollégiumi tanároknak is távoznuk kellett a városból. Most is többen önkéntesen választották a külföldi száműzetést. Schwartz János rektor, aki kikerülte a kivégzést, és „csak” a murányi várbörtönbe került, szabadulása után rövid időre visszajött Eper-

⁴¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, 1630 - 1705. B-2: Eperjes kapitulációja, 1685. IX. 11.

⁴² Hörk, Az Eperjesi, 47. o.

⁴³ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, 2773: Instructio Leopoldi z 19. XI. 1686.

⁴⁴ Mivel a szlovák templomot már 1686-ban Keczerék (a templom patrónusai) átadták a minoritáknak.

⁴⁵ Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis 1671 - 1721. Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.

⁴⁶ KÖNYA, Peter: Krvavý súd. Prešov, 1992. 135 o.; Az Eperjesi Vértörvényszék. Budapest 1994; Prešovské jatky alebo Prešovský krvavý súd r. 1687. Ján Rezik, Verejná prešovská poprava čiže Prešovské jatky 1687. Košice 1997, 71 – 118. o.; K problematike Prešovského krvavého súdu. In: História III. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Prešov 1994, 50-66. o.; Das Blutgericht von Prešov/Eperies im Jahre 1687. In: Die reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Wien, 1996, 98 - 114. o.

jesre, s utána elment Pozsonyba, majd onnan Németországba.⁴⁷ Rezik János ismét Thornban talált menedéket, ahol a tanári állást foglalta el.⁴⁸ A tanárokkal együtt a diákok nagy része is elhagyta a várost, akik vagy beléptek a hadseregbe, vagy elmentek külföldre, vagy szaporították az elégedetlenek sorait, és részt vettek a kisebb Habsburg-ellenes mozgalmakban. Az eperjesi magyar őrség katonái és a kollégiumi diákok állítólag részt vettek az 1697. évi hegyaljai felkelésben.⁴⁹

Ez a helyzet majdnem két évtizedig tartott, 1705 elejéig, amikor a kollégium új helyreállítását lehetővé tette a gyorsan haladó Rákóczi-szabadságharc. A kuruc hadsereget, amely majdnem egy évig tartó ostrom után, 1704. december 4-én elfoglalta a várost, az evangélikus polgárok felszabadítókként üdvözölték. Reményeik a vallásszabadság helyreállítására azonban még nem valósultak meg, és a katolikus városi tanács csak a fejedelem közvetlen nyomása alatt engedte meg az evangélikus és református lelkészek működését, két polgárházban és a városi vendéglőben.⁵⁰ A politikai fordulat ellenére a kollégiumi épületben továbbra is laktak jezsuiták, akik pénzt is kaptak a városi kasszából. Rákóczi csak az evangélikusok panasza után Bertóthy Ferenc főhadibiztost küldte, aki 1705. január 2-án elrendelte, hogy a jezsuiták hagyják el a kollégiumot az evangélikusok javára. Így 1705 elején hosszú szünet után megújult az eperjesi evangélikus kollégium. Tekintettel a majdnem tízéves evangélikus oktatás hiányára a városban, a vezetésnek sok problémája adódott. Ebben a helyzetben az iskola felügyelők egyetlen alkalmas rektort a volt diákokban, Rezik János tanárban láttak. Rezik viszont annak idején Késmárkon működött gimnáziumigazgatóként, ahova még a szabadságharc elején jött el Thornból. Figyelmen kívül hagyva a késmárkiak ellenállását végül elfogadta a meghívást, és 1705 márciusában belépett a hivatalba.⁵¹ Rezik nehéz helyzetben találta az intézetet, és erélyesen hozzáfogott újraépítéséhez. A kollégium helyzete még jobban javult Róth Mihály és a többségében evangélikus városi tanács megválasztása után, 1705 májusában.⁵²

A vallási viszonyok normalizálódásához és a felekezeti feszültségek elhárításához hozzájárult a szécsényi országgyűlés 1705 októberében, amely törvénybe iktatta a három bevett vallás (katolikus, evangélikus és református) szabadságát. Emellett az egész országban elrendelte a templomok és más egyházi vagyon igazságos elosztását. Eperjesen 1705. október 21-én ülésezett a szécsényi országgyűlés vegyes bizottsága, amely a német és a magyar templom mellett (a parókiával, régi iskolával és Nebest-házzal

⁴⁷ Hörk, Az Eperjesi, 337. o.

⁴⁸ Series Primariorum...

⁴⁹ R. VÁRKONYI, Ágnes: Magyarország visszafoglalása 1683 - 1699. Budapest, 1987. 163. o.

⁵⁰ Annales fata et vicissitudines...

⁵¹ Series Primariorum...

⁵² ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539.

együtt) a kollégiumi épületet s a hozzá tartozó tokaj-hegylajai szőlőket is odaítélte az evangélikusoknak.⁵³

Hasonlóan, mint az előző felkelésben, a Rákóczi-szabadságharcban is nagyon problematikus maradt a kollégium finanszírozása. A tokaji szőlők s más vagyonok részleges visszaadása sem fedezhette kiadásait. Az anyagi helyzet javítása érdekében 1705 márciusában a felügyelők és a kurátorok újból megszólították az egész magyarországi evangélikusságot a segítség és támogatás érdekében a kollégium számára.⁵⁴ Még ha a gyűjtés eredménye közel sem érte el az 1665-ös évi szintet, mégis sikerült összegyűjteni néhány ezer forintnyi készpénzt és néhány száz forintnyi évi járadékot. A politikai és anyagi támogatás érdekében a kollégiumi vezetés újból elhatározta, hogy meg fogja szólítani külföldi jótevőit, különösen a svéd királyt. Miután 1705 nyarán a polgárok megegyeztek a nemesekkel, egy küldöttség indult XII. Károly svéd királyhoz, aki vállalta négy teológiát tanuló magyar diák greifswaldi egyetemen, a királyi alumnisták között való oktatásának költségét, illetve négy diák tanulmányait a királyi kincstár költségén.⁵⁵

Jelentős helyet foglal el a magyarországi evangélikusok történetében a rózsahegyzi zsinat, mely 1707. április 3-tól 10-ig tartott. Követei az egyház legfontosabb problémáival foglalkoztak, többek között a felsőoktatással és az eperjesi kollégium helyzetével. A kollégiumot Szirmay Miklós, Brezinay János és Haydenreich János képviselte a zsinaton. Eperjesről Róth Mihály és Klesch János, a volt és az akkori városi bíró és Schwartz János német lelkész küldetett ki a zsinatra.⁵⁶ A zsinat különös figyelmet fordított a kollégiumra, két záró cikkelyében (az 5.-ben és a 24.-ben) foglalkozott vele. Kiemelt helyet biztosított neki a magyarországi középiskolák rendszerében, és mind a négy szuperintendensnek elrendelte, hogy nagy figyelmet fordítson rá. Az intézet nehéz anyagi helyzetére tekintettel országos pénzügyűtéseket tervezett a javára.⁵⁷ A külföldi segély megszerzése érdekében küldöttség indult XII. Károly svéd királyhoz és más protestáns uralkodókhoz. A küldöttség, amely Krman Dániel dunáninneni szuperintendensből és Pohorszky Samuból állt, siker nélkül érkezett haza. A svéd király, a hosszú északi háború következtében, nem volt képes anyagilag segíteni, és csak a politikai támogatásra korlátozódott.⁵⁸

A háborús események, a fokozatosan romló gazdasági helyzet és a hosszan tartó pénzügyi nehézségek ellenére Rezik Jánosnak mind a négy évfolyamban sikerült biztosítania az oktatást. A nemzetközi kapcsolatok-

⁵³ Annales fata et vicissitudines...

⁵⁴ EOL Budapest, V. 12: Lectori Bonis literis faventi Cultum, Officia, Amorem 1606-1610.

⁵⁵ Hörk, Az Eperjesi, 79. o.

⁵⁶ EOL Budapest, I. a 9. 20: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.

⁵⁷ EOL Budapest, I. a 9. 20.

⁵⁸ Hörk, Az Eperjesi, 79. o.

nak köszönhetően néhány diák külföldi evangélikus egyetemeken folytathatta tanulmányait. A többi professzorral együtt (Viczy Péter, Burius János, Motúz Mátyás) a rektor olyannyira felvirágoztatta az egész intézetet, hogy működésének utolsó éveiben is úgy tündökölt, mint megalapításakor. Az ismert személyiségek közül Eperjesen tanult a 18. század elején a későbbi rektor, Matthaides Sámuel is, az orvos-természettudós Rayman János Ádám, vagy a pedagógus-író Bárány György. Mivelhogy a kollégium működése és ígértes fejlődése II. Rákóczi Ferenc vallási politikájának volt köszönhető, így a kollégium képviselői az intézetet „Collegium Rákóczyanum”-nak nevezték el.

Eperjesen 1710-ben kitört az utolsó pestisjárvány, amelynek 3000 ember esett áldozatul, köztük a kollégium rektora, Rezik János is. Helyére Matthaides Sámuelt választották meg, a greifswaldi egyetem fiatal végzősét.⁵⁹ Az iskola és vezetése azonban már nem voltak képesek a járvány után újból felépülni, amikor a pestis után a császári hadsereg közeledett a városhoz. A háborús kimerülés, a gazdasági válság és a járvány folytán a polgárok elvesztették a harci kedvet, és a város kuruc parancsnokának akarata ellenére, kapitulációról döntöttek.

Az 1710. december 10-ei kapitulációt megelőzte az evangélikus és a katolikus polgárság között kötött egyezség, amely szerint az evangélikusok lemondtak a nagy (német) templomról és parókiáról, és a katolikusok elismerték az evangélikusok jogait a kollégiumra és a kisebb (magyar) templomra. Az egyezséget Virmond marsall is betartotta. 1711 szeptemberében azonban királyi parancsra és Pálffy János gróf ismételt nyomására át kellett adni a kollégiumot. Diákjai, mielőtt átadták volna az épületet, a nemrég még a városi tűzvészről megmentett intézetben megrongálták az egész berendezést, s így a jezsuitáknak először teljesen fel kellett újítaniuk az épületet, mielőtt 1713 végén végre beköltözhettek.⁶⁰ Az eperjesi evangélikus kollégium, mint a főiskola, több mint fél évszázadra megszűnt. Szerepét és feladatait csak nagyon kis mértékben vette át a fából készült külvárosi iskola, amely a jezsuiták ellenállásával szemben 1715-ben megépült. A kollégium épületében újból a jezsuiták telepedtek le, akik csak hatvan év múlva, a Jézus Társaság feloszlatása után, 1773-ban hagyták el.

A külvárosi iskola (1715 – 1784)

Az egyházi épületek átadása után az evangélikusok nehéz helyzetbe kerültek, amit még jobban kiélezett az új, katolikus városi tanács és bíró, a helyőrség és a jezsuiták ellenséges viselkedése. Főleg Kolb János jezsuita superior és helybeli plébános rendkívül keményen bánt az evangélikusokkal, akiknek nem tudta megbocsátani, hogy nemrég, 1707-ben kiűzték a városból. Már 1712-ben elérte, hogy betiltsák az istentiszteleteket a refor-

⁵⁹ Matthaides Sámuel egészítette ki és egységesítette Rezik művét, a Gimnasiológiát, a magyarországi gimnáziumokról.

⁶⁰ Hörk, Az Eperjesi, 89. o.

mátus fatemplomban, amelyet utána szét is szedtek, és anyagából felépítettek a katolikus kórházat. Utána az új főbíróval és a katonai parancsnokkal együtt, mindenáron igyekezett megakadályozni az új, külvárosi fatemplom építését. Elkoboztatták az összegyűjtött anyagot, és a katonaság segítségével a leendő faépületek már álló falait is megpróbálták lebontani.⁶¹ Az evangélikusok végül a külvárosi templomukat, s utána iskolájukat és parókiákat is, csak a három évig tartó országgyűlés befejezése és az 1715. évi 30. törvénycikk kiadása után fejezhették be. A törvénycikkek értelmében 1715. szeptember 5-én az uralkodó a városi tanács számára elrendelte az evangélikusok jogainak betartását, és megtiltotta, hogy zavarja őket a külvárosi templom s más épületek építésében.⁶²

Eperjesen az evangélikus polgárok is ki voltak téve többféle diszkriminációnak mind a városi tanács, mind a katonaság vagy a jezsuita szuperior részéről. Azonkívül, hogy nem vehettek részt az önkormányzatban és a városi hivatalokban, korlátozva voltak a vallásgyakorlatban. Még nehezebb helyzetben voltak a lelkészek és tanítók, akiket a hatóságok gyakran zaklattak, és többeket be is börtönöztek.⁶³ Nem állnak ugyan rendelkezésre adatok a teljes lakosság felekezeti összetételéről, a polgárok soraiban azonban 1730 és 1750 között 37,2%-ot alkottak.⁶⁴

Az iskola 1715-től egy külvárosi önálló épületben volt elhelyezve, a fatemplom és a két parókia mellett. A német és a szlovák gyülekezet közösen használta az iskolát. Annak ellenére, hogy az evangélikusok a kollégium hagyományait akarták folytatni, a törvények szerint az iskola csak egy triviális iskola lehetett. Mivel az eredeti faépület a század közepén már nem volt elegendő, 1750-ben az uralkodónő engedélyével az evangélikusok új, ugyanúgy fából készült iskolaépületet építettek fel, ugyanazon helyen, a nyugati külvárosban.

Az eperjesi külvárosi iskola a 18. század első évtizedeiben sok kárt szenvedett, és jelentős problémákat kellett leküzdenie. A tanítás néhány éves hiánya miatt az iskola elveszítette a vidéki diákokat, és tekintélye jelentősen csökkent a gyülekezeti (parókiái) iskolává való degradálás folytán. Az evangélikusok üldözése következtében csökkent a diákok vagyoni helyzete, erre az iskola vezetése az alumneum alapításával reagált, amely a legszegényebb diákoknak teljes vagy részes mértékben biztosított étkezést, illetve szállást. Mindkét gyülekezet vagyoni helyzete, a Kollégium vagyónának elkobozása és a diákszám csökkenése miatt az iskola újból csak

⁶¹ Lazar, Ervin – Midriak, Ján: Dejiny evanjelického cirkevneho zboru podľa augsburského vyznania v Prešove. Prešov, 1983, Kézirat, 42. o. Hörk, József: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896, 89. o.

⁶² HÖRK, J.: Az Eperjesi, 94. o.

⁶³ Mint például Husz Márton tanítót vagy Bahil Mátyás szlovák lelkészt.

⁶⁴ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2121: Matricula seu Receptaculum Concivitate donatorum civium, in Libera Regiaeque Civitate Eperies 1730 – 1756 (1810).

öt tanárt alkalmazott úgy, mint a reformáció előtt: a rektort, a konrektort és a subrectort.

1750-ben a Helytartótanács elrendelte az evangélikus iskola triviális szintre redukálását, és ugyanakkor a rektor, konrektor és a legmagasabb osztályok hallgatóinak távozását.⁶⁵ Az eperjesi evangélikusok viszont ellenállottak, és nemesi patrónusaik és felügyelők segítségével a királyi udvarnál is védtek érdekeiket. Így 1750-ben sikerült engedélyt szerezniük mind az új iskolai épület felépítésére, mind az ún. magasabb, gimnáziumi tárgyak tanítására.⁶⁶ A század második felében matematikát, teológiát és filozófiát is előadtak a külvárosi iskolában, amivel megkapta a líceumi jelleget.⁶⁷ Utána jött vissza a nemrég elűzött rektor és konrektor. Az iskola kibővített három évfolyamból ötre, és köztük az első osztályban újból helyet foglalt a teológia a metafizika és a héber nyelv mellett. Természetesen a teológiai képzés újraindulásáról nem lehetett beszélni.

A gimnáziumot végzett növendékek közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken, főleg teológián. A kollégium líceumi rangra emelésének és a társadalmi változásoknak köszönhetően a 18. század második felében a diáklétszám 8-ról 46-ra emelkedett az 1700 és 1750 közötti korszakhoz képest. Holott ezen diákok közül nem mindegyik tanult teológiát, nagyon valószínű, hogy a század első felében a greifswaldi, jénai, hallei vagy wittenbergi peregrinusok között kereshetők, a század második felében viszont a göttingeni, greifswaldi, jénai, hallei, tübingeni és wittenbergi egyetem hallgatói között voltak jelentős számban teológusok.

Az 1770. év nagyon jelentős mind az iskola, mind a két gyülekezet életében, ekkor II. József társuralkodó meglátogatta Eperjest. A társuralkodó nem tervezett látogatásának köszönhetően megnőtt az eperjesi evangélikusok és gyorsan fejlődő iskolájuk tekintélye. Az uralkodó 1770-ben nagyon pozitívan állt az eperjesi evangélikus polgárokhoz, ami már három év múlva gyümölcsöt hozott, amikor a városháza el akarta adni az iskolai alapítványhoz tartozó három belvárosi házat. A gyülekezet panasza után II. József személyes beavatkozására a magisztrátus kényszerítetett a házakat az evangélikusok kezében hagyni.

A 70-es évek végén, a Jézus Társaság feloszlata után is, tovább erősödött az eperjesi külvárosi iskola helyzete. Az 1781 októberében kiadott Türeلمي Rendelet az eperjesi evangélikusok körében nemcsak óriási visszhangra talált, de új reményeket keltett a híres oktatási intézmény visszaszerzésére.

A kollégiumi épület nyilvános elárverezését 1783. május 24-én tartották, mielőtt a pártfogók beszéltek az uralkodóval. Az árverés tárgyát a kollégium mellett a korábbi magyar, Szentháromság evangélikus templom

⁶⁵ Hörk, *Az Eperjesi*, 103. o.

⁶⁶ KORABINSKY, Johann Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786, 159. o.

⁶⁷ ŠA Prešov, *Pob. Prešov, Mag. Prešov*, Knihy č. 2481: *Visitatio canonica A. 1775*.

is képezte. Az eperjesi evangélikusok mindkét épületért 5000 Ft-ot ajánlottak, s az 10 Ft-tal túlhaladta a város ajánlatát. Mivel a városi tanács kétségbe vonta az árverés eredményét, júniusban ismét jött Eperjesre II. József, aki, amikor az evangélikusok 6000 Ft-ra emelték fel az ajánlott összeget, jóváhagyta a vásárlást.

Azután sem tudott az iskola átköltözni az új épületbe. Mivel a kollégium hajdani vagyona az iskolai alap kezelésébe ment át, s így az evangélikusok számára el volt veszve,⁶⁸ rendezni kellett az anyagi helyzetét és az építkezések finanszírozását. A pártfogói bizottság 1785 márciusában arról döntött, hogy a költségek egyenlő arányban fogja fizetni a két eperjesi gyülekezetet, 2:1 arányban a német gyülekezet terhére, s hétnyolcadát az egyházkerület.⁶⁹

A 19. század első felében

1785 szeptemberében az iskola első évét kezdte a régi kollégiumi épületben. Élén Carlovsky János rektor állt, Mayer András konrektorral és Wal-leuthner Dániel subrektorral. A régi kollégiumi épület megszerzése után megnőtt a kerület és a nemesi pártfogók érdeklődése az intézet iránt. A 90-es években így az iskola új, néhány ezer Ft értékű alapítványokat szerzett meg. A kerületi közgyűlés, amely 1793-ban jött össze Eperjesen, közgyűjtésről döntött az iskola megsegítésére, és mindkét eperjesi gyülekezet megegyezett a kiadások elosztásáról 2:1 arányában.⁷⁰

Amikor 1794-ben meghalt Carlovsky János rektor, utódául Lovich Ádámot választották, aki azonban elutasította a hivatalt, és miután Mayer András sem fogadta el a rektorságot, új rektornak 1795-ben megválasztották Kralovanszky Andrást, és Mayer András teológiát kezdett tanítani az első, legfelsőbb osztályban. 1803-ban Mayer András választatott meg rektornak, és az első osztályban Carlovsky Zsigmond kezdte a teológiát tanítani. Utána majdnem három évtizedig, 1831-ig, Mayer András teológiai tanár vezette a kollégiumot, és jelentős mértékben irányította az egész intézményt.

Kulcsfontosságú lett az eperjesi evangélikus iskola számára az 1804. év, amikor a pártfogói bizottság jóváhagyta az új tanrendet, teológiával a legfelsőbb osztályban, s így hivatalosan megújította a kollégiumot, mint az alap, középső és felsőfokú intézményt.⁷¹ A magyarországi a. h. evangélikus egyház tiszai kerületi közgyűlésén, 1804 júliusában Eperjesen, új közgyűjtést hirdetett ki a kollégium javára, amely már a gyűlés alatt hozott 4155 Ft-ot és 55 krajcárt. Legjelentősebb volt azonban az a döntés, amely a kol-

⁶⁸ Az Iskolai és a Vallási alap átvette mind a Jézus Társaság, mind a más elszóltt egyházi rendek ingatlanvagyonát, s abból finanszírozta az egyetemet és más világi iskolákat.

⁶⁹ Hörk, Az Eperjesi, 124. o.

⁷⁰ Hörk, Az Eperjesi, 127–129. o.

⁷¹ Hörk, Az Eperjesi, 133. o.

légiumot kerületi kollégiumi rangra, azaz az egész kerület legjelentősebb iskolájává emelte.⁷²

A következő négy évtizedben a kollégium több változáson is átment, ennek következtében az egyszerű városi iskolából teljes főgimnáziummá alakult, főiskolai osztályokkal. A 18. századi tantervek alapján egy rendszeres gimnáziumnak nyolc osztállyal kellett rendelkeznie.⁷³ A 20-as évek új tanítási rendjének megfelelően az osztályok számát ötre, néhány esetben négyre redukálták.⁷⁴ Az új tanrend tovább változtatott az osztálystruktúrán: elkülönültek egymástól a felső leányosztály és az elemi osztályok.

A következő években a kollégium középiskolaként (gimnázium) fejlődött, a felsőbb osztályokban a jogi és teológiai oktatással. Mivel a teológia jelentősége fokozatosan nőtt a felsőbb gimnáziumi osztályokban, így önálló, kétéves képzéssé alakult át. Előadója továbbra is Mayer András rektor, s utána Munyai Antal Lajos volt. Rendkívül fontos volt a jog bevezetése a tanításba. Még 1810-ben alapítvány jött létre a jogi tanszék kialakítására. Ez a két tanfolyam már nem a gimnáziumhoz tartozott, hanem egy felsőbb, alsófokú főiskolai képzést kínáló tanfolyamot képviselt. A jogi tanfolyamnak köszönhetően a kollégium jelentős pozíciót szerzett, és a távoli délvidéki vármegyékből vonzotta a diákokat Eperjesre.

Az eredetileg egyéves teológiai tanfolyamot mutatja az 1806-os tanterv. A teológusok osztálya az első osztály volt, ahol három tanár tanította a teológiai tantárgyakat: theologia dogmatica, theologia moralis, theologia symbolica, egyháztörténet, hermeneutica, keleti nyelvek, héber régiségek, evangéliumi és epistolai szent leckék, gyakorlati bölcsészettan, jog, economia.

Hasonlóan az 1826-os tantervben a teológiai tanfolyamban szerepeltek: theologia dogmatica, erkölcsstan, egyháztörténet, theologia symbolica, theologia pastoralis, héber nyelv, héber régiségtan, az epistolai perikopák, az evangéliumi perikopák, egyetemes tudományos encyklopedia és irodalomtörténet, bölcsészeti erkölcsstan, homiletikai gyakorlatok (kétszer hetente) német és szlovák nyelven.

A tanítás nyelve 1841-től a magyar volt, de már 1830-ban Eperjesen, mint az ország első evangélikus iskolájában Greguss Mihály magyarul kezdett előadni filozófiát és történelmet. A magas színvonalnak köszönhetően a kollégium országos szinten 1816-ban a második helyet foglalta el az evangélikus középiskolák között, közvetlenül a pozsonyi líceum után.⁷⁵ A kollégium akkor tehát újra szorgalmazta az egyetemmé válást, a politikai események folytán azonban újból sikertelenül.

Az iskola folyamatos fejlődésével a tanárok száma is megnőtt ötről (a 20-as években) tizenkettőre (1847-ben). Szinte az összes tanár valamilyen

⁷² EOL Budapest.

⁷³ ŠA Prešov, EKP, č. 255: Conspectus examinis anniversarii 1800–1819.

⁷⁴ ŠA Prešov, EKP, č. 256: Conspectus examinis anniversaria 1820 – 1841.

⁷⁵ Őket követte a híres késmárki és a soproni líceum. Hörk, Az Eperjesi, 149. o.

külföldi egyetemen, legfőképp német egyetemeken tanult, (Wittenberg, Jéna, Halle, Greifswald, Drezda, Göttingen, de Párizs és Bécs is), s több nyelven is beszélt.⁷⁶ A rektori hivatalt 1831-ig Mayer András töltötte be, aki 28 év után nyugdíjba ment, és helyébe Greguss Mihály bölcsészeti tanár került. Ő azonban három év múlva elhagyta a várost, és a rektori állást Munyai Antal Lajos teológiai tanár vette át. Munyai nyugdíjaztatása után három évre változott a rektorátus, és 1842-től egyéves, ún. ambulatórius rektorátusra vált. A 40-es években a Tiszai Kerület Kollégiuma élén váltakozva álltak: Munyai Antal Lajos, Vandrák András bölcsészeti tanár és Hazslinszky Frigyes, a matematika és fizika tanára.

A diákok száma egyre növekedett, s a negyvenes években átlépte a négyszázat.⁷⁷ A diákok viszont nemcsak Eperjesről vagy Sáros vármegye területéről származtak,⁷⁸ hanem az ország különböző részeiből érkeztek Eperjesre, a legnagyobb számban Zemplén, Gömör, Szepes, Abaúj, Borsod, Szabolcs, de még Liptó, Pest, Trencsén, Zólyom, Hont vagy Bács vármegyéből is, s nem képeztek kivételt a temesi, torontáli, aradi és szerémségi diákok sem. Rajtuk kívül még külföldiek is tanultak itt, leginkább Csehországból, Ausztriából, Gácsországból és Erdélyből. Míg a század elején a kollégiumban többnyire az ágostai vallású evangélikusok tanultak, addig a 40-es évek folyamán nagy számban voltak jelen a reformátusok, ortodoxok, zsidók és a római katolikusok.⁷⁹ Míg az 1807/08-as tanévben 73 felvett diák közül 33 Eperjesről és Sáros vármegyéről származott, az utolsó, forradalom előtti évben már 176 beiratkozott diák között csak 37 lakott Eperjesen vagy Sáros vármegye területén. Hasonlóan változott a diákság felekezeti összetétele is. Az 1807/08-as iskolai évben 73 diák között 69 volt evangélikus és négy református, 1847/48-ban azonban 138 beiratkozott diák közül 92 volt evangélikus, 26 református, 6 római katolikus, 5 ortodox és 9 zsidó.⁸⁰

A 19. század első felében a kollégium több, később országszerte híressé vált író, tudóst és politikust nevelt ki. Itt tanult többek között Kossuth Lajos, Dessewffy Arisztid, Görgey Artúr, Michal M. Hodža szlovák politikus és író; később Pulszky Ferenc, Irányi Dániel, Jónás Záborský drámaíró, József Srenka és János Hvezda szlovák költők, Sárossy Gyula, Kerényi Frigyes, Lisznyay Kálmán, Vachot Imre és Wachot Sándor magyar költők,

⁷⁶ ŠA Prešov, EKP, č. 266: Informationes de professoribus 1821 – 1852.

⁷⁷ ŠA Prešov, EKP, č. 255: Conspectus examinis anniversarii 1800 – 1819, 256: Conspectus examinis anniversarii 1820 – 1847.

⁷⁸ ŠA Prešov, EKP, č. 246: Matricula Juventis studiosae in Collegio District. Evang. aug.Eperiensi 1831 – 1840.

⁷⁹ ŠA Prešov, EKP, č. 246.

⁸⁰ ŠA Prešov, EKP, č. 246.

Haán Lajos történész, Hunfalvy János etnológus, Greguss Ágost esztéta és mások.⁸¹

A sikeres folytatás ellenére a kollégium a század első felében komoly anyagi gondokkal küszködött. Anyagilag ugyan támogatta az egyházkerület és mindkét eperjesi evangélikus gyülekezet is (a német és a szlovák), a költségvetéshez való hozzájárulás azonban még mindig nem volt elegendő a fontos iskolai szükségletek fedezésére. Létezése szó szerint az alapítványokon, adományokon és a nyilvános gyűjtéseken múlt. 1804 és 1848 között 58 nagyobb vagy kisebb alap vagy alapítvány jött létre a kollégium és részei (gimnázium, alumneum, ösztöndíjak s más kiadások) kiadásainak fedezésére, összes tőkével 18 584 Ft és 25 krajcár.⁸² A kollégium vagyona pénzben és alapítványokban 1806 és 1832 között 47 973 Ft és 38 krajcárról nőtt meg 64 082 Ft és 19 krajcárra, 1849-ben már 88 366 váltóforintot ért el. Ez a szaporodás viszont már nem felelt meg a gyorsan fejlődő intézet szükségleteinek, amelynek gazdálkodását olyan tényezők is nehezítették, mint a bankók bevezetése, az infláció vagy a kamatok rendetlen kifizetése.⁸³ A kollégium újból ingatlanokkal rendelkezett, holott nem olyan jelentőségekkel, mint a 17. században. Ingatlanvagyonához az iskolai épületen kívül még az alumneum és két városi ház (Haas-Tabajdy és Kux háza) is tartozott.

Az alapok kamatai és más szabályos vagy rendkívüli bevételek szolgáltak mind az intézet fenntartására, az alumneumra, ösztöndíjakra, mind a tanári fizetésekre. Ezek a század közepéig jelentősen megnöttek, azonban több részből álltak: a pénzbeli fizetésből, részben az iskola bevételeiből és a terményekből. A legmagasabb fizetést a teológiai tanár kapta: 200 Ft-ot, 40 Ft segélyt a kerülettől, a tandíj 5/12-ét, a névnap ajándékot, a szolgálati lakást, 2 öl tűzfát és a káposztamező használatát.

A diákok egy részének az alumneum biztosította a szállást és az étkezést. Ez ideiglenes megszűnés után 1767-ben megújított. A gazdagabb diákok a tanárok családjában étkeztek. A 40-es évektől az iskolának saját tornaterme is volt, amelyet saját költségén Benczúr József tanár építtetett. Amikor 1845-ben Bánó Gábor sárosi birtokos a kollégiumra hagyta a természettani gyűjteményét, alapot vetett a későbbi híres kollégiumi természettani múzeumnak. A következő, 1846. évben létrejött az éremgyűjtemény, amely utána adományokból bővült.⁸⁴ A legjelentősebb volt viszont a kollégiumi könyvtár, amely a század elején kb. háromezer kötettel rendelkezett. Állománya azonban sokszorosára nőtt, amikor 1833-ban Szirmay

⁸¹ Bővebben a kollégium ezen korszakáról: KÓNYA, Peter: Prešovské evanjelické kolégium v prvej polovici 19. storočia. In: Mudr. Ludovít Markušovský a jeho doba. Prešov 1993, 209 - 218. o.

⁸² ŠA Prešov, EKP 937: Alapok könyve 1750 – 1900.

⁸³ Hörk, ŠA Prešov, EKP, č. 246, 137, 167. o.

⁸⁴ Hörk, ŠA Prešov, EKP, č. 246, 180. l.; ŠA Prešov, EKP 1034: A kollégiumi éremgyűjteményének szaporodási összeírása, 1846-tól.

János vidéki felügyelő 15 ezer könyvet számláló magánkönyvtárát adományozta a kollégiumnak. Egyúttal alapítványt is hozott létre a könyvtáros fizetésére és a könyvtár állományának gyarapítására.⁸⁵

A türelmi korszak vallási türelme ellenére a kollégiumnak néhányszor szembe kellett szállnia az állami hivatal ellenséges intézkedéseivel, mint a német egyetemeken való tanulás korlátozása, vagy az iskolai év kezdésének elhalasztása szeptemberről november elsejére.⁸⁶ Nagy károkat szenvedett a kollégium a napóleoni háborúk idején, amikor több mint egy évtizedig a hadi lisztraktárok, törzsek székhelyei vagy a kaszárnyák voltak itt elhelyezve.⁸⁷

Jelentős szerepet játszottak a kollégium életében a nemzetiségi alapon működő diáktársaságok. Ezek a társaságok itt is túlhaladták a kollégium határait, s a kulturális és társadalmi életben vezető szerepet töltötték be. A legrégebbi a 20-as években megalapított szlovák társaság, a Csehszlovák Intézet (Ústav československý) volt. A következő években megalakult a Szlovák Egylet (Slowensky Spolok), és 1832-ben alapították a teológusok a Homiletikai Szlovák Társaságot és a Csehszlovák Könyvtárát (Spoločnosť homiletická slowenská, Knihovna česko-slowenská).⁸⁸ A diáktársaságok betiltása után a szlovák társaságot a 40-es években megújították, de jelentősége már lényegesen visszaesett, és hamarosan meg is szűnt.

A Magyar Társaságot 1828-ban alapították. A társaság, valamint a könyvtár létrehozásában a legnagyobb szerepet kétségtelenül a társaság első elnöke, a filozófus, későbbi rektor, Greguss Mihály játszotta. A társaság célja a magyar nyelven való művelődés, a magyar nyelv megismerése és a magyar irodalmi művek olvasása, illetve alkotása volt.⁸⁹ Greguss után csakis a magyar nyelv tanára lehetett az elnök. A megtiltás után 1837-ben a társaság átmenetileg megszűnt, de mint magántársaság továbbra is működött, és 1839-ben újrakezdte működését. A következő években a társaság dinamikus fejlődésnek indult. 1838-ban saját évkönyvet adott ki, a Jácintot. A társaság tagjai a 40-es években szimpatizáltak a reformmozgalommal, és a Habsburg-ellenes ellenzékkel tartottak kapcsolatot. A tagság liberális szelleméről az is tanúskodik, hogy nemcsak a legnépszerűbb volt, hanem több tagja egyaránt a szlovák vagy német társaságban is működött.

A harmadik az 1842-ben megalapított Német Társaság (Deutscher Verein) volt.⁹⁰ Annak ellenére, hogy a kollégiumban még mindig használták a német nyelvet, és sok német diák tanult az iskolában, a társaság nem

⁸⁵ ŠA Prešov, EKP 1032.

⁸⁶ Úgy, mint a katolikus iskolákban.

⁸⁷ Hörk, Prešov, 151, 160, 344. o.

⁸⁸ ŠA Prešov, EKP, č. 371: Pamětník Společnosti homiletické slowenské v Prešově 1832.

⁸⁹ ŠA Prešov, EKP, č. 722: Az Eperjesi Magyar Társaság jegyzőkönyve 1840 – 1844.

⁹⁰ ŠA Prešov, EKP, č. 129: Gesetztafel des im Jahre 1842 am Eperieser Collegio entstandenen Deutschen Vereins.

volt széles körben támogatott, és csak a német nyelv és irodalom terjesztésére korlátozódott. A diáktársaságok jelentősen befolyásolták az egész nemzedék formálódását, és főleg a magyar társaság a reformmozgalom eszméit terjesztette a városban, amelyeket elsősorban a fiatalabb tanárok sajátítottak el.

A 19. század első felében, pontosabban az 1805-től szervezetileg is állandósított teológiai tanfolyamban, összesen 899 diák tanult, 894 bölcsészeti és 1466 jogi hallgató mellett. A teológiai tanfolyam végzősei közül sokan tovább- vagy közben tanultak a külföldi egyetemeken, a század első felében mindössze 185-en. A teológusok elsősorban a greifswaldi, hallei, jénai, tübingeni és bécsi egyetemi diákok között találhatók.

A Tiszai Kerületi á. h. Evangélikus Kollégium a 19. század második felében történetének legdinamikusabb fejlődésén ment keresztül, amelynek viszont véget vetettek az országos politikai események. Az 1848-as forradalmat és a következő liberális folyamatokat a tanárok és diákok többsége pozitívan fogadta. Mivel az intézet már régebben lett a haladó folyamatok székhelye, nem volt véletlen, hogy a forradalom és szabadságharc több személyisége diákjai sorából került ki, úgy mint Kossuth Lajos, Görgey Artúr, Dessewffy Aristid, Pulszky Ferenc, Irányi Dániel és mások. A háború kitörése után nem volt már lehetséges tovább tartani az iskola rendes működését, és 1848 májusában megszüntették a tanítást. Még tavasszal kialakult a kollégiumi nemzetőrség Benczúr József vezetése alatt. Mielőtt a várost megszállta az osztrák hadsereg, a nemzetőrök egy része a honvédséggel együtt eltávozott a városból. Az oktatás viszont a következő hónapokban sem folyhatott háborítatlanul, és a fegyveres összeütközések folytán az épület is kisebb károkat szenvedett. Végül 1849 nyarán az orosz intervenciós csapatok foglalták el, és katonai kórházat rendeztek be benne. Az orosz katonák csak a következő év tavaszán vonultak el, nem kis károkat okoztak az intézetnek.

A 19. század első felében az Eperjesi Kerületi Kollégium az ország egyik legjelentősebb evangélikus közép- és felsőiskolája lett. A század közepén így nemcsak az oktatás minőségében, de a két felsőbb (főiskolai) osztály hallgatószámának száma szerint is második helyen volt, közvetlenül a pozsonyi líceum után.⁹¹

Mivel a kollégiumi teológiai tanfolyam nem teljes teológiai képzést adott, sok végzőse továbbtanult külföldi egyetemeken. Növendékei a 19. század első felében több mint harminc egyetemen folytatták tanulmányaikat, legtöbben Bécsben, Jénában, Tübingenben, Hallében, Berlinben, Greifswaldban és Göttingenben.⁹²

⁹¹ Durovics, Elek – Kónya, Péter: Az Eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói. Budapest, 2015, 124. l.

⁹² Durovics – Kónya, Az Eperjesi Kollégium, 141. l.

A 19. század második felében

A szabadságharc leverése után és a neoabszolutizmus idején többször veszélybe került a kollégium további létezése. A magyar kormány támogatása miatt a bécsi kormány semmilyen támogatást nem adott, és különböző lépéseket tett az intézet megkárosítására.

A forradalom 1849. augusztusi leverése után és a Bach-féle abszolutizmus idején többször is fenyegetve volt a kollégium léte. Mivel az intézmény nyíltan a magyar kormány oldalára állt, és a kollégium tanárai, valamint növendékei részt vettek a szabadságharcban, Bécs mindent megtett azért, hogy az iskola semmilyen támogatásban sem részesüljön, sőt az elkövetkezendő években több lépést is tett az intézet bezárása érdekében.

Az oktatás kétéves kihagyása, valamint az orosz és osztrák seregek által okozott károk erősen negatív hatással voltak a kollégium anyagi helyzetére. Nemcsak hogy nem volt elég anyagi fedezet a károk kifizetésére, de 1848-tól a tanárokat sem tudták fizetni. A kollégiumot katasztrofális helyzetbe hozta a Kossuth-bankók forgalomból történő kivonása, továbbá a pesti Nemzeti Bank értékpapírjainak elégetése, aminek következtében az intézmény elveszítette egész vagyonát. A kollégium pártfogói közül többnek külföldre kellett menekülnie, vagy az állam elkobozta vagyonukat. Nehéz helyzetbe hozta az iskolát a Thun-féle „Entwurf der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen“.⁹³ Ennek értelmében nyolcosztályos gimnáziummá alakították, minimálisan egy tanítóval minden osztályban. Egészen 1855-ig, amikor is a kormány odaadta neki a „nyilvánossági jogot”, egyfajta provizóriumban működött, és kötelezően be kellett tartania a változtatásokat. A lehetetlen anyagi nehézségek ellenére mégis sikerült megtartani a három évre kibővített teológiai képzést. A jogi képzés azonban 1852-ben ideiglenesen megszűnt.⁹⁴

Viszont ezek a negatív változások nem maradhattak hatás nélkül a tanárok és a diákok életére. Az 1851/52-es iskolaévben a kollégiumban csak 290 diák tanult, ami fele volt a forradalom előtti létszámnak.⁹⁵ Megváltozott az összetételük is: a 141 újonnan felvett diák közül már csaknem a fele (62) származott Eperjesről, illetve Sáros vármegyéből. A kollégium megőrizte a többvallású jellegét is: 73 á. h. evangélikus mellett 40 római katolikus, 15 református és 12 zsidó tanult az iskolában.⁹⁶ Ugyanebben az iskolai évben 12 tanár működött a kollégiumban.

Állandóan problémát jelentett a kollégium anyagi helyzete. Mivel állami támogatást nem kapott, a legfontosabb fenntartási költségeket a Tiszai Egyházkerület költségvetéséből, külföldi segítséggel, alapítványok (Adolf Gusztáv-alap) pénzéből, nyilvános gyűjtésekből vagy egyéb iskolai

⁹³ Hörk, J.: Az Eperjesi Ker., 189. o.

⁹⁴ Mayer, Endre: Hazslinszky Frigyes emlékezetére. Az Eperjesi á.h. Evangélikus Kollégium 1896/97-ik évi Értesítője. Eperjes, 1896, 10. o.

⁹⁵ Hörk, J.: Az Eperjesi, 191. o.

⁹⁶ Hörk, J.: Az Eperjesi, 191. o.

tevékenységekből fedezte.⁹⁷ A pénzügyi nehézségek a 60-as évekig tartottak. A már említett „Entwurf“-ot felváltó új császári rendelet, a „Pátens” tovább rontotta a helyzetet, mert leállította a külföldi segélyek nagy részét. Az igazgatóság Lintner Károlyt küldte külföldre, elsősorban Németországba, hogy pénztámogatást kérjen a kollégium számára. A külföldi támogatás része volt Kossuth Lajos kezdeményező tervének is ugyanabban az évben, aki, mint az intézmény volt diákja, a brit protestánsokhoz fordult a kollégium túléléséhez szükséges anyagi segítségért.⁹⁸

Jelentős változást csak a dualizmus korszaka hozott. A 70-es években a kollégium mint tudományos-oktatási intézmény négy intézetet nyitott meg. Az első és legrégebbi a gimnázium volt, amely az 50-es évekbeli reformoktól kezdve változatlan maradt. A hároméves teológiai intézet is ugyanúgy folytatta működését. A jogi akadémiát viszont 1878-ban négyévesre tervezték, ami már főiskolának felelt meg. A kollégium szerkezetéhez tartozott még (az egyetlen magyarországi) á. h. evangélikus férfi tanítóképző intézet, az 1873/74-es iskolai évben Nyíregyházáról Eperjesre költöztetett gyakorló népiskolával.

Az 1884-es év újabb változást hozott, amikor is a gimnázium állami támogatást nyert, a teológiai intézetet pedig négyéves akadémiává alakították, s a kollégium az új igazgatási rendet fogadta el. A sokat ígérő fejlemények lehetővé tették az anyagi fedezet biztosítását, az iskolai helyiségek és az egész oktatási folyamat modernizálását. Viszont nagy anyagi károkat okozott az 1887 májusában dühöngő tűzvész. A károkat elég gyorsan sikerült helyrehozni állami támogatással, illetve nyilvános gyűjtésekkel az országban és külföldön.⁹⁹ S az építész Benkó Károly tervei alapján végre sikerült átépíteni és kibővíteni az iskola régi épületét is.

Ez a dinamikus fejlődés folytatódott a következő évtizedekben is. Az 1892/93-as iskolaévben 457 diák iratkozott be, de e számnak már csak a fele, összesen 215 diák volt ágostai hitvallású evangélikus, s a többi felekezet közül a kollégiumban 144 zsidó, 61 római katolikus, 20 református és 17 görögkatolikus tanult.¹⁰⁰ Közülük 191 diák Eperjesről és Sáros vármegyéből származott, akik többségében gimnáziumban tanultak (151). A többi diák Magyarország szinte összes vármegyéjéből került ki, valamint Erdélyből, de külföldről is (Gácsországból, Ausztriából, Németországból).¹⁰¹ A tanári kar 33 tanárból és 7 segédtanítóból állt. Közülük heten a

⁹⁷ ŠA Prešov, EKP, 266: Informationes des Professoribus 1853/54.

⁹⁸ ŠA Prešov, EKP, 249.

⁹⁹ Nagy-Britanniában Schiller-Szinessy Salamon Márk hajdani eperjesi rabbi és a kollégium tanára, annak idején viszont a cambridge-i egyetem professzoraként szervezett egy pénzgyűjtést az intézet javára.

¹⁰⁰ Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről. Eperjes, 1893.

¹⁰¹ Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről. Eperjes, 1893.

teológiai, tizenketten pedig a jogi akadémián tanítottak, hárman a tanítóképző intézetben, és huszonegyen a gimnáziumban.¹⁰²

A rektori hivatalt továbbra is csak egy évre lehetett elfoglalni választások útján. Miután a hetvenes években a kollégiumot további négy osztállyal bővítették ki, a 80-as években pedig megreformálták, a rektor hatalma lecsökkent. Az akadémiák élén a dékánok álltak, és a tanítóképző intézetet, valamint a főgimnáziumot az igazgató vezette. A kollégium legmagasabb irányítói szerve 1892-től a háromtagú igazgatóság volt.¹⁰³

A történelmi épületben elhelyezkedő négy intézet, a konviktus és az alumneum mellett a kollégiumhoz további oktatási intézmények tartoztak. Elsősorban ilyen volt a folyamatosan bővülő könyvtár, amely a 90-es évekre már körülbelül 350 000 kötetet tartalmazott. Nagy jelentőséggel bírt az iskolamúzeum, amely az érem- és természetgyűjteményből állt. Az éremgyűjtemény körülbelül 6000 darabot számlált, a természetit pedig 11 470 darab élőlény, 10 500 növény és 4840 ásvány alkotta.¹⁰⁴ A természettudományi gyűjtemény megalkotója és létrehozója Hazsliszky Frigyes, az MTA levelező tagja volt.

Az 1884-ben elismert állami támogatással a kollégiumban az összes anyagi problémát meg tudták oldani. Viszont továbbra is osztozott rajta a Tiszai Egyházkerület, két eperjesi evangélikus gyülekezet és Eperjes városa is, mint ahogyan az itthoni és külföldi egyesületek s egyletek egyaránt. A régi alapítványok a 19. század második felében mind a kollégium, mind a többi intézet számára több tucat új tétellel bővültek, idetartozott például az ösztöndíjak kifizetése, az alumneum, a könyvtár fenntartása, mindezek már több tízezres összegeket jelentettek.¹⁰⁵

A 20. század elején a kollégium tovább fejlődött. Mivel az összes intézetben megnőtt a diákok száma, így már nem bizonyultak elegendőnek az iskola helyiségei, s 1911-ben egy új, modern gimnáziumot építettek. Ebben az időszakban 43 tanár tanított az intézetben, köztük 22 az akadémiákban. A 19. század végén és a 20. század elején a Kollégium híres személyiségei közé tartozott Vandrák András filozófus, Hazsliszky Frigyes botanikus (mindkettő a MTA levelező tagja), Hörk József és Gömör János egyháztörténészek, valamint Horowitz Simon jogtudós. Az új egyetemek (debreceni, szegedi és pozsonyi) alapítása után az intézmény vezetősége a század elején újból igyekezett az akadémiákból, illetve karokból egy nem teljes evangélikus egyetemet létrehozni, amely viszont már nem jöhetett létre az első világháború utáni államjogi változások miatt.

¹⁰² Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről. Eperjes 1893.

¹⁰³ A Tiszai á. h. Ev. Egyházkerületi Collegium Értesítője az 1895-96 iskolai évről. Eperjes, 1896.

¹⁰⁴ Hörk, Az Eperjesi, 418. o.

¹⁰⁵ ŠA Prešov, EKP, 937: Alapok könyve 1750–1900.

Trianon után nem állt az új szlovák á. h. evangélikus egyház érdekében az intézmény további fenntartása. A teológiai kar megszűnt, tanárai Sopronba távoztak. A jogakadémia viszont Miskolcra költözött. A tanárképző intézet csak 1923-ig maradt, és egyedül csak a főgimnázium működött Eperjesen az 1946-ban bekövetkezett államosításáig.¹⁰⁶

A kollégiumi teológiai képzést a 19. század második felében konkrét adatok mutatják be. Az 1854/1855-ös tanévben három teológiai osztály működött Eperjesen. Tanáraik voltak Hlaváček Mihály (egyházkerületi tanár, a teológiai szak igazgatója, az exegesis és a gyakorlati teológia tanára), Linberger István (az elméleti teológia és bölcsészet, történelem rendes tanára), Thilisch János (az egyházi jog s nyelvek rendkívüli tanára), valamint Vandrák András (a gyakorlati bölcsészet ideiglenes tanára). A teológiát 14 diák hallgatta, s azokból volt 3 magyar, 9 német és 3 szlovák. A teológiai tanfolyamban a következő tantárgyakat oktatták: tudományok vázlata, nevelés s oktatásban, bölcsészet történetei, héber nyelv, új testámentom pericopák gyakorlatai, latin gyakorlat, keresztény morál, ótestámentom magyarázat, új testámentom exegesis, homiletika, homiletikai gyakorlatok, keresztény dogmatika és szimbolika, s mások.¹⁰⁷

Az 1869/1870-es tanévben még mindig három osztályból állt a teológiai tanfolyam. A tanárok közül részt vettek benne: Hlaváček Mihály teológiai dékán, a pericopák, exegesis, pastoralis, liturgika, szláv homiletika tanára, Tillisch János, a teológiai encyklopedia, egyházjog és egyháztörténelem rendes tanára, Max Vilmos, a héber nyelv és dogmatika rendes tanára és Vandrák András, az MTA I. tagja, a bölcsészeti tudományok tanára. A tanfolyamnak 26 diákja volt, közülük tizenketten Szepes, nyolcan Gömör, ketten Liptó vármegyéből származtak, egy-egy fő pedig Nógrád, Nyitra és Turóc vármegyéből.¹⁰⁸

Az 1871/1872-es tanévben a három osztályos teológiai tanfolyamban tanítottak Hlaváček Mihály teológiai dékán, Max Vilmos, Tillis Vilmos, Vandrák András. A diákok száma azonban csökkent tizenkettőre, ebből hat fő Szepes, három Gömör, kettő Liptó és egy Sáros vármegyéből (pontosabban Eperjesről) származott.¹⁰⁹

Az 1879/1880-as tanévben a teológia három osztályos Hittanintézetként működött. Az intézetben tanítottak Bancsó Antal, Hörk József, Tillis János. Az intézetbe tizenhat diák járt, s köztük hét Gömör, öt Szepes, és egy-egy Sáros, Abaúj, Arad és Tolna vármegyéből származott. Abban az évben a teológián több ifjúsági egyesület is működött, mint az Önképző és Önszegélyező Egyesület, az Olvasó Kör, a Liturgicum, a Katechetikum és a

¹⁰⁶ Először mint a szlovák-magyar, 1926-tól mint a szlovák gimnázium.

¹⁰⁷ Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1854/5-iki Értesítője. Eperjes, 1855.

¹⁰⁸ Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1869/70. tanévi Értesítője. Eperjes, 1870.

¹⁰⁹ Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1871/72. tanévi Értesítője. Eperjes, 1872, 2-35. o.

Hittanintézet hallgatóinak egyesülete. Az intézet része a teológiai könyvtár is volt, 1390 könyvvel, abból 247 volt akkor az évi gyarapodás.¹¹⁰

Az 1884-ben végrehajtott reform után, az 1884/1885-ös tanévben négyosztályos lett a kollégiumi hittanintézet, dékánnal az élén. Az intézetben tanítottak Hörk József, Mayer Endre, dr. Szlávik Mátyás és a dékán, Tillis József. A hallgatók száma tizenkilencre nőtt meg, akik közül hatan Gömör, öten Szepes, kettő Sáros, kettő Liptó, egy-egy Zólyom, Abaúj, Árva és Szabolcs vármegyéből származtak.¹¹¹

Öt évvel később, az 1889/1890-es tanévben a négy osztályú hittanintézetben működött: Hörk József, a gyakorlati teológiai tanulmányok nyilvános rendes tanára, dékán, Csengey Gusztáv, az ószövetségi és történelmi tudományok nyilvános rendes tanára, Mayer Endre, az újszövetségi exegetika tudományok nyilvános rendes tanára, dr. Szlávik Mátyás, a rendszeres teológia nyilvános rendes tanára, dr. Lakner Árpád orvostudor, segédtanár és a város főorvosa. A hallgatók száma tovább nőtt, és abban az évben 26 teológus tanult Eperjesen. Közülük kilencen Gömör, hárman Nógrád, kettő-kettő Szepes, Szabolcs, Bács-Bodrog és Liptó, egy-egy pedig Ung, Zólyom, Borsod, Békés és Sáros vármegyéből származtak.¹¹²

A teológusok többféle tantárgyat tanultak. Az egész évi tantárgyak voltak az újszövetségi görög nyelv, héber nyelv, latin nyelv, német nyelv, bibliai tót nyelv, bölcsészettörténet, egyetemes egyháztörténet, újszövetségi írásmagyarázat, ószövetségi írásmagyarázat, egyházjog, hittan, újabb és legújabb dogmatörténet, gyakorlati szövegmagyarázat, egyházi ének. A szemináriumok közé tartoztak a systematica theologia szeminárium, új testamentomi exegetika szeminárium, homiletikai, katechetikai és liturgikai szeminárium. Félévi tantárgyak az intézetben: encyklopedia, ó-szövetségi bevezetés, Jézus élete, homiletika, liturgika, vallástörténet, új-testamentomi bibliai theologia, pastoralis, közegészségtan, egyháztörténeti szeminárium.¹¹³

Az intézetben több theologiai egyesület működött, mint például a theologiai önképző és önszegélyző egyesület, Theologiai olvasóköri, theologiai testület s az annak kebelében működő becsületbíróóság. A theologiai könyvtár 2362 kötetet és 21 füzetet tartalmazott.¹¹⁴

¹¹⁰ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1879/80-ik isk. évről. Eperjes, 1880, 44-50. o.

¹¹¹ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1884/85-ik isk. évről. Eperjes, 1885, 23-28. o.

¹¹² Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89-ik isk. évről. Eperjes, 1890, 18-21. o.

¹¹³ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89-ik isk. évről. Eperjes, 1890, 18-21. o.

¹¹⁴ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1889/89. iskolai évről. Eperjes, 1890, 18-21. o.

Tíz év múlva, a század végén, az 1898/1899-es tanévben négyosztályos maradt a kollégium hittanintézete. Az intézetben nyolc teológiai tanár működött: Csengey Gusztáv dékán, Mayer Endre, dr. Szlávik Mátyás, ifj. draskóczy Lajos (lelkész), Liptai Lajos (lelkész), dr. Mikler Károly jogakadémiai tanár, dr. Horovitz Imre orvostudor és Szánik Ernő, az egyházi ének és liturgia vezetője.¹¹⁵

A hallgatók száma huszonkettőre csökkent, abból jött öt Gömör, négy Zólyom, három Liptó, kettő Nyitra, egy-egy Szepes, Moson, Sopron, Vas, Békés, Nógrád, Bars és Trencsén vármegyéből. Az addig is működő teológiai egyesületeket szaporította a Theologiai Ifjúsági Belmissiói Egyesület. A teológiai könyvtárban őriztek 3040 kötetet és 243 füzetet. A távolabbi vármegyékből származó diákoknak szálláshelyként szolgált a teológiai internátus.¹¹⁶

Az új szervezési reformnak köszönhetően 1906-ban létrejött a Kollégiumban a Teológiai Akadémia. Az akadémia is, hasonlóan az intézethez, négy osztállyal rendelkezett. Az 1908/1909-es tanévben 12 tanár működött az akadémián: Mayer Endre dékán, Csengey Gusztáv, Deák János ó- és újszövetségi írásmagyarázati nyilvános rendkívüli tanár, Draskóczy Lajos nyilvános rendkívüli tanár, Liptay János, Obál Béla, a történeti teológiai tudományok nyilvános rendkívüli tanára, dr. Szlávik Mátyás, Szánik Ernő, dr. Hebelt Ede jogakadémiai tanár, dr. Horovitz Imre, Szemere Márton, a gazdaságtan tanára és Ritzl Károly, a kisszebeni állami kertészeti iskola igazgatója.¹¹⁷

A hallgatók száma szépen gyarapodott tovább, és abban az évben már harminckilencre nőtt, köztük tizenegy származott Szepes, négyen Gömör és Sáros, három-három Vas és Zólyom, kettő-kettő Brassó, Bács-Bodrog, Liptó és Pest, egy-egy Torontál, Hajdú, Szabolcs, Hont, Veszprém és Abaúj vármegyéből, és ugyancsak egy Ausztriából. A teológiai akadémia intézményei közé tartozott az Evangélikus Theologiai Otthon (új szabályokkal) és a Theologiai Könyvtár.¹¹⁸

Az utolsó háború előtti évben, az 1913/1914-es tanévben az eperjesi teológiai akadémián 11 tanár tanított: Mayer Endre dékán, Csengey Gusztáv, dr. Deák János, Draskóczy Lajos, dr. Obál Béla, dr. Szlávik Mátyás, Liptai Lajos, Szánik Ernő, dr. Horovitz Imre, Szemere Márton, valamint dr. Juhász János cs. és kir. ezredorvos. A hallgatók száma akkor már ötvenötöt

¹¹⁵ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1898 – 99. iskolai évről. Eperjes, 1899, 20-29. o.

¹¹⁶ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1898 – 99. iskolai évről. Eperjes, 1899, 20-29. o.

¹¹⁷ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1908 – 1909. iskolai évről. Eperjes, 1909, 21-43. o.

¹¹⁸ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1908 – 1909. iskolai évről. Eperjes, 1909, 21-43. o.

ért el. Rajtuk kívül tanulta a teológiát két lelkészjelölt, két hallgató, aki a külföldi egyetemen tanult és egy volt piarista tanár, mint a tanfolyamon kívüli diák. Az ötvenöt hallgató közül származott kilenc Gömör, nyolc Sáros, hat Szepes, öt Szabolcs, négy Pest, három-három Abaúj-Torna, Bács-Bodrog, Zólyom, kettő-kettő Nógrád és Békés, egy-egy Szatmár, Fogaras, Túróc, Liptó, Hunyad, Borsod, Szerém és Bereg vármegyéből, valamint egy Horvátországból. A tantárgyak számát ebben az időben növelték a speciális tárgyak (például kertészet), a gyakorlati és a regionális tantárgyak.¹¹⁹

Az akadémián akkor több egyesület működött. Ilyen volt elsősorban a Theológiai Akadémiai Testület és Egyesület, amely a Becsületbírószágból, az Önszegélyző-egyesületből és az Énekkarból állt. Mellette még a Theológiai Akadémia Belmissiói Egyesülete is tevékenykedett.¹²⁰

Az I. világháború éveiben sok kárt szenvedett a teológiai akadémia és az egész kollégium, ezt az utolsó tanév adatai is mutatják. Az 1917/1918-as tanévben 39-re csökkent a hallgatók száma. Több akadémiai diák is besoroztatott a hadseregbe, részt vett a harcokban, és kettő közülük meghalt. A tanári kar létszáma is csökkent, és az utolsó tanévben kilenc tanár működött az akadémián. A háború következtében új intézmények is megjelentek mind az akadémia, mind a kollégium életében. Ilyen volt a hatablakos teremben létesített katonai otthon, amelyet 26204 katona látogatott meg.¹²¹

A kollégium majdnem kétszázötven éven át létező teológiai képzésében több jelentős teológus működött. Ilyen volt az iskola első rektora is, **Pomarius Sámuel**, aki 1667-től 1673-ig vezette az intézetet. Sziléziai származású teológus volt, tanult a híres egyetemeken Thornban, Frankfurtban, Wittenbergben, ahol a teológiai doktorátust is megszerezte. Több németországi városban működött papként, amikor 1667-ben elfogadta a felső-magyarországi rendek meghívását és a kollégium élére állt. Elejétől fogva a teológia tanára volt. A kollégium elvesztése után Németországba, Lübeckbe költözött, ahol újból papként működött. Jelentős volt a tudományos tevékenysége is. Élete során több mint ötven, főként teológiai, művet adott ki.¹²²

Rezik János lett a következő jelentős teológus az eperjesi kollégiumban. Nyitra vármegyei születésű kollégiumi diákként már az 1660-as évek végén ügyes teológusként mutatkozott meg, amikor részt vett a teológiai disputációkban a kassai jezsuitákkal. A kollégium elvesztése után Thornban talált menedéket, ahol professzori állást is szerzett. A Rákóczi-szabad-

¹¹⁹ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1913 – 1914. iskolai évről. Eperjes, 1914, 47-87. o.

¹²⁰ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1913 – 1914. iskolai évről. Eperjes, 1914, 47-87. o.

¹²¹ Az Eperjesi ev. ker. Collegium Értesítője az 1917 – 1918. iskolai évről. Eperjes, 1918, 12-35. o.

¹²² Hörk, Az Eperjes, 335–337. o.

ságharc elején hazatért, és először átvette a késmárki gimnázium vezetését. Ott fogadta a rendek felkérését a kollégium rektorátusának elfoglalására. Hatalmas szervezési munka mellett Rezik is jelentős tudósként és egyházi íróként működött. Majdnem tíz kiadott könyvében a teológia mellett főleg az egyháztörténettel foglalkozott.¹²³

A 19. század első felében a megújult kollégiumban két jelentős teológus működött: Mayer András és Munyai Lajos Antal. **Mayer András** Turóc vármegyéből származott. Tanult Modorban, Pozsonyban, Eperjesen, s utána a greifswaldi egyetemen. 1785-től konrektorként működött Eperjesen, 1793-ban lett a teológia tanára, s végül rektora. Az iskolát rendkívül nehéz korszakban vezette, amikor a hadsereg sok éven át jelen volt az épületében.¹²⁴ 1830-ban a jénai egyetemtől kapott teológiai doktorátust.¹²⁵ **Munyai Antal Lajos** is a teológia tanára volt. Kapinémetfalvi evangélikus lelkész családjában született, tanult Eperjesen, Pozsonyban, majd néhány éves szünet után, amikor nevelősködött, Wittenbergben is, ahol két évig maradt. Hazatérése után, 1832-ig szepesolasi lelkészként tevékenykedett. Greguss távozása után elfoglalta az eperjesi rektorátust. A 40-es években is, a váltakozó rektorátus bevezetése után is kétszer állt az intézet élén. Néhány terjedelmesebb teológiai és történelmi művet írt, ami azonban nagyrészt kéziratban maradt. 1830-ban Helberstadtban jelent meg a *Historia Ecclesiae Evangelicae in Hungaria* és 1833-ban *Synopsis Jurium et Gravaminum Ecclesiae Evangelicae in Hungaria* című műve. A kollégiumi szlovák társaság elnöke volt.

A 19. század második felében **Hörk József** emelhető ki, mint a kollégium legjelentősebb teológus személyisége. Az elsősorban egyháztörténeti művekről ismert teológus Gömör-Kishont vármegyéből származott. A kollégiumban 1877-től működött, és több intézményében tanított. Többször megválasztották rektornak is. Tudományos cikkei számos teológiai, egyháztörténeti és történelmi folyóiratban jelentek meg. Több mint húsz könyve közül, a teológiai művek mellett, napjainkig nagy jelentőséggel bír a sáros-zempléni esperesség történetének vagy a Kollégium történetének feldolgoása.¹²⁶

¹²³ Hörk, Az Eperjesi..., 339 – 340. l.

¹²⁴ A raktárt és más intézményeket rendeztek be itt.

¹²⁵ Uo., 344. l.

¹²⁶ Hörk, Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium, 359 – 363. l.

HAGYOMÁNY – IDENTITÁS – TÖRTÉNELEM 2022.
SZERK.: KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR, REFORMÁCIÓ
ÖRÖKSÉGE (10) KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS
EGYETEM, HITTUDOMÁNYI KAR, EGYHÁZTÖRTÉNETI
KUTATÓINTÉZET

„HAGYOMÁNY – IDENTITÁS – TÖRTÉNELEM 2022.” [HERITAGE
– IDENTITY – HISTORY 2022.] ED.: RÉKA KISS – GÁBOR LÁNYI.
REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE (10). KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS
EGYETEM, HITTUDOMÁNYI KAR, EGYHÁZTÖRTÉNETI
KUTATÓINTÉZET

Rendkívül színvonalas kötetet tarthat kezében az Olvasó. A Hagyomány, identitás, történelem című tanulmánykötet-sorozat immár ötödik darabja Kiss Réka és Lányi Gábor, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara docenseinek szerkesztőmunkáját, valamint kutatók és levéltárosok, oktatók és PhD-hallgatók, lelképásztorok és teológusok, illetve más tudományterületek képviselőinek szakmai közreműködését dicséri. A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet kiadásában jelent meg Budapesten 2023-ban. A sorozat vezérfonala a református egyháztörténet feltárása, ami az idén elsőként egészül ki más kapcsolódó, kitekintő jellegű írásokkal. Mindezt egybevéve a HIT-kötetek a Reformáció Emlékéve óta 84 szerző immár 135 tanulmányával gazdagítják az e tág témában megismerhető művek repertoárját.

A tanulmánykötet nem csak személy- és hivatás-, egyházszervezet- és egyesülettörténeti vonatkozásban tárja elénk alapos kutatómunkák izgalmas eredményeit, mert a példa kedvéért olvashatunk a klerikusok egyháztörténelmi ismereteiről és azok fontosságáról, irodalom-, olvasmány- és kegytárgytörténeti érdekességekről, oktatás- és peregrináció-történetről, elmélyedhetünk a református teológia irányzataiban és gyakorlati kérdéseiben, vallásunk multidiszciplináris megközelítéseiben, de ismeretet gyűjthetünk lelkészek politikai állásfoglalásáról és szerepvállalásáról, karitatív egyházi tevékenységről és arról is, hogy hétköznapi fiataljaink miképpen tapasztalták meg egy emberöltővel ezelőtt Isten jelenlétét. A kötetben természetesen a művelődéstörténeti munkák dominálnak, mely alól a 20. századi alcsoporthoz képest kivétel az élettörténetek felülreprezentáltságával. A tanulmányok térben lefedik a kárpát-medencei magyar nyelvterület jelentős részét, számos komplett tájegység, kultúrrégió, illetve kultúrsziget kerül górcső alá Belső-Somogytól Kárpátaljáig.

A 16-17. századi szekció szerzői a 2021. évi kötethez képest megőszöskedett számban merítenek a protestáns egyháztörténelem korai időszakából.

Balázs Kovács Sándor, a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum nyugalmazott főmuzeológusa a sárközi reformáció gyökereit tárja az Olvasó elé a decsi egyházközség öt korai kálvinista lelkipásztora, Eszéki Zigerius Imre, Szentantali Gergely, Tolnai Decsi Gáspár, Tolnai Fabricius Bálint és Tolnai Szárászi Ferenc életén, tevékenységén keresztül, felhívja a figyelmet arra, hogy a török hódoltságot túlélt egyetlen korábban is virágzó település központi szerepet játszott a reformáció környékbeli térhódításában.

Heltai János magyar-latin szakos tanár, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának nyugalmazott professzora Ozorai Imre teológiai elmékedéseit taglaló művét mutatja be, amely a reformáció és a katolicizmus hitelveinek szembeállításán keresztül ad választ az igaz hit keresésére és az igaz egyház mibenlétére. A 16. századi reformátor, szenvedélyes hitvitázó tollából fennmaradt *Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmét az Antikrisztusról és az ő egyházáról* részletes elemzése segít napjaink emberének átlátni a református egyházszemlélet és biblikus értelmezés kora(bel)i állapotát. A szerző csatolja és elemzi a mű korábbi vizsgálatából fakadó Révész Imre- és Holl Béla-féle megállapításokat is, jövőbeli terve pedig egy, a hazai reformáció egyházképét rekonstruáló monográfia megírása, melynek talaja a reformátorok vonatkozó teológiai munkái lesznek.

Ősz Sándor Előd református lelkész, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár levéltárosa és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa a kolozsvári Királyi Líceum könyvtárában fellelhető reformátori művek ismertetésével folytatja a művelődéstörténeti tanulmányok megkezdett sorát. A Líceumban talált 58 hittudományi írás 11 élenjáró nyugat-európai teológustól származik, a grafikonokon is ábrázolt mennyiségi elemzéséből azonban kiderül, hogy e gyűjtemény csak apró töredéke annak az 1133 szellemi terméknek, amit az eddig vizsgált erdélyi gyűjteményekben sikerült leltárba venni. A tanulmány betekintést nyújt a könyvek tulajdonosainak és használóinak kilétébe, valamint részletezi néhány kalandosabb utat bejárt példány történetét is.

Szabó András irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának nyugalmazott professzora érdekes adalékkal bővíti Apáczai Csere Jánosról kialakult képünket és ismereteinket egy, a 17. századi Magyarország oktatási állapotát bíráló nyilatkozatán keresztül. A jeles tanár erkölcstelenséggel és igazságtalansággal vádolja a korabeli magyar társadalmat és annak szellemi és politikai elitjét, kitér a lelkészi életmód és az ezzel járó nemesi titulus által motivált rétegek fokozta társadalmi feszültségre, valamint a pap-tanár különbségtétel káros és méltatlan voltára, s mindezekon javítandó egy (református) egyetem alapjainak letételét sürgeti. E kijelentések és igények a szerző szerint egy kálvinista értelmiségi bázis meglátásait tükrözik, akik Apáczai értékelése szerint erejükön felül igyekeztek helytállni a legnehezebb történelmi helyzetekben is, jóllehet a kolozsvári beköszöntő beszédben elhangzott

egyes negatív és olykor pozitív megállapítások között általánosítások is megbújnak.

Szabó Előd református lelkész, a Pápai Református Teológiai Akadémia intézetvezető egyetemi tanára a református és az evangélikus egyházak dunántúli képviselőinek 17. századi egymásnak feszüléséről írt tanulmányával zárja a szekciót. Számos példát olvashatunk az eklézsia-foglalásokkal és a prédikátorok áttérésével előálló egyházigazgatási hatásköri bonyodalmakra, a vezető klerikusok egymás személyét és hitét bíráló nyilatkozataira és irodalmi vitáira, de elvértve megmutatkoznak a békés együttélés és az egymáshoz „atyafiságos szeretettel” való viszonyulás esetei is. A tanulmány rámutat a tridenti zsinat óta fokozatosan felzárkózó katolikus egyházzal szembeni protestáns összefogás szükségességére és az ellenreformáció ennek elmaradása miatti hatékonyságára.

A 18-19. századi tanulmánysekcio a hat szerző tevékenysége nyomán rendkívül vegyes tematikával bír.

Hegyi Ádám történész, a Szegedi Tudományegyetem docense az egyháztörténeti ismeretek oldaláról vizsgálja a békési esperes egyházmegyéje viszonyaival kapcsolatos felkészültségét, a református szórványok gondozását. Az írás rávilágít a 18. századi kálvinista egyházigazgatás egyháztörténeti téren fennálló hiányos ismereteire és egyúttal a világi és a katolikus intézmények felméréseinek, nyilvántartásainak előrehaladottabb módszereire, az általuk az egyes református szórványvidékekről nyújtott bővebb vagy pontosabb képre. A konklúzió szerint ezek megismerése esélye sem volt egy, a település- és népességtörténeti szempontból jóformán passzív református egyházigazgatási szintnek.

Bozzay Réka történész-néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandi Tanszékének docense Cseh-Szombathy Sámuel 1790-es évekbeli tanulmányútját vázolja fel az orvostanhallgató naplója és album amicorumai tükrében. E személyes feljegyzések által betekintést nyerünk a göttingeni peregrinus emberi kapcsolataiba, utazási körülményeibe, költségeibe és az egyes országok és tartományok ár-érték viszonyaiba, de a meglátogatott intézmények és létesítmények helyenként tragikus állapotába is. A szerző megvilágítja, hogy Cseh-Szombathy számára elsősorban a szakmai tapasztalatszerzés volt fontos, bár néhány hollandiai nevezetességet megcsodált útja során és egy szabadkőműves-páholyhoz is csatlakozott. A napló érdekessége, hogy nem a megszokott latin vagy magyar, hanem német nyelven íródott.

Berecz Ágnes irodalomtörténész, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének igazgatója szintén egy magyar diák göttingeni egyetemjárását osztja meg az Olvasóval. Ungi Márton Hollandiába vezető útja rendkívül eseménydúsán telt, hiszen csak Lipcsében derült ki számára, hogy püspöki ajánlás nélkül nem részesülhet holland ösztöndíjban, Göttingen polgárságát pedig Istentől elfordultnak tapasztalta meg, de azt is megtudjuk, hogy évfolyamtársa volt Körösi Csoma Sándor. A szerző

a későbbi bihardiószei lelkipásztor egyik levelét is közli tanulmányában, melyből azt a következtetést vonja le, hogy az abban szereplő adatok alátámasztják a 19. századi peregrinációról kialakult tudományos képet.

Zsigmond Attila református lelkész, egyház- és művészettörténész egy mindeddig kevés figyelmet kapott egyházszerkezeti témát jár körül. A Szilágyi és Közép-Szolnoki Traktusok területi-politikai hovatartozása a reformkorban is élénk viták tárgyát képezte, amit az 1821-es országos egyházigazgatási átalakítás zárt le egy új egyházmegye létrehozásával és annak az erdélyi püspökséghez csatolásával. A tanulmány felidézi Könyves Tóth Kálmán és Pokoly József 19. században született helyzetértékeléseit is, akiknek példáján látható: a tágabb Szilágyság tiszántúli és erdélyi hovatartozása mellett egyaránt felsorakoztathatók történeti és valláspolitikai érvek. A kettős jogállás valamelyest kompromisszumos rendezésének részletes körülményeit a szerző elsősorban az érintett esperességek nézőpontjából igyekszik vizsgálni.

Hudi József a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának főlevéltárosaként a Belsősomogyi Református Egyházmegye Tudományos Olvasó Társaságának alapítástörténetét kínálja az Érdeklődőnek. Rámutat arra, hogy az egyesület gyors válasz volt a reformkori somogyi kulturális változásokra, hiszen az 1828-ban megalakult vármegyei olvasótársaságot már 1830-ban követte ez a Budai Pál esperes és az egyházmegye lelkészi karának egyharmada által létrehozott egyházi olvasóegylet. A tanulmány közli a tagok névsorát és az alapítólevél, rendszabályzat és esperesi körlevél egyes részeit is, utóbbiakat már-már túlzott terjedelemben, de azzal is a primér források tartalmának Olvasó általi szó szerinti megismerését téve lehetővé.

Sárai Szabó Katalin történész-etnográfus, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének főmunkatársa az emberi és lelkészi kapcsolatok szerepét és eseti változékonyságát világítja meg Szász Károly és Szilády Áron példáján keresztül. A két egyházférfiú nagykőrösi tanár-diák viszonya és egymás iránti látszólagos közönye az 1863-as kiskunhalasi lelkészválasztással hosszú évekre politikai és személyes jellegű ellentété fajult, amit a Tisza Kálmán-i politikában való egyetértés, az egymás mellé sodródás lépésről lépésre békített ki és tett barátivá. Ettől kezdve kölcsönösen támogatták egymást a különféle társadalmi mezőkön, amelynek csúcspontja Szász püspökké és Szilády főjegyzővé választásának egyidejű eseménye (1884) volt.

A 20. századi szekció korábbi években tapasztalt népszerűsége ezúttal is megmutatkozik a tanulmányok magas száma terén.

Ablonczy Balázs történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense a trianoni kérdés árnyékában mutatja be a református egyházműködés és Ravasz László püspök menekültekhez való viszonyulását. Tanulmányában leszögezi, hogy nem létezett ekkor önálló református humán erőforrás-politika, azaz a világi hatalmi centrum

intézkedései jelölték ki a menekült református tanárok elhelyezésének körülményeit, előnybe helyezve őket a megmaradt területekről pályázókhoz képest. Míg tehát egyfelől a menekülti lét a büntelenség, a destruktív eszméktől való mentesség bizonyítványaként volt regisztrálható, másfelől a pozitív diszkrimináció részben ellehetetlenítette vagy kényelmetlen változtatások elé állította a helyi tanerőt. A hányattatott sorsú lelkészek és tanárok példái a tágabb eseménytörténeti megvilágítás mellett személyes történetekkel gazdagítják a szerző munkáját.

Köbel Szilvia a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának docenseként egy illusztris jogász-teológus, a kisgazdapárti Kovács J. István 1920-as nemzetgyűlési szerepvállalásából hozott szemelvényeket a kötet számára. Az idézett felszólalások (király- és zsidókérdés, felhatalmazási törvényjavaslat) és önéletrajzi visszaemlékezések aktuálpolitikai és alkotmányjogi éleslátásról, hite iránti elkötelezettségről tanúskodnak, jóllehet a közügyek vitelétől rövidesen visszavonult. Ennek kapcsán foglalkoztatta a lelkeszi politizálás erkölcsi helyességének kérdése, ami napjainkban is elgondolkodtató téma.

Szász Lajos történész és református lelkész Bernát István életpályáján keresztül ismerteti a múlt század egyik vezető református teológiai irányzata, a konzervatív kálvinizmus magyarországi kibontakozásának történetét. A magyar liberalizmus térnyerése által kiváltott hatások komoly vitákat generáltak az egyházi körökön belül, melynek narratíváját a konzervatív agráriusokhoz közel álló Bernát illetve református alapú kritikával. Fő törekvése volt a keresztény eszmeiség hatásának a közéleti-gazdasági területre való kiterjesztése, a szocialista közeledéssel vádolt Kálvin Szövetség vezéralakjaként pedig felekezettől függetleníthető kérdéseket (magas válás- és öngyilkosságszám, családi élet válsága) tűzött napirendre. A tanulmány bemutatja Bernát pártfogóit és ellenlábait, egyházpolitikai elképzeléseit és átfogóan értékeli emlékezetét.

Petheő Attila történész, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának docense Birtha József lelkeszi, közéleti és publikációs tevékenységének megvilágításával illeszkedik az eddigi életpályatörténetek sorába. A szabolcsi gyökerekkel bíró lelkész Lévára kerülve szembesült a később elcsatolt Felvidék társadalmi problémáival (kivándorlás, egykézés), miközben folyamatos küzdelem és sajtóperek jellemezték többek között a rivális hírlap szerkesztőjével és idővel a városi hatóságokkal való kapcsolatát is. A 20. századeleji lévai közéletben a csehszlovák megszállás hozta el a fordulópontot, ami a különféle zaklatásokon keresztül Birtha távozását is előidézte, tevékenysége azonban Budapesten és az USA-ban is folytatódott a maga ellentmondásos, de a magyarság ügye iránt elkötelezett módján.

Sipos Gábor történész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének nyugalmazott professzora és az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár nyugalmazott főlevéltárosa a kolozsvári reformá-

tus eklézsia történetének egyik szükségekkel teli epizódját helyezi reflektorfénybe. A gyülekezet presbitériuma az egyházközség tulajdonában lévő több évszázados művészettörténeti értéket, az ún. Rákóczi-kelyhet kívánta eladni a Magyar Nemzeti Múzeumnak, hogy árából a tervbe vett építkezéseket fedezhesse. Az 1902-ben kezdődő huzavona kisebb-nagyobb megszakításokkal az impériumváltás után, 1926-ban ért nyugvópontra, amikor a kegytárgy és a vételár is az őt megillető helyre került. A szerző az értékesítés bonyolalmain és végső mikéntjén túl vázolja a kehely keletkezésének történetét és csatolja a Kiss Erika művészettörténészről származó korábbi részletes leírását is.

Pusztai Gábor néderlandista-irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Tanszékének docense a II. világháború megpróbáltatásait követő humanitárius segítségnyújtás egy meghatározó mozzanatába, a hollandiai gyermekvonatok történetébe és egy egykori utas élményeibe nyújt betekintést. A történeti kontextus és az államközi megállapodások, valamint a katolikus gyermekvonattal érkező Grimm Márta interjúbán közölt vegyes tapasztalatai mellett szót ejt a református gyermekvonatok tiszavirág-életű történetéről, majd a gyermekvonatok általános állami leállításáról is.

Erdős Kristóf történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa a kommunizmus idején kitelepített budapesti lakosok református egyház általi megsegítését tanulmányozza Szabó Imre fővárosi esperes tevékenységén keresztül. A szerző konkrét életpéldákon, kimutatáson és az idézett primér forrásokon keresztül mutatja be a pártállami egyházüldözés miatt vidékre költözni kényszerülő egyházi és világi tisztségviselők életének könnyebbé tételét, amit Szabó utódja, Dobos Károly is folytatott.

Mirák Katalin történész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának elnöke és az Evangélikus Országos Levéltár tudományos munkatársa egy rendkívül izgalmas és adatgazdag egodokumentumot mutat be Ordass Lajos tollából. A lutheránus püspök rendszeresen vezetett személyes naplója az őt ért hétköznapi események mellett olyan érdekes mozzanatokban bővelkedik, mint a református szellemiség és lelkesi kar általános vagy konkrét személyre vonatkozó megítélése, az élete és tevékenysége során a reformátusok részéről megtapasztalt kellemetlenségek kritikái. E vastag köteteket szerzőjük ugyan röviddel halála előtt pusztulásra ítélte a bennük rejlő kockázat miatt, veje és lelkésztestvére kegyes közbevetésének hála kevés kivétellel mégis ránk maradhattak. Ennek köszönhető, hogy közvetlenül az államszocializmus kori egyházférfiújának szemével van lehetőségünk rálátni a korabeli egyházpolitikára és a két protestáns egyház közötti feszültségek égető kérdéseire.

Szamborovszkyné Nagy Ibolya történész, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola könyvtárigazgatója egy református lelkész, a kommunista időszak kárpátaljai egyházvezetőjének életéről és

működéséről szolgált érdekes és egyben megosztó adatokat. Gencsy Béla neve napjainkra szorosan összefonódott a moszkvai politikai érdek, a szovjet államszocializmus kiszolgálásának tényével, a szerző azonban rámutat, hogy egy személyében és ambícióiban vegyes, korántsem fekete vagy fehér egyházfőről van szó: fiatal kora egy ígéretes lelkipásztor képét villantja fel, aki a II. világháború viharaiban ungi esperes lett, majd a Szovjetunió keretén belül fontos tényezője volt az addigi református egyházigazgatás és szervezet átalakításának. A tanulmány részletesen elemzi a főesperes béke-mozgalmi tevékenységét, az állami vallásügyi hivatallal és egyházkerülete papságával való kapcsolatát, különös tekintettel az 1956-os forradalomhoz fűződő megnyilvánulásaira.

Rigó Róbert történész-szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos főmunkatársa és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának kutatási osztályvezetője egy bizonyos szempontból derékba tört, más meglátásból hiánypótló és gyümölcsöző karriert befutott lelkész, Szenes László életművét teszi az asztalra. A gyermekkor viszontagságaiból idegennyelvi fogékonyságával, tanulmányi sikereivel és hitbeli elköteleződésével tudott kitörni, ám a debreceni egyetemi gyülekezet szolgálatát és tanári munkáját pártállami egyházpolitikai nyomásra egy Vác melletti falusi parókiára kellett cserélnie. A koldsi áldatlan állapotokon való felülkerekedés, az élénkítő hatású lelkipásztori munka, a műfordítás és a családalapítás meghozták Szenes számára a magán- és a közéleti sikert, ami példaként állítja őt a mai lelkészek elé is.

A 2022-es HIT-kötet egyik újdonsága a Kitekintő névvel ellátott fejezet, ami a nem kifejezetten történeti, más kapcsolódó tudományterületek vonatkozó érdekességeiről taglal írásokat.

Kránitz Mihály teológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanácskezelő egyetemi tanára egyházzenei témájú tanulmányával nyitja meg a szekciót. Ebben vázolja a keresztényi lét és az éneklés kapcsolatát, a hit zenealkotásbeli jelentőségét és tehetséggel való viszonyát, a reformáció muzikális hatását és a magyar templomi éneklés rövid történetét is. Felhívja a figyelmet a jelenkori zene két táborra szakadására, ami a művészi igényvel és tudással életre hívott muzsika és a tömegfogyasztásra szánt, az előbbivel semmilyen relációban nem lévő zene távolságában ölt testet.

Petrőczy Éva irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott intézetvezető docense egy figyelemreméltó angol műfordító, Bernard Adams munkásságának néhány értékes szeletét veszi górcső alá. Bethlen Miklós *Élete leírása magától* és Jékely Zoltán *A marosszentimrei templomban* című műveit eredeti és fordított változatban is olvashatjuk, kiegészítve a szerző kritikai észrevételeivel. A tanulmány méltatja a Magyarországon élő fordító magyar nyelvérzékét, kora újkori hitvalló irodalmunk iránti érdeklődését és abbéli jártasságát, valamint csatolja Adamsszel készített interjúját, de a számára más alkalomra írt saját felkonferáló beszédét is. Mindezt összevetve a tárgyalt munka műfajilag élesen eltér mind a kötet

törzset jelentő történeti, mind a többi kitekintő jellegű írástól egyaránt, mivel egy élő személy méltatása köré épül.

Szulovszky János történész-etnográfus, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa hétköznapi fiatalok hitélményéről tár fel példákat a 20. század közepéről. Bevezetésképpen a témakutatói világgépről értekezik, folytatásul neves teológusok tudományos meglátásait veszi sorra, majd az Illyés Endre hagyatékában tárolt debreceni vallásórai dolgozatok idézése mellett annak kritikai szemléljét végzi el. Célja a századközepi magyar kálvinista fiatalság mentalitásának feltérképezése. A tanulmány egyetlen fonáksága, hogy túlzottan személyes jelleget ölt magára a szerző hivatkozott munkáját ignoráló kollégák hangsúlyos bírálatával.

Király Levente Zoltán matematikus-teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem PhD-hallgatója a Rohonci kódex hittudományi karakterét tárgyalja munkájában. A vegyes ismertségű irodalomtörténeti érdekesség írásjeleinek értelmezésére korábban is voltak kísérletek, jelenleg Tokai Gábor művészettörténész és a szerző foglalkozik mélyebben a témával. A karakterfeltárás részeredményei mellett ízelítőt kaphatunk a kódexben szereplő illusztrációkról, idioszinkratikus és allegorikus elemekről, valamint magáról a teológiai arculatról is. A tanulmány közelít a rejtélyes szerző kilétének megismerése felé.

Fazakas Zoltán József jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi docense egy érdekes szimbiozist, a vallásszabadság és az államnacionalizmus viszonyát boncolgatja a Román Királyság 1866. és 1923. évi alkotmánya kapcsán. Rámutat arra, hogy a Párizs környéki békerendszer országhatár-módosításai nyomán homogenitását veszített, soknemzetiségű és vallású Románia politikai elitje sajátosan értelmezte többek között a kisebbségek jogait és a lelkiismereti- és vallásszabadságot is: a gyakorlatban nem alkalmazta a kisebbségvédelmi szerződés pontjait, az etnikai szempontból államalkotó dominanciájú ortodox és görögkatolikus egyházakat pedig pozitívan diszkriminálta másokhoz, így az elsősorban magyar nemzeti karakterű református egyházhoz képest. A történeti kontextus részletes elemzése jó alapot ad a Román Királyság alkotmányos rendszerének, nemzetállami felfogásának megismeréséhez, a mai Románia kisebbségekhez való viszonyulásának megértéséhez.

Döbrössy Lajos kutatóorvos, az ENSZ Egészségügyi Világszervezete Rákkontroll Programjának nyugalmazott igazgatója a Soli Deo Gloria nevű református diákszövetség pár évtizedes történetét vázolja fel. Végigkíséri a szervezet életét a keletkezéstől a megszüntetésig, ismerteti ikonikus alakjait és kifejti tevékenységének sokrétűségét. A tanulmány ingatag pontja, hogy számos információ, összefüggő gondolatsor nincs ellátva hivatkozással.

Marco de Leuw van Weenen mérnök-fizikus, a Tolnai Református Egyházmegye missziói munkatársa egy 20. századi holland lelkész és poli-

tikus értekezéseit vizsgálja a református jogtudomány létjogosultsága kapcsán. Megismerhetjük Kuyper Ábrahám gondolatait a népek szabadságjogainak valódi veszélyeztetéséről, az általános kegyelemről, a keresztyény és a nem keresztyény felsőség közötti különbségről, valamint a teológia és a jogtudomány kapcsolatáról is.

Az Iskola címet viselő szekció szintén példa nélküli az eddigi HIT-kötetek történetében.

Gárdonyi Máté teológus-egyháztörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára a katolikus egyháztörténeti oktatás reformációról alkotott képének változásait mutatja be a 18. századtól napjainkig. Ebben három állomást különít el: az irénikus attitűdöt közvetítő jozefinista időszakot, a 19. századot és a 20. század első felét átható apologetikus-polemikus korszakot és az ökumenikus szemléletmódot. Utóbbi egyre megértőbben közelít a protestáns szellemi irányzathoz és annak képviselőihez, ami a szerző reményei szerint is a reformáció utólagos interpretációinak levetkőzéséhez, a felekezetek egymáshoz való közeledéséhez vezet.

Czeglédi Sándor történelem-latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának adjunktusa Luther pedagógiai hatását törekszik átfogóan értelmezni a wittenbergi reformátor index biblicusának igehivatkozásai alapján. A kimutatásokat és az azokból levont megállapításokat összeveti Kálvin idézeteivel és visszautal a Kálvin pedagógiai hatásáról a HIT 2021-ben publikált tanulmányára. Mindebből azt a közhelyes képzetet látja beigazolódni, ami az evangélikus nevelés szelídsége és a református nevelés szigora köré épül.

Gyulai Edit mesterpedagógus, a Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium vezetőtanára a nevelés kérdésénél maradván szemlélteti iskolája református jogelődjének I. világháború alatti működését. A boldog békeidőket felváltó hadiállapot lemondások és kihívások hosszú sora elé állította az intézmény pedagógusait és növendékeit, melyek közül csak néhány példa a tanári kar egy részének besorozása, a katonaság beszállásolása és az 1916-os román támadás elől menekülő erdélyi diákok befogadása. A tanulmány érdekes idézetektől és kimutatástól színes, de itt is gyakori jelenség a le nem hivatkozott ismeret.

Lévai Attila református lelkész, a Selye János Egyetem dékánhelyettese és a Református Teológiai Kar docense a 20. századi felvidéki lelkészképzés történetének „köztes” időszakaiba kalauzolja el az Olvasót. Felhívja a figyelmet arra, hogy az elcsatolt országrész iskolahálózatának elsorvasztása különös tekintettel irányult a református iskolákra, de az eperjesi evangélikus teológiai akadémiának is Budapestre kellett költöznie. Az átmeneti fel lendülés (1938-1945) után a lelkészképzés helyzete még kilátástalanabbá vált, amit a reformátusok számára a prágai Comenius Evangélikus Teológiai Karon biztosított helyek sovány módon orvosoltak.

Siba Balázs református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára a gyakorlati teológiában alkalmazott mentális képek hasznát mutatja be. Felvázolja a Valláspedagógiai és Pasztorálpszichológiai Tanszék vonatkozó szakmai koncepcióját, a kéthurkos tanulás, a Branson-Martinez-modell, valamint a kurrikulum és ko-kurrikulum elemeit és azok hatékonyságát.

A HIT Junior szekció kialakítását a jelentős számú fiatal kutató, doktorandusz és doktoranda indokolta, akik főként 20. századi témákkal rukkolnak elő a kötetben.

Tasnádi István beosztott református lelkész, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa Zágoni Aranka György püspöki életútjának felgöngyölítésével illeszkedik az eddigi kutatásokhoz. Megismerkedhetünk megválasztása körülményeivel, a bécsi udvarral való kapcsolatával, pénzügyi és adminisztratív ügyeivel, egyházlátogatási és zsinati tevékenységével. A szerző munkája során leginkább az Erdélyi Református Főkonzisztórium iratanyagára támaszkodott.

Deminger Orsolya, a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának PhD-hallgatója gróf Tisza István meggyilkolása és a Bethesda Diakonissza Kórház történeti összefonódására hívja fel az Olvasó figyelmét néhány korábban nem ismert levéltári forrás segítségével. Bemutatja a Tisza család történetét és a miniszterelnök református identitását, végnapjainak részleteit három személy – egy lelkész, egy diakonissza és egy gyermek – nézőpontjából. Az izgalmas elbeszélések rendkívül hasznos adalékul szolgálnak a Tisza-gyilkosság alaposabb feltáráshoz.

Dezső Kinga Julianna történész, a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Iskolája PhD-hallgatójának disszertációja Révész Imre tiszántúli püspöki működéséről készül, jelen tanulmányában pedig ennek előzményét, a szuperintendensi székhez vezető utat eleveníti fel. A harmadik generációs püspök családi hátterén, tanulmányain, kolozsvári tanári, majd debreceni lelkései évein túl ízelítőt kapunk egyháztörténet iránti szeretetéről és tevékenységéről, ami az 1938-ban elnyert egyházkormányzói hivatalánál fogva kényszerű háttérbe szorult az életében.

Vásárhelyi Bálint Márk teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának PhD-hallgatója a 20. század eleji egyházi egyesületek áttekintésére vállalkozik. A Péceli Körtől a Soli Deo Gloria Szövetségig számos hasonlóságot, ugyanakkor eltérő árnyalatot láthatunk, a szerző pedig leszögezi, hogy e megújódási mozgalmak gondolatai és törekvései nem távolodtak el radikális mértékben a korábbi református útkereséstől.

Pető-Veres Kata teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának hallgatója a református egyház és a neoprotesztáns kiségyházak ellentétét mutatja be egy 20. századi prédikátorvitan keresztül. A református Benkő István és az evangélikusból baptistává lett Reichert Gyula a két felekezet bibliaértelmezésének legfőbb sarokpontja,

a csecsemő- vagy felnőttkeresztség kérdése mellett egyebekben is saját hite mellett és a másik ellen érvelt. A tanulmány megvilágítja a református egyház „szektáktól” való félelmének, velük szembeni önmeghatározásának okait, példát hoz az irántuk való ellenséges hangnem uralkodó voltára, de rámutat a másik fél visszas megnyilvánulásaira is.

Kovács Balázs történész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár munkatársa Borbély Béla vencesellői lelkipásztor államszocializmus kori munkásságának egy aspektusára, a vallásos irodalmak külföldi beszerzésére koncentrál. A Szabolcs-Szatmár megyei falu papjáról számos titkosszolgálati jelentés készült, jobbra mégis megtúrték gyanús tevékenységét, ami azzal magyarázható, hogy Borbélyban fel sem merült, hogy akcióival szembemehet a jogszabályokkal és a pártállami elvárásokkal. A tanulmány vázolja a lelkész életútját, kiterjedt nyugati kapcsolatrendszerét, a könyvek Magyarországra hozatalának módszereit és azok műfaji jellemvonásait. A szerző a leszármazottak és a könyvekhez hozzájutók személyes emlékeiből kívánja továbbépíteni doktori disszertációját.

Bíró Éva református lelkész és történelem alapszakos bölcész, a Kecskeméti Református Egyházközség levéltárosa az 1945. évi földreform és a későbbi földfelajánlások szeremlei epizódját eleveníti fel. A református gyülekezet lépésről lépésre vesztette el az 1874-es úrbérrendezéssel megszerzett földeket, a fakultatívnak beállított felajánlási rendszer apránként kötelezővé vált. A szerző bemutatja Tóth Bálint és Balogh László lelkészek működését, a szeremlei egyház helyzetének viszontagságossá válását, mindezek során pedig teljességre törekvően idéz az egyes levéltári forrásokból, melyeket részletesen elemzés alá vesz. Ezzel többször is önisméltésekbe bocsátkozik, ami tovább nyújtja a tanulmány terjedelmét, de a bemutatás ennek dacára is tényszerű és érdekes marad.

Bárány Zoltán református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának hallgatója a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség késő éveivel és feloszlásával tesz pontot a tanulmánycsozor végére, melyről dióhéjban a 20. századi szekcióban is olvashatunk. Elemzi a második világhátság utáni újjászervezéskor felmerülő kérdéseket, a belső anyagi és szellemi nehézségeket, valamint a szövetség megszűnését ténylegesen előirányzó kommunista egyház- és ifjúságpolitikai törekvéseket, melyek végül a Testvéri Izenethez, a mindennemű hitbuzgalmi tevékenység templomi falak közé száműzéséhez vezettek.

Összességében elmondható, hogy a Hagyomány, Identitás, Történelem 2022 tanulmánykötet szerzői idén is remek kiadvánnyal járultak múltunk megismeréséhez, kálvinista identitásunk alakításához. Isten segítségével kísérje őket további munkájuk során is!

(ism.: Bíró Endre)

E számunk szerzői / The authors of this issue

BALLA JÁNOS, MA, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Vallás és Társadalom Kutatóintézet, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

E-mail: balla.janos@piarista.hu

BÍRÓ ENDRE: 2. éves történelem alapszakos hallgató, Szegedi Tudományegyetem

E-mail: biroendre08@yahoo.com

FAZEKAS CSABA, dr. habil. intézeti tanszékvezető, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet

E-mail: bolfazek@uni-miskolc.hu

HAJNÓCZI KRISTÓF, nyelvtanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Idegen Nyelvi Lektorátus és Theolingua Vizsgaközpont

E-mail: hajnoczi.kristof@kre.hu

KÓNYA PÉTER, Dr. h. c. prof. PhDr. PhD. rektor, Eperjesi Egyetem

E-mail: konya@unipoo.sk

† MISKEI ANTAL, dr. habil. egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Intézet

E-mail: miskei.antal@gmail.com

RÉBAY MAGDOLNA, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar NMI Neveléstudományi Tanszék

E-mail: rebay.magdolna@arts.unideb.hu